

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245

Print

ISSN 2706 - 719X

Online

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Tom
Volume

20 № 4

Sumqayıt

2024

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAIT STATE UNIVERSITY

E L M İ X Ə V Ə R L Ə R

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 20

2024

№ 4

Sumqayıt – 2024

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi
REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor *Rüfət Əzizov, dos., rektor*
Baş redaktorun müavini *Elşad Abdullayev, dos., elm və innovasiyalar üzrə prorektor*
Məsul katib *Nigar İsgəndərova, prof., kafedra müdiri*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik *Nizami Cəfərov, akad. (Azərbaycan), Natalia Qaqarina, prof. (Almaniya), Ramazan Məmmədov, prof. (Azərbaycan), Sayalı Sadiqova, prof. (Azərbaycan) Böyükxanım Eminli, dos. (Azərbaycan), Günel Paşayeva, dos. (Azərbaycan), Xəyalə Muğamat, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*

Ədəbiyyatşünaslıq *Şükrü Haluk Akalın, prof. (Türkiyə), Fikrət Rzayev, prof. (Azərbaycan), Məhərrəm Qasımlı, prof. (Azərbaycan), Sevinc Həmzəyeva, dos. (Azərbaycan), Törə Məmmədova, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan) Dəyanət Cümənov, dos. (Azərbaycan)*

Tarix *Daniyal Kidirniyazov, prof. (Rusiya), Selma Kadir qızı Yel, prof. (Türkiyə), Kozma Tamas, prof. (Macarıstan), Adil Baxşəliyev, prof. (Azərbaycan), Zabil Bayramov, prof. (Azərbaycan), Şirxan Səlimov, prof. (məsul redaktor, Azərbaycan), Matias Dornfeld, dos. (Almaniya), Osman Hacıyev, dos. (Azərbaycan), Əminə Həsənova, dos. (Azərbaycan), Sona Məhərrəмова, dos. (Azərbaycan)*

Sosiologiya

İqtisad elmləri *Ziyad Səmədzadə, akad. (Azərbaycan), Mixail Osipov, prof. (Rusiya), Vasiliy Bespyatix, prof. (Rusiya), Nazim İmanov, prof. (Azərbaycan), Arif Şəkərəliyev, prof. (Azərbaycan), Hacığa Rüstəmbəyov, prof. (Azərbaycan), Rza Məmmədov, dos. (Azərbaycan), Qalib Hüseynov, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Loğman Abdullayev dos. (Azərbaycan), Lalə Vəliyeva, dos. (Azərbaycan)*

Pedaqogika *Aleksandr Korostelyov, prof. (Rusiya), Fərrux Rüstəmov, prof. (Azərbaycan), Ramiz Əliyev, prof. (Azərbaycan), Rüfət Hüseynzadə, prof. (Azərbaycan), Erde Gabor, dos. (Macarıstan), Lada Çepeleva, dos. (Rusiya), Aytəkin Məmmədova, dos. (Azərbaycan), Sevər Mirzəyeva, dos. (Azərbaycan), Könül Abaşlı, ped.f.d. (Azərbaycan), Məftun Hehdərova, dos. (Azərbaycan), Şəlalə Adıgözəlova, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Şahnaz Quliyeva dos. (Azərbaycan), Şikar Hüseynov, dos. (Azərbaycan)*

Psixologiya

Metodika

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор *Руфат Азизов, доц, ректор*
Зам. Главного редактора *Эльшад Абдуллаев, доц., проректор по науке и инновациям*
Ответственный секретарь *Нигяр Искендерова, проф., заведующая кафедрой*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание *Низами Джафаров, акад. (Азербайджан), Наталья Гагарина, проф. (Германия), Рамазан Мамедов, проф. (Азербайджан), Саялы Садыгова, проф. (Азербайджан), Беюкханым Эминли, доц. (отв. ред., Азербайджан), Гюнель Пашаева, доц. (Азербайджан), Хаяля Мугамат, доц. (Азербайджан),*

Литературоведение *Шюкрю Халук Акалын, проф. (Турция), Фикрат Рзаев, проф. (Азербайджан), Магеррам Гасымлы, проф. (Азербайджан), Севиндж Хамзаева, доц. (Азербайджан), Тора Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Даянат Джуманов, доц. (Азербайджан)*

История	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция),
Социология	Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матиас Дорнфельд, доц. (Германия), Осман Гаджиев, доц. (Азербайджан), Амина Гасанова, доц. (Азербайджан), Сона Махаррамова, доц. (Азербайджан)
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспятых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Рза Мамедов, доц. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Логман Абдуллаев доц. (Азербайджан), Лала Валиева, доц. (Азербайджан)
Педагогика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан),
Психология	Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан),
Методика	Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан), Кёнюль Абаслы, д.ф.пед. (Азербайджан), Мафтун Гейдарова, доц. (Азербайджан), Шалала Адыгёзалова доц. (отв. ред., Азербайджан), Шахназ Кулиева, доц. (Азербайджан), Шикар Гусейнов, доц. (Азербайджан)

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences

EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Rufat Azizov, ass.prof., Rector
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev, ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations
Executive Secretary	Nigar Isgandarova, prof., Head of the Department

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Ramazan Mammadov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Gunel Pashayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Khayala Mughamat, ass.prof. (Azerbaijan),
Literary criticism	Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Sevinj Hamzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Tora Mammadova, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Dayanat Jumanov, ass.prof. (Azerbaijan)
History	Daniyal Kidirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey),
Sociology	Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, ass.prof. (Germany), Osman Hajiyev, ass.prof. (Azerbaijan), Amina Hasanova, ass.prof. (Azerbaijan), Sona Maharramova, ass.prof. (Azerbaijan)
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof.(Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Rza Mammadov, ass.prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Logman Abdullayev, ass.prof. (Azerbaijan), Lala Valiyeva, ass.prof. (Azerbaijan)
Pedagogy	Alexander Korostelyov, prof.(Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan),
Psychology	Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor
Methodology	ass.prof. (Hungary), Lada Chepeleva ass.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, ass.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Konul Abasli, PhD (Azerbaijan), Maftun Heydarova, ass.prof. (Azerbaijan), Shalala Adigezalova ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Shakhnaz Guliyeva, ass.prof. (Azerbaijan, Shikar Huseynov, ass.prof. (Azerbaijan))

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

EKOLOJİ DİSKURSUN EKOLİŃVİSTİKANIN HÜDUDLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ANALİZİ

¹PAŞAYEVA GÜNEL BAXŞEYİŞ qızı [ORCID](#)
²MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-dosent, 2-baş müəllim
Gunnel.Pashayeva@sdu.edu.az; Ilaha.Musayeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: ekologiya, ekolinqvistika, diskurs, dil, qloballaşma, eko-mətn

Ekoloji problemlərə ictimai marağın kəskin şəkildə artması bu mövzuda çoxlu sayda mətn və bəyanatların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Artıq planet əhalisini insan fəaliyyətinin ətraf mühitin vəziyyətinə zərərli təsirləri ciddi şəkildə narahat etdiyi üçün müxtəlif ölkələrin siyasi rəhbərlikləri qarşısında ətraf mühitin mühafizəsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görmək tələbləri qoyulmuşdur. Ölkəmizin də BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına tərəfdaş olmaqla qlobal iqlim dəyişmələrinə qarşı mübarizəyə qoşulması və Tərəflər Konfransının hər il fərqli ölkədə keçirilməsi bu istiqamətdə həyata keçirilən mühüm tədbir kimi məsələnin qlobal xarakter daşdığına dəlalət edir. Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının Azərbaycanda keçirilməsi ölkəmizin qlobal ekoloji hərəkətdə aktiv mövqeyinin, beynəlxalq arenada mühüm siyasi mövqeyinin göstəricisidir. Konvensiyaya üzv ölkələri bir araya gətirən geniş platformanın məqsədi iqlim sisteminə insanlar tərəfindən təhlükəli hesab oluna bilən bütün müdaxilələrin qarşısını almaqdır. İqlim dəyişikliyi müzakirələri əsasında yaranan ekoloji diskurs qlobal diplomatiya sahəsinin ən önəmli amilidir.

Müasir dövrün ən prioritet mövzusu kimi ekologiya anlayışı bir çox elm sahələrinə inteqrasiya etmiş, dilçilik istiqamətində də geniş diapazonlu linqvistik çərçivə və vasitələrdən istifadə edərək müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Dilin vasitəçiliyi ilə insan, cəmiyyət və təbiət arasında ümumi qanunauyğunluqları müəyyən etmək, araşdırmaq ekolinqvistikanın qarşısında duran əsas məqsədlərdir.

Beynəlxalq Ekolinqvistika Assosiasiyasının bildirdiyi kimi: “Ekolinqvistika insanların, digər canlıların və fiziki mühitin həyatını təmin edən qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə dilin rolunu araşdırır. Birinci məqsəd insanları təkcə cəmiyyətin bir hissəsi kimi deyil, həm də daha böyük ekosistemlərin bir hissəsi kimi görən linqvistik nəzəriyyələri inkişaf etdirməkdir. İkinci məqsəd iqlim dəyişikliyi və biomüxtəlifliyin itirilməsindən tutmuş ekoloji ədalətə qədər əsas ekoloji problemləri həll etmək üçün dilçiliyin necə istifadə oluna biləcəyini göstərməkdir” [7].

Ekolinqvistika mental model kimi dilin və elmin ekologiyasını tədqiq edir. XX əsrin ikinci yarısında (1972-1973) yaranan bu elm son dövrlərin aktual sahəsinə çevrilmişdir. Elmin banisi Viskonsin-Madison və Harvard universitetlərinin professoru, dilçi və yazıçı alim Eynar Haugendir. Haugen öz elmini “linqvistik ekologiya” və ya “yaşıl dilçilik” adlandıraraq dilin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq etmişdir. Ətraf aləmin aktual problemlərinin təsvirində dilin rolu, dillə ekoloji problemlər arasında əlaqə, insanın təbiət və ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinin dildə əks olunması ekoloji dilçiliyin üzərinə düşən mövzulardır.

Sosial antropoloji kontekstdə insan-təbiət və mədəniyyət münasibətlərinin həm elmi, həm də dəyərlər, etik, siyasi baxımdan tədqiqi, tədqiqatların müzakirəsi, gəlinən nəticələr və onların geniş auditoriyaya çatdırılması dövrümüzün mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqamətləridir. Bu istiqamətdə

ekolinqvistika sahəsində maraq doğuran başlıca məsələlərdən biri də ekoloji diskursdur. Sosial, mədəni və iqtisadi kontekstdən cəmiyyətin ekoloji sferaya olan münasibətini, düşüncə və fəaliyyətini formalaşdırmaq üçün uyğun dil və ifadə formalarından istifadə etmək ekoloji diskursun başlıca tələbidir.

Müasir dilçilikdə diskurs ən geniş yayılmış anlayışlardan biridir. Zamanla elmi dilçiliyin həddlərini aşaraq ekoloji diskurs, media diskursu, tibbi diskurs, siyasi-ticari diskurs və s. kimi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə uyğun terminologiya yaranmışdır. “Diskursun öyrənilməsi bir sıra elmlərin kəsişməsindədir. Dilin fəaliyyətinin öyrənilməsinə yönəlmiş semiotika, sosiolinqvistika, pragmatika, antropologiya, ünsiyyət nəzəriyyəsi və digər əlaqəli elmlər müstəqil bir istiqamət olaraq diskursun öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Diskursun müxtəlif aspektlərdə fəal şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, indiyə qədər diskurs termininin birmənalı təfsiri yoxdur. Lakin, linqvistik xüsusiyyətlərinə görə diskursun ünsiyyətin əsas vasitəsi olduğu inkaredilməz faktır” [6, s.12].

Diskurs nəzəriyyəsinin akademik mənbələri XX əsrin 60-cı illərinin fransız diskurs təhlili məktəbinin konseptual model və nümayəndələri Mişel Fuko və Mişel Pessodur. Nəzəriyyə üzrə daha geniş elmi-tədqiqat fransız mədəniyyətşünas alim, filosof Mişel Fuko konsepsiyasına əsaslanır. Onun nəzəriyyəsinin mahiyyəti fəlsəfi, antropoloji, mədəni, sosioloji, psixolinqvistik analizlərin predmetinə çevrilmişdir. M.Fuko dilçilikdə diskurs anlayışını ön plana çəkərək “Müəyyən bir sahə ilə bağlı ifadə olunan və danışılan hər şeyin məcmusu, müəyyən mövzuda konkret obyekt və proses haqqında danışmaq tərzini” kimi tərif verir. Eyni zamanda müəllif diskursu dil və reallığı bir-birinə yaxınlaşdıran əlaqə vasitəsi kimi qiymətləndirir [1, s.112]. Diskurs bilik sisteminin vəhdətini müəyyən edən mexanizmdir, hansı ki, müxtəlif ideya, bilik, məna və ifadələri dünya mənzərəsində möhkəmləndirir.

Məzmun elementləri baxımından ekoloji diskurs diskursun müstəqil növü kimi öyrənilir və tədqiqat mənbəyi ekoloji mövzularda ünsiyyət - ekoloqların şifahi nitqi və yazdığı mətnlərdir. Resursların doğru şəkildə idarə edilməsi, ekoloji balansın qorunması, dayanıqlı həyatı təmin etmək məqsədilə insan və təbiət münasibətlərinin bərpası ekoloji mətnlərin əsas ideyasını təşkil edir. Ekoloji diskurs geniş mənada monoqrafiyalardan tutmuş məşhur bədii əsərlərə qədər müxtəlif funksional üslub və janrlı mətnlərin müxtəlifliyi, ekoloji mövzuların və problemlərin dildə ifadəsi kimi başa düşülür. A.V.Zayçeva ekoloji diskurs anlayışını bu cür izah edir: “Ekoloji nitq (ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi baza məlumat kimi) müəyyən tarixi-mədəni kontekstdə insanların şifahi və zehni fəaliyyətinə əsaslanan mürəkkəb kommunikativ proses, sosial ünsiyyət növüdür” [8, s.93]. Müəllif elmi ədəbiyyatda “ekoloji diskurs” anlayışının meydana çıxması ilə ekoloji mövzulara aid mətnlərin tipologiyasının işlənilməsi hazırlanması zərurəti yarandığını qeyd edir.

E.B.Mixaylova ekoloji diskursun elmi diskurs istiqamətindən bəhs edərək ekoloq alimlərin elmi məqalə, monoqrafiya, məruzə və kütləvi informasiya vasitələrində ekoloji problemlərə həsr olunmuş mətnlərin dilinin sırf elmi xarakter daşdığını qeyd edir [5, s.7].

E.V.İvanova ekoloji diskursu linqvistik ekologiyanın tədqiqat obyektini, dilçiliyə və onun metodlarına əsaslanaraq ekoloji mövzuların dildə ifadəsini nəzərdən keçirən amil kimi görür. Müəllif yazır: “Ekoloji diskurs ekoloji mövzularda ünsiyyət vəziyyəti ilə müəyyən edilmiş müxtəlif funksional üslub və janrlarda şifahi və yazılı mətnlər toplusudur və müəyyən aspektlər üzrə bəzi nöqtələri vardır” [3, s.134]. Ekoloji problemlərin qabardılması fonunda ekoloji mətnlər mövzu və tipologiya baxımından fərqlənir. Bu istiqamətdə tədqiqatçılar ekoloji diskurs mətnlərinin tipologiyalarını qurmağa çalışırlar. Funksional üslubda diferensiasiya baxımından E.V. İvanova mətn növlərini bu formada ayırır: elmi diskurs – ekoloqlar tərəfindən yaradılmış mətnlər; media diskursu (jurnalist, kütləvi informasiya vasitələri və ya media), bura əsasən jurnalistlər tərəfindən yaradılan və KİV vasitəsilə yayılan mətnlər; dini təbliğ nitqi - dini xarakterli şifahi və yazılı mətnlər; bədii diskurs – bədii əsərlər, rəsm əsərləri [3, s.135].

Ekoloji problemlərlə bağlı ünsiyyətdə iştirak edən sadə insanların yaratdığı mətnlər də ekoloji diskursun növü kimi götürülə bilər. Son dövrlərdə yeni texnoloji sistemlərin yenilənməsi,

ictimai şüurda ekoloji problemlərə yönəlik marağın artması və formalaşması mövzuyla əlaqəli fərqli mətn və ifadələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Sosial təlabatlar, insanın antropogen fəaliyyəti, təbii fəlakətlər və s. amillərin ekoloji tarazlığı pozması ilə əlaqədar olaraq qlobal məkanda dünya ölkələrinin çevik şəkildə həll yolları tapması məsələləri gündəmə gəlir. Televiziya, sosial şəbəkələr, mətbuatda ekoloji maariflənməni təmin etmək məqsədilə bu mövzuya həsr olunmuş geniş aspektli materiallar nümayiş etdirilir.

Ekoloji problemlərin fərqli aspektlərinin işıqlandırılması baxımından müxtəlif dilçilər tərəfindən ekoloji diskurs fərqli şəkildə təsnif olunmuşdur. A.S.Gepferix İvanovadan fərqli olaraq dörd növ ekoloji mətn müəyyənləşdirir: normativ hüquqi mətnlər; tərəqqiyə və yeni nailiyyətlərin yenilənməsinə yönəlmiş mətnlər ibrətamiz şəkildə öyrədici mətnlər, informativ mətnlər [2, s120].

Bölgüdə mahiyyət etibarilə insan varlığının müxtəlif sosial aspektləri əhatə olunmuşdur. Bu səbəbdən də qeyd olunan tipologiyayı O.Q.Kalyonova və O.Q.Dubrovskaya da daha məqbul hesab etmişlər [4, s. 8].

Ekoloji diskursa siyasi çərçivədən nəzər salsaq, ekologiyanın qlobal səviyyədə tənzimlənərək siyasətin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyinin şahidi olarıq. Belə ki, ekoloji problemlər fonunda sosial-siyasi və sosial-mədəni mövzularda aparılan müzakirələrdə dövlətlərarası əməkdaşlıq çoxşaxəli siyasi strukturun yaranmasına gətirib çıxarır. Ətraf mühitin qorunması, təbiətin mühafizəsi məsələsi insan amilinin varlığına birbaşa təsir edən qüvvə kimi bütün dünyanı narahat edən məsələdir. Bu səbəbdən də ekoloji ədalət anlayışı siyasi kompaniyaların əsas müzakirə obyektinə çevrilmişdir. “İqlim dəyişikliyi”, “İnsan Haqları”, “Yaşıl İqtisadiyyat”, “Qlobal Siyasət”, “Davamlı İnkişaf Strategiyaları”, “Beynəlxalq Əməkdaşlıq” kimi mövzuların geniş əməkdaşlıq çərçivəsində ekoloji aspektdən müzakirəsi ekoloji diskursun siyasi tərəfləridir.

Ekoloji məsələlərə diqqət çəkmək, ekoloji maariflənməyə və insanları mobilizasiya etmək məqsədinə nail olmaq üçün ekoloji mətnlərin və şüarların dili anlaşılıqlı olmalı, qeyri-dəqiq terminologiyadan istifadə edilməməli, sözə yığcamlıq, fikrə genişlik prinsipi əsas götürülməlidir. Ekoloji problem və mövzuların müzakirəsində uyğun ifadə, metafor, terminologiyanın istifadəsi ekoloji şüurun formalaşması, ictimai fikrin doğru yöndə dəyişməsinə təmin edir. Belə ki, ekoloji məsələlərə olan yanaşmada ictimai fikri formalaşdırmaqda bu cür mətnlər birbaşa rol oynayır. Xüsusən də metaforların doğru seçimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil ekoloji diskursun inkişafına müsbət təsir edir. Xüsusən də ekoloji mətn və şüarlarda istifadə olunan “yaşıl enerji, təmiz enerji, yaşıl dünya, yaşıl elm, yaşıl bilik, yaşıl gələcək və s.” kimi metaforlar hadisənin mahiyyətini daha dərinəndən dərk etməyə, maraq dairəsini genişləndirməyə imkan yaradır.

Elmi yenilik: Ekolinqvistika sahəsi, eyni zamanda ekoloji diskurs Azərbaycan dilçiliyində nisbətən yeni bir sahə kimi kifayət qədər öyrənilməmişdir. İnsanın ətraf mühitlə əlaqəsini, təbiət və insan münasibətləri, təbii resursların qorunması kimi məsələləri müzakirə edən düşüncə çərçivəsi kimi ekoloji diskurs dövrün tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə və dəyişə bilər.

Nəticə. Dayanıqlılıq, insan və təbiət münasibətləri, təbii sərvətlərin ədalətli paylanması, ekoloji rakursda sosial ədalət və bərabərlik, hüquqi, siyasi, mədəni dəyişikliklər, ekoloji şüurun formalaşması, fərqişdliyin artması, təşviqat kompaniyaları və s. bu kimi amillər ekoloji diskursun, eyni zamanda eko-mətnlərin mövzusudur. Ekoloji diskursda təbii sistem insanların sosial təlabatlarını təmin edən resurs mənbəyi deyil, mövcudatın təmali, insanın da parçası olduğu sistem kimi təhlil olunur. Ekoloji şüarlar istehlak vərdişlərinin və həyat tərzinin dəyişdirilməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, ekoloji problem və mövzuların müzakirəsində uyğun ifadə, metafor, terminologiyanın istifadəsi edilməsi ekoloji şüurun formalaşması, ictimai fikrin doğru yöndə dəyişməsinə təmin edir. Ekoloji diskursun inkişafı insanların ekoloji məsələlərə daha həssas və məsuliyyətli yanaşmalarına, həyat tərzi və istehlak vərdişlərini dəyişdirməyə, ekoloji maariflənməyə, məlumatın sosial media, kütləvi informasiya vasitəsilə daha geniş auditoriya üçün əlçatanlığına səbəb ola bilər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına üzv ölkələr ətraf mühit, iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı məsələlərdə bir araya gələn geniş bir platformadır. Ölkəmizin belə bir platformada yer alması, Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının Azərbaycanda keçirilməsi siyasi, iqtisadi, ekoloji cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Respublika Prezidentinin 2024-cü ili məlum hadisə fonunda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan etməsi ilə ölkə ərazisində silsilə şəkildə tədbirlərin keçirilməsi Azərbaycanda ekoloji diskursun, eyni zamanda ekodilçiliyin inkişafına təkan verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Foucault, M. The order of discourse // Language and politics. London: Basil Blackwell. – 1984,- P. 108-138.
2. Göpferich, S. Type of Texts in Environment and Engineering: pragmatic typology -Contrast - Translation // Forum of Specialized language research. № 27. -Tübingen,- Narr, -1995. -P. 117–138
3. Иванова, Е.В. К проблеме исследования экологического дискурса / Е.В. Иванова // Политическая лингвистика. –2007. –№3 (23). –С. 134-137; Иванова, Е.В. Метафорическая концептуализация природных катастроф в экологическом дискурсе: на материале медийных текстов: дисс. канд. филол. наук. –Челябинск, – 2007, –219 с.
4. Калёнова, О.Г., Дубровская, Т.В. К проблеме определения экологического дискурса и его жанров //Лингвистика и межкультурная коммуникация. Выпуск №2(16), –2015, –с.6-12
5. Михайлова, Е.В. Интертекстуальность в научном дискурсе (на материале статей): / автореф. дис. ... канд. филол. наук / Изд-во Волгоград. гос. пед. ун-та, – Волгоград, -1999. – 22 с.
6. Paşayeva, G.B. Virtual diskursun linqvistik xüsusiyyətləri // SDU Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, –Sumqayıt, –2021, с. 17, №4, –s.10-15
7. Stibbe, A. Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By. London, New York : Routledge, –2015. –210p. <https://www.ecolinguistics-association.org/>
8. Зайцева, А.В. К проблеме типологии текстов экологического дискурса ФРГ. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 7. Ч. 2 –Тамбов: Грамота,–2013, – с. 92–99

SUMMARY

ANALYSIS OF ECOLOGICAL DISCOURSE WITHIN THE LIMITS OF ECOLINGUISTICS

Pashayeva G.B., Musayeva I.I.

Keywords: *ecology, ecolinguistics, discourse, language, globalization, eco-text.*

The concept of ecology, which is one of the most priority topics of the modern era, has been integrated into many fields of science, and has developed in various directions using a wide range of linguistic frameworks and tools in the direction of linguistics. From the social, cultural and economic context, it is very important to use appropriate language and forms of expression to shape the attitude, thinking and activity of the society towards the ecological sphere. The use of appropriate expressions, metaphors, terminology in the discussion of ecological problems and topics ensures the formation of ecological consciousness and the change of public opinion in the right direction. Ecological discourse is a concept that includes these issues. The development of ecological discourse can lead to people's more sensitive and responsible approaches to environmental issues, environmental education, and the availability of information to a wider audience through social media and mass information. In the article, the eco-texts, titles, and slogans that characterize ecological linguistics in the modern era are analyzed eco-linguistically against the background of the global events taking place in the world. The article clarifies the concept of ecological discourse, analyzes the structural features of eco-texts.

РЕЗЮМЕ
АНАЛИЗ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В РАМКАХ ЭКОЛИНГВИСТИКИ
Пашиева Г. Б., Мусаева И.И

Ключевые слова: *экология, экोलнгвистика, дискурс, язык, глобализация, экотекст.*

Поскольку понятие экологии, являющееся одной из наиболее приоритетных тем современности, было интегрировано во многие области науки, оно также развивалось в различных направлениях с использованием широкого спектра лингвистических рамок и инструментов в направлении лингвистики. С точки зрения социального, культурного и экономического контекста очень важно использовать соответствующий язык и формы выражения для формирования отношения, мышления и деятельности общества в экологической сфере. Использование соответствующих выражений, метафор, терминологии при обсуждении экологических проблем и тем обеспечивает формирование экологического сознания и изменение общественного мнения в нужном направлении. Экологический дискурс – это концепция, включающая в себя эти вопросы. Развитие экологического дискурса может привести к более чуткому и ответственному подходу людей к экологическим проблемам, экологическому образованию и доступности информации для более широкой аудитории через социальные сети и средства массовой информации. В статье экотексты, названия и лозунги, характеризующие экологическую лингвистику в современную эпоху, анализируются эколнгвистически на фоне глобальных событий, происходящих в мире. В статье уточняется понятие экологического дискурса, анализируются структурные особенности экотекстов

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.11.2024
	Son variant	20.11.2024

UOT 82-6

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_9

EPİSTOLYAR MƏTNLƏRİN KREATİVLİYİ. AZƏRBAYCAN EPİSTOLYAR MƏTNLƏRİNDƏ BAŞLANGIC VƏ SONLUQLARA KREATİV YANAŞMA

ƏFƏNDİYEVA LALƏ RASİM qızı [ORCID](#)

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, f.f.d., dosent
lalare@mail.ru

Açar sözlər: kreativlik, nitq etiketləri, salamlama, sağollaşma, epistolyar diskurs

Müəyyən problemə və ya artıq formalaşmış hər hansı bir dil hadisəsinə özünəməxsus tərzdə, yaradıcı yanaşma, fərqli düşüncə təzi və təqdimatını nümayiş etdirmək kreativ düşüncə tərzinin təzahürüdür və bunu məktubların standart formalarına yanaşmada da müşahidə etmək mümkündür. Xüsusən də yaradıcı və bədii düşüncəsi ilə zəngin ədəbi şəxsiyyətlərin müxtəlif şəraitlərdə yazdıqları məktublarda kreativliyin ən müxtəlif ifadə formalarını görə bilərik.

Məktubların ümumi xarakterik cəhəti onların başlanması və bitməsini göstərən müəyyən strukturla qeyd olunmasıdır. Bunlara standartlaşmış nitq etiketləri – salamlama, sağollaşma, imza, məktubun yazılma tarixi və ünvanı aiddir. Müasir dilçilikdə dilin kommunikativ xüsusiyyətləri, nitq aktlarının nəzərdən keçirilməsi aktualıq kəsb edir, kommunikasiya prosesində nitq etiketlərinin müxtəlif funksiya və variantları nəzərdən keçirilir. İ. Salehova qeyd edir ki, məktublarda “müəllifin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətindən asılı olaraq, giriş və sonluq işlədilən ifadələrə görə dəyişə bilər. Lakin bu ifadələrin quruluşyaratma funksiyası olduğu kimi qalır. Məktubların giriş hissəsində, adətən, adresata müraciət olunur, sonra isə öləri də olsa, hal-əhval soruşma prosesi başlanır...Sonluq isə yekunlaşdırıcı formullarla xarakterizə olunur. Yazışmaları ardıcıl olaraq izlədikdə bu formulların bir mətndən digərinə getdikcə dəyişdiyini və müəllifin adresata münasibətini ifadə etdiyini görürük” [9, s.91].

Nəzakət kateqoriyası kimi qəbul edilən etiket formulları, həmçinin digər nitq təzahürləri nitq etiketi tələblərinə müvafiq olaraq konkret nitq aktı zamanı baş verir. Ünsiyyət zamanı məişət səviyyəsində nitq etiketləri etiket funksiyası yerinə yetirən nitq janrlarından formalaşır: tanışlıq; salamlama, vidalaşma, üzrxahlıq, minnətdarlıq, razılıq, etiraz, tərif, başsağlığı, təbrik, ümumi söhbət. Ənənəvi olaraq məktubların etiket çərçivəsini salamlama və sağollaşma kimi nitq janrları təşkil edir, ancaq nəzərdən keçirdiyimiz epistolyar mətnlər bunun əksini göstərir, yəni bir çox hallarda həmin ənənəvi normaya əməl edilmədiyini müşahidə edə bilərik və bunu da müəllifin kreativliyi kimi dəyərləndirmək olar.

Epistolyar mətnlərin dil xüsusiyyətlərini araşdıran rus linqvisti A.V.Kuryanoviç epistolyar diskursun informativ, dəyərləndirici və imperativ nitq janrları ilə yanaşı, etiket nitq janrlarını xüsusi vurğulayır və bunlara aşağıdakıları aid edir: 1) «ilk müraciət» nitq janrları; 2) «etiket tipinin yekun seqmenti» olan nitq janrları (arzu, cavab almağa köklənmiş nitq janrları, imza, ritual nitq janrları, etiket-ritorik sual; 3) mətndaxili nitq janrları (tərif, mətndaxili müraciət nitq janrı, minnətdarlıq, üzrxahlıq və s.) [14, s. 227].

Ancaq epistolyar mətnlərdə nitq etiketlərindən danışarkən biz daha çox başlanğıcda müraciət və sonda etiket formulları üzərində dayanmaq istərdik. Qeyd etmək lazımdır ki, epistolyar mətnlərin etiketləri arasında imperativ nitq janrlarından da çox istifadə edilir və bunlar nitq etiketləri ilə sıx bağlı olur: *Əziz qardaşım, sənə çoxlu müvəffəqiyyətlər arzulayıram. Cəsarətli ol...*

Sənin Səmədin (S.Vurğun O.Sarıvəlliyyə) [1, s.228]; *Sən arxadan arxayın ol. Bacarsan bir neçə hekayə yaz, göndər. Daha nə yazım. Məndən yoldaşlarına, bizim qızıl döyüşçülərə salam söylə. Öpürəm səni.* (S.Vurğun Əli Vəliyevə) [1, s.242]; *Onu da bilin ki, mən sizinlə qanadlanır, fəxr edirəm. Sizin cansağlığınıza isə bizimçün böyük nemətdir! Salam ailənizə (hüzurə xüsusi olaraq)* (Əkbər Məftun M.S.Ordubadiyyə) [5, s.30]; *Bir az səninlə söhbət elədim, ürəyim açıldı. Səməd Vurğuna mənim ən səmimi salamımı yetir. Onu və Süleymanı da deputat namizədi qoyduqları üçün təbrik edirəm. Biz balaca yazıçılar da sizinlə fəxr edirik. Yaşayın! Çox yaşayın! Bütün yazıçı dost-aşnalara atəşin salamlar! Bərk –bərk əlini sıxıb bu tezliklə cavabını gözləyirəm. Kiçik qardaşın Əziz* (Əziz Şərif M.S.Ordubadiyyə [5, s.42].

Məktub müəllifləri A.V.Kuryanoviçin yuxarıda göstərdiyimiz epistolıyər diskursun nitq etiket janrlarından bir-birlərindən xəbərsiz istifadə edə bilərlər, ancaq burada bu xəbərsizlik də müəyyən mənada, şərti xarakter daşıyır, çünki müraciət, salamlama və sağollaşma ifadələri və digər nitq etiketlərinin mövcudluğu adresantın kommunikatıv məqsədlərindən asılı olur: Əzizim Əli! Salam! (S.Vurğun Əli Vəliyevə) [1, s.242]; *Qiyətli Əziz! Salam!* (S. Vurğun Əziz Şərifə) [1, s.244]; *Əzizim Əziz! Salam!* (M. Cəlal Əziz Şərifə) [7, s.351]; *Ey Əzizi-mən! Salam!* (M. Cəlal Əziz Şərifə) [7, s.356]; *Əziz oğlum Hafizə salam və ehtiramlar!* (M. Cəlal oğlu Hafiz Paşayevə) [7, s.363]; *Əziz və mehriban balalarımız Hafiz və Rəna xanıma atəşin salamlar!* (M. Cəlalədan övladlarına) [7, s.367]; *Əzizim Saracan! Salam! Məktubunu, kitabları, bayram hədiyyələrini aldım* (M. İbrahimov həyat yoldaşına) [10, s.77].

Nəzərdən keçirdiyimiz dostluq və ailə-məişət məktublarında etiket nitq janrları adətən bir-birinə qarışıq işlənir. Əksər hallarda bunlarda işlədilən nitq formulları müəllifin kommunikatıv məqsədinə uyğun istifadə olunur, ancaq nitq etiketi normalarına cavab verməyə bilər. Bir etiket elementində iki nitq janrı işlədilə bilər, yəni eyni zamanda bir neçə kommunikatıv məqsədə xidmət edə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məktub mətnlərində bəzən etiket formulu parodiya obyektı kimi istifadə edilə bilər: *Bəd-əz ərzi-salamdan sonra («Yeni fikir» «təhti idarəsi altında» yazanda, mən də belə yazaram) bu gün sənin tul, təfsil məktubunu aldım: belə görünür, bir neçə müddətdə tamam qüvvəni cəm edib hamısını bir məktubun yazılmasına sərf edibsən; amma yaxşı olar ki, az-az yazıb, tez-tez yazasan* [4, s.387]; *Əzizim, qardaşım, oğlum, gülüm, bülbülüm, sünbülüm və s.! Neçə gün bundan əqdəm sənə bir məktub göndərmişdim. Yəqin alıb oxudun... Bir az zarafatı buraxıb seryozno danışaq...* [4, s.391]. Bu isə öz növbəsində məktubun ümumi ruhu və mətni üçün mühüm mahiyyət daşıyır.

Epistolıyər mətnlərin etiket çərçivələrinin bu şəkildə formalaşması göstərir ki, diskurs səviyyəsində məktublarda etiket elementlərinə əməl edilməsindən daha çox əhəmiyyət daşıyan «mən-sən» (müəllif və adresat) kommunikatıv xətti qabarıq təzahür edir. Buna görə də şəxsi məktublarda etiket normalarının müntəzəm olaraq pozulmasını qanunauyğun hal kimi qəbul etmək olar. Şəxsi məktublarda nitq etiketi normalarının pozulması o zaman mümkündür ki, kommunikasiya iştirakçılarının hər biri məktublarda istifadə edilən ümumi nitq etiketlərinə malik olsun və bu normaların pozulması müəyyən kommunikatıv məqsədlərə xidmət göstərsin. “Adresat nə qədər yaxın olarsa, etiket normalarına tələbat bir o qədər az olar” [12, s.55]. Buna baxmayaraq mətnə nitq etiketlərinin işlədilib-ışlədilməməsindən asılı olmayaraq bunlar həm adresat, həm də məktub müəllifi üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Məktublarda salamlaşma etiketlərinin seçilməsi və ya bunların işlədilməməsi müəyyən amillərdən, xüsusən ünsiyyətin səviyyəsindən, situasiyadan asılıdır. Məsələn, M. Ə. Rəsulzadənin Ceyhun Hacıbəyli və Əlimərdan bəy Topçubaşovla məktublaşmalarında, C. Məmmədquluzadənin, Mustafa Vəkiloğlunun məktublarında əksər hallarda salamlaşma etiketləri işlədilmir, birbaşa kommunikasiyanın mahiyyətinə keçilir. Nitq etiketinin universal situasiv əlamətlərindən birini kommunikantların sosial statusu, onların cinsi, yaşı, bir-birlərinə şəxsi-emosional münasibətləri,

ünsiyyətin yeri və zamanı təşkil edir. Məişət məktublarında salamlama formulları seçilərkən müəllif tərəfindən bütün bu əlamətlər mütləq nəzərə alınır.

Salamlama formulunun olmamasının rolu böyükdür. Bu, mətni daha dinamik edir, məktubda dərhal mətləbə keçməyə kömək edir, oxucunu (adresatı) problemlə birbaşa tanış edir və ya yaşadığı emosional halı göstərir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, məktublar birbaşa müraciətlə, məktubun yazılmasına səbəb olmuş hər hansı bir problemin müzakirəsi ilə, müəllifin öz adresatı ilə bölüşmək istədiyi hisslərin təsviri ilə başlaya bilər: *Bizim ilk görüşümüz altı il bundan əvvəl Qazaxbəyli kəndindən Qazaxa gələrkən oldu. O zaman mən bir kənd müəllimi, sən də bir kəndli idin* (S. Vurğun Qurban Abdullaogluna) [1, s.226]; *Ay yetim İsmayıl! Səhər Moskvaya yola düşməliyəm. Çox istərdim ki, Sizə bir qonaqlıq verim ki, Şah oğlu Abbas da o qonaqlığı görməyib* (S. Vurğun İsmayıl Hübətova) [1, s.227]; *Sən bilirsən ki, cocuqluğumun son dərəcə pərişan keçməsi, aya, ulduzlara qovuşmaq həsrəti, yalqızlıq aləmində nəşə ummaq məndə xəstə bir təbiət yaratmışdı...* (S. Vurğun O. Sarıvəliyə) [1, s.229].

Epistolıyər mətnlərin başqa bir etiket elementi müraciətdir. Bir çox hallarda məktub müəllifləri müraciəti adresata münasibətlərinin ifadə vasitəsi kimi istifadə edir, bəzən bunlara müvafiq sözlər əlavə edir, bəzən isə adın özünü hər hansı bir başqa ifadə ilə əvəz edirlər: *Bəni unutmayan, məni düşünən, kəndi səadətini, kəndi varlığını mənim tikanlı yollarıma səpən, əvəzində isə ümitsizliyə qapılan bircə qardaşım!* (S. Vurğun Mehdiyan Vəkilova) [1, s.216]; *Müsəlman səhnəsinin təşkilatçısını, birinci aktyorunu, Aslan bəy, Hacı Qəmbər kimi ölməz tiplərin yaradıcısını qucaqlayıb öpürəm* (Ə. Haqverdiyev Nəcəf bəy Vəzirova) [4, s.381]; *Ən pak duyğularımın ortağı, qəlbi sazla-sözlə döyünən Osman qardaşıma dostluq ərməğanından ilk nübar. Öz şeirinlə səni yarışa çağırıram* (S. Vurğun O. Sarıvəliyə) [1, s.228].

Deməli, funksional mənada müraciətin ikili xarakterindən danışmaq olar. Bir tərəfdən bu, adresata özünü nitqi dinləyən şəxs kimi görməyə imkan verir. Digər tərəfdən isə danışanın adresata münasibəti əks olunur. Bunu M. Ə. Rəsulzadənin C. Hacıbəyli və Ə. Topçubaşova məktublarında, Həsən bəy Zərdabının Nəcəf bəy Vəzirova məktubunda və digərlərinin məktublarında göstərmişik. [3].

Funksional ikililik buna gətirib çıxarır ki, apelyativlərin mənasını müəyyən edən komponentlər subyektiv dəyərləndirmə elementləri ilə birləşir. Bunları müxtəlif müraciət formaları olan məktublarda görmək olar. Bunlarda adlar əlavə konnotasiyalarla işlədilir: *Mənim Saram, pak və təmiz Saram! Mənim məktublarım sənə ruhumun ehtiyacı olaraq yazılacaq* (M. İbrahimov həyat yoldaşına) [10, s.16]; *Mənim gözəl Saram, müqəddəs mələyim! İki-üç gündür ki, sənə məktub yazmayıram* (M. İbrahimov həyat yoldaşına) [10, s.23]; *Əziz dostumuz və qələmdaşımız Məmməd Səid! Sənin keçirmiş olduğun şəxsi həyat xalqımızın azadlıq uğrunda apardığı böyük tarixi mübarizəsi ilə sıx bir surətdə əlaqədar olmuşdur* (Üzeyir Hacıbəyli M. S. Ordubadiyə) [5, s.44].

Beləliklə, aydın görünür ki, epistolıyər mətnlərin əksəriyyətində məktubların başlanğıcı üçün mövcud nitq stereotiplərinə əməl edilmir.

Məktubların digər mühüm etiket elementi sağollaşmadır. Salamlama formulu kimi, sağollaşma da nitq situasiyasından, müəlliflə adresatın kommunikatıv-praqmatik «mən-sən» əlaqəsinin reallaşmasının ön plana çıxmasından, məktubun məqsədindən asılıdır. Buna görə də epistolıyər mətnlərdə sağollaşma müxtəlif variantlarda təzahür edir: yalnız bir ifadə ilə, bir neçə dəfə sağollaşma etiketinin təkrarlanması ilə, uzun-uzadı sağollaşma, sağollaşma etiketinin xitabla birləşdirilməsi və s. şəkildə ola bilər: *Öpürəm səni, Saracan. Gəlin xanıma və bütün qohumlarıma salam yetir, həm də ataşın salam! Sizin Mirzə* [10, s.80]; *Hələlik, Həmişə sənin İ. M.* (M. İbrahimov həyat yoldaşı Sara xanıma) [10, s.56]; *Öpürəm! Sizin Səməd Vurğun.* (S. Vurğun Əkrəm Cəfərə) [1, s.218]; *Artıq nə yazım? Öpürəm. Sizin Səməd Vurğun* (S. Rüstəm) [1, s.222]; *Hələlik* (S. Vurğun O. Sarıvəliyə) [1, s.230]; *Məndən hamıya salam söylə. Sənin Səməd Vurğunun* (Xavər xanıma) [1, s.244]; *Ailənizə və bütün bizi soruşanlara salam* (Mir Cəlal Əziz Şərifə) [7, s.354]; *Dostlara, tanışlara salam yetir. Hələlik, öpürəm* (M. Cəlal həyat yoldaşına) [7, s.355]; *Məndən,*

ailəmdən Püstə xanıma və böyüklü-küçüklü uşaqlara xüsusi və səmimi salamlarımı yetir (Ə. Şərif M. Cəlala) [7, s.361]; *Əlinizi dostcasına sıxıram və Mariya Yakovlevnaya salamlarımı göndərirəm* (M. Vəkilli M. Çokaya) [11, s.321]; *Əlinizi sıxaraq hamınıza dərin sevgilərimi izhar edirəm* (C. Hacıbəyli Mustafa Vəkiloğluna) [11, s.355].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, hər bir müəllifin öz adresatına münasibətinə və öz üslubuna uyğun sağollaşmalar əksər hallarda salam göndərmək arzusu ilə başa çatır, yəni Azərbaycan epistolyar mətnləri üçün müəyyən standartların mövcud olduğunu da qeyd etmək lazım gəlir. Şəxsi məktub müəllifləri ənənəvi etiket normalarına müraciət edirlər, ancaq bu halda da formalaşmış epistolyar ənənə sadəcə şablon ifadələrdən kənara çıxır və əhəmiyyətli funksional yük daşıyıcısı olmaqda davam edir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi məktublar, ümumiyyətlə, sağollaşma etiketləri olmadan bitir. Belə məktublar C. Məmmədquluzadənin, Ə. Haqverdiyevin epistolyar irsində qeyd olunur.

Epistolyar mətnlərin sonunda ənənəvi olaraq imza qoyulur. İmza epistolyar ünsiyyətin başa çatmasının formal göstəricisidir. Ancaq bu komponentin təşkilədi struktur funksiyasından əlavə, yuxarıda haqqında danışdığımız elementlər kimi, adresantla adresatın qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır: məktub müəllifinin öz qarşısına qoyduğu kommunikasiya məqsədindən, onun emosional vəziyyətindən, kommunikantların münasibətlərindən və s. Məsələn: *Məmməd Əmin* (M. Ə. Rəsulzadə C. Hacıbəyliyə) [8, s.61]; *Sizin M. Ə. Rəsulzadə* (M. Ə. Rəsulzadə Ə.Topçubaşova) [8, s.65]; *Qardaşın Əbdürrəhim* (Ə. Haqverdiyev qardaşına) [4, s.396]; *Sizin Ə. Haqverdiyev* (Ə. Haqverdiyev N. Vəzirova) [4, s.394]; *Sənin Cəlilin* (C.Məmmədquluzadə Həmidə xanıma) [6, s.322]; *Sənin qoca yoldaşın «Molla Nəsrəddin» məcmuasının həmişəki müdiri və baş mühərriri: Cəlil Məmmədquluzadə* (C. Məmmədquluzadə Ə. Əzimzadəyə) [6, s.357].

Deməli, epistolyar etiket qaydalarına necə əməl edilməsi ünsiyyətin öz spesifikasiyasından irəli gəlir. Ünsiyyət qurularkən kommunikantlar istənilən halda həmin sosiuma və həmin zamanın tələblərinə uyğun ekstralingvistik şərtlərə və nitq ənənələrinə əməl etməlidirlər. «Məktub müəllifi yalnız nə deməli olduğunu deyil, həm də bunun necə deyiləcəyini də düşünməlidir ki, məktublaşmanı davam etdirmək üçün xoş mühit yaradılsın» [13, s.90].

Digər tərəfdən isə məktublarda etiket elementlərindən, xüsusən də ənənəvi sonluqdan imtina etmək imkanı da məktubların təbiətindədir. Epistolyar mətnlərin son səhifəsində əsas yer tutan son sual, xahişlər, əlavələr (PS) məktubları davam etdirmək üçün açıq saxlayır və müəllifin söhbətin bitmədiyini göstərmək istəyinə xidmət edir. Dostluq və ailə-məişət məktublarının yazılmasında belə sərbəstliklərə yol verilməsi, yəni struktur variativliyi müəyyən mənada ənənəvi məktubların son dövrlərdə, demək olar ki, aradan çıxmasına zəmin olmuşdur. Əlbəttə, bu ənənələrin dağılmasında həmçinin elmi-texniki tərəqqinin (telefon şəbəkəsi, informasiya texnologiyaları və internet) də rolu böyük olmuşdur. [2]

Ancaq hər bir halda, lingvistik zəmin olmadan epistolyar mətnlər öz aktuallığını belə sürətlə itirə bilməzdi. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə məktub yazmaq bacarıqları, demək olar ki, tamamilə itirilməkdədir. İstisna olaraq yalnız ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin açıq məktublarını qeyd etmək olar.

Yuxarıda deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, məktubun yazılma şəraiti, adresatın məqsədi, adresatın şəxsi keyfiyyətləri və adresantla adresat arasındakı yaxın münasibətlər etiket ənənələrinin tələblərindən daha mühüm rol oynayır. Burada ön plana müəllifin şəxsi keyfiyyətləri çıxır və diskursun strukturu da bundan asılı olur. Buna görə də şəxsi məktubların janr xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində məktub müəlliflərinin yuxarıda haqqında danışdığımız etiket formullarının müəyyən rolu var və bunlar epistolyar mətnlərin kreativliyinin bir hissəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ellər Vurğunu. Vurğun ömrü məktublarda / Tərt.ed. Ş.Nəzərli –Bakı, –1996. –368 s.
2. Əfəndiyeva, L.R. Epistoliar üslubun ənənəvi formaları müasir dövr yazışmalarında // Filologiya məsələləri jurnalı, –Bakı: Elm və təhsil, –2020, № 11, –s.22-31.
3. Əfəndiyeva, L.R. Şəxsi məktubların təsnifat məsələsi // Tədqiqələr, –Bakı, –2023, № 3-4, –s.15-22.
4. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / –Bakı: Lider, –2005, c.II, –408 s.
5. Məmməd Səid Ordubadi arxivindəki məktublar / AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu; tərt. N.Ə. Səmədova; red. P.Ə.Kərimov. –Bakı: Nurlan, –2002. –100 s
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000004426>
6. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri. Memuarlar, məqalələr, məktublar. [4 cildə] / –Bakı: Öndər nəşriyyat, –2004, –472 s.
7. Mir Cəlal. Epistoliar irs: ünsiyyətin canlı şahidi 2 cildə. // Mir Cəlal. –Bakı: Nurlar, –2014, c.2, –s.343-370.
8. Rəsulzadə, M.Ə. Məktublar. Səfibəyçilik / M.Ə. Rəsulzadə. –Bakı: TEAS Press, –2018, –251s.
9. Salehova, İ. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Elmi, rəsmi və epistoliar üslublar / İ.Salehova, –Bakı: Elm, –1990.
10. Sevgi məktubları. Mirzə İbrahimovun Sara xanımın yazışmaları. / –Bakı: Qanun, –2016, –96 s.
11. Vəkiloğlu, M. Məqalələr. Məktublar / M. Vəkiloğlu. –Bakı: Çapar. –2023.

Rus dilində

12. Гольдин, В.Е. Речи и этикет: кн. для внеклас. чт. учащихся 7-8 кл. / В.Е.Гольдин. –М.: Просвещение, –1983. –109 с. (С.55)
13. Каирова, Т.С. Особенности коммуникативной направленности эпистолярного текста / Т.С. Каирова // МГПИ иностран. яз. Коммуникативные единицы и система языка (французский язык): сб. науч. тр. Вып. 269. –М., 1986. –С. 87-103.
14. Курьянович, А. В. Коммуникативные аспекты слова в эпистолярном дискурсе М.И. Цветаевой: /дис. ..канд. филол. наук /А.В. Курьянович. –Томск, 2001. –227 с.

SUMMARY

CREATIVITY OF EPISTOLARY TEXTS CREATIVE APPROACH TO THE BEGINNING AND ENDING IN AZERBAIJANI EPISTOLARY TEXTS

Efendiyeva L.R.

Keywords: *creativity, speech etiquette, greeting, farewell, epistolary discourse.*

Letter texts have their own unique features and are characterized by various forms of expression. Despite their structure, which usually taken as a standard, they are formed based on the individual style of each author. Personal and social relationships between communicants play a major role here. This allows to speak about the creative nature of epistolary texts. As a rule, letters written by famous representatives of science, art and literature, as well as socio-political figures, reflect the socio-political and social landscape of the time when they were written and can create a broad picture of the positions and personal relationships of their authors. At the same time, these epistolary texts reflect the linguistic landscape of that time and the creative attitude of their authors to language. The article examines the creative approach of authors to speech etiquette based on individual epistolary texts and shows how certain systems are formed in them.

РЕЗЮМЕ
КРЕАТИВНОСТЬ ЭПИСТОЛЯРНЫХ ТЕКСТОВ.
КРЕАТИВНЫЙ ПОДХОД К НАЧАЛУ И КОНЦОВКЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ЭПИСТОЛЯРНЫХ ТЕКСТАХ
Эфендиева Л.Р.

Ключевые слова: *креативность, этикетки речи, приветствие, прощание, эпистолярный дискурс.*

Тексты писем отличаются своими уникальными особенностями и характеризуются различными формами выражения. Несмотря на их структуру, принимаемую за стандарт, они формируются на основе индивидуального стиля каждого автора. Большую роль здесь играют личные и общественные взаимоотношения между коммуникантами. Это дает основание говорить о творческом характере эпистолярных текстов. Как правило, письма, авторами которых являются известные представители науки, искусства и литературы, а также общественно-политические деятели, являются отражением общественно-политического и социального ландшафта того времени, когда они были написаны, и могут создавать широкую картину позиций и личных взаимоотношений их авторов. Вместе с тем эти эпистолярные тексты отражают лингвистический ландшафт того времени и творческое отношение их авторов к языку.

В статье рассматривается творческий подход авторов к речевому этикету на основе отдельных эпистолярных текстов и показано, как в них формируются определенные системы.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.08.2024
	Son variant	28.10.2024

UOT 821.112.2

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_15

NORM IN TERMS IN THE FORM OF COMPLEX ABBREVIATIONS IN THE PRESS LANGUAGE

RZAYEVA MADINA ALIAQA

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, Ph.D on Philology
madinarzayeva@yahoo.com

Key words: *abbreviations, press, redundancies, information intensity, borrowings*

Introduction

Some of the international terms also consist of units formed in the form of complex abbreviations. Some of them are adopted as a special lexical unit, despite being an abbreviated version. There are also some abbreviated terms that are formed in English in Azerbaijan and enter the international information space. Thus, the expression of international information belonging to the Azerbaijani language with the elements of this language is of interest as a clear indicator of the growing influence of the mother tongue in terms of the spread of concepts in the Azerbaijani space to the international world.

As the information in the language expands, the search for terms to express them becomes one of the important problems. By solving and fixing these problems, various methods of term creation appear. One of them consists in creating a term through complex abbreviations. Complex abbreviations are also presented in linguistics with the names of abbreviations and short terms [1]. Abbreviations are especially used more recently. This is due to the fact that the terms formed as a lexical unit are not enough to express the increased information, so there is a need to create terms in a word combination and multi-word structure. However, using multi-word terms repeatedly in the text creates complications. That is why multi-word terms are abbreviated according to the requirement of term brevity. Since the language of the press is the leader in the dissemination of information, the use of complex abbreviations is allowed here [2].

Abbreviations used in the Azerbaijani language were collected and published in a book form. Since many abbreviations used in the press language are usually given without explanation, there is a serious need to prepare a wide, explanatory dictionary of abbreviations. This issue draws particular attention in existing research works.

The complex abbreviations used in the Azerbaijani press can be summarized in the following classification according to the character of acquisition, understanding and distribution in the language:

1. Abbreviations that are generalized and formed as a special language unit due to their structure. Abbreviations of this type are assimilated as a special lexical unit, so their opening option is almost not remembered. Their opening content is formed as abbreviations imagined in the abbreviation itself.

The following examples of such reductions common in the international information space can be given as an example.

UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund) - Children's International National Defense Fund.

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) - International National Educational, Scientific and Cultural Organization.

NATO (North Atlantic Treaty Organization) - North Atlantic Military Organization.

ISESCO (Islamic Educational Scientific and Cultural Organization) - Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization.

CENTO (The Central Military Organization)- Central Military Organization.

CEATO (The Southeast Asia Treaty Organization) – North Atlantic Military Organization.

Recently, the abbreviations formed as an independent lexical unit mainly consist of information technology terms. Examples of such reductions include:

MMS (Multimedia Messaging Service) - A form of service that exchanges text and audio-video files between different phones and standard mobile phones, as well as between mobile phones and computers.

SMS (Short Message Service) – short message service.

DVD (Digital Video Disc) – digital video disc.

DV (Digital Video) – digital video.

HD (High Density) – high image quality.

TV (Tele Vision) – television.

Wi-Fi (Wireless Fidelity) – wireless fidelity.

BP (British Petroleum) – British Petroleum (British Oil Company).

2. Redundancies formed in Azerbaijan and spread to the international information space In Azerbaijan, a number of terminological abbreviations have been formed in connection with the development of public solidarity production and information resources. Such abbreviations are expressed in English because they are formed with the aim of entering the international information space. The following examples of these can be given as an example: IDEA (International Dialogue for Environmental Action) - International Dialogue for Environmental Action. AIDA (Attention Interest Desire Action) - Development Assistance Fund of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan. Az PETROL (Azerbaijan Petroleum) – Azerbaijan Oil and Gas Company. SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic) – Azerbaijan Oil and Gas Corporation. AZER CELL – Azerbaijan Telecommunication Network. BAK CELL – Baku Telecommunication Network.

3. Complex abbreviations explained in the press

In the press, it is important to explain complex abbreviations whose opening is not known to a wide readership. Otherwise, it remains unclear what the object of the information is. In the following examples, term abbreviations are explained:

INOTEX. "The 5th International Exhibition of Innovations and Technologies - INOTEX 2016 will be held in Tehran from May 22 to June 25 next year."

GRECO. "The heads of the independent anti-corruption group of the influential international organizations, the Council of Europe, the European Union, the Group of States Against Corruption (GRECO), the ministers of justice and the interior are participating in the session."

IACA. "The 3rd session of the Assembly of the states that are members and participants of the International Anti-Corruption Academy (IACA) has started at the Four Seasons hotel in Baku."

WADA. "The director of the European Regional Office of the World Anti-Doping Agency (WADA), heads of world and European sports federations will also participate."

TEAS. "The European Azerbaijan Society (TEAS) told Azertaj that the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict was discussed in the interview." GIANT. "He will represent our country in the GEANT Association, which operates under the umbrella of the European Union"; PCELL. "The speaker gave detailed information about the Crupto Locker program, including PCELL, which is called the high-speed wireless network of the future." CEIBC. "For the year 2009, the Caspian Energy Integration Award-2010 international award ceremony was held in Baku under the organization of the Caspian European Integration Business Club (CEIBC)". [3].

DPA. "AzerTaj cooperates with Germany's Deutsche Presse-Agentur (DPA) as part of the News Agency Alliance".

TMK. "Transnational Corporations (TMCs) such as Mobile Microsoft BP, Itochi, Fiat, Flip Morris, Volkswagen, Sony, Shervon Nestle today have real control over all sections of the economy in different countries."

IT. "According to the report of the International Telecommunication Union (ITU), mobile servers have developed more in South Korea."

IUCN. "He spoke at the plenary session of the World Parks Congress of the International Union for Conservation of Nature (IUCN) in Sydney."

4. Complex abbreviations used without explanation in the press

Some of the complex abbreviations are given without explanation in the press. This causes readers to have a dark idea about the described event. Examples of these include the following:

ISAF. "40 percent of the transit of non-destructive goods for ISAF forces is provided by Azerbaijan."

ISROM, ICOMOC, UNWTO. "Reputable international organizations such as ICCROM, ICOMOC, UNWTO, which are considered the only project in the world due to their scope, will play an important role in promoting the rich heritage of our country." [4].

VMF. "Other than that, there were VMF accessories, expensive pens from Karan d/Ache, lighters from Zippo, multi-functional knives and also branded jewelry." [5].

NESTLE, UNILEVER, DANONE, KRAFT. "The new Food Safety Standard certificates were prepared by global companies such as NESTLE, UNILEVER, DANONE, and KRAFT."

In order for complex abbreviations to be normalized in the language, first of all, it is important for them to be mass-produced in the language of the press.

The results of this chapter can be summarized as follows:

1. The flexibility, freedom and sometimes tendency to foreign words in the language of the press create conditions for the terms used as a special lexical unit and a word with a root-image composition, as well as units with a complex structure, word combinations and complex abbreviations to find their place in the terminological environment. Of course, in the conditions of global dissemination of information, it is impossible to avoid or bypass such terms. Otherwise, there may be a danger of being deprived of necessary concepts in the international information space. Therefore, such terms have a leading position in the information space of Azerbaijan. It cannot be said that those terms cannot deviate from the constant normality in the Azerbaijani language. Of course, as the internal informational potential of the language expands, it is not impossible to make optimistic predictions that their national language variants will exist.

2. Anthropogenic (belonging to man), antimonopoly (anti-monopoly, anti-monopoly, despite monopoly), postscript (post-written), mega polis (country-city), techno park (skilled art, profession), interface (many international terms characterizing new concepts such as interpersonal), interactive (interaction) are being used. Of course, their meaning is not clear for all language users in the Azerbaijani information space. Such terms create a formally mechanical impression on the imagination. Rather, it is remembered "by rote". The norm of such terms is also mechanical in nature. The expansion of the semantic possibilities of the native language leaves no doubt that those terms can be replaced.

3. International-style terms used in the form of word combinations in the press language also occupy an important place. Once again, it is appropriate to say that such terms have found their place in the language of the press thanks to the intensification of information. In the face of a strong flow of information, there is a delay in the formation of their counterparts, as the inclination to such terms increases. Therefore, as long as there are no corresponding terminological equivalents in the mother tongue, the mentioned type terms can be used on the basis of mandatory normality. Of course, it is not inevitable to find native language equivalents of terms such as total terror (big terror), ecological genocide, social media (social press) in the language of the press.

4. The use of Azerbaijani words in the components of some of the international terms containing a word combination indicates a strong reaction of the mother tongue in exchange for borrowings. The borrowing side of those types of terms is international, and the native language side is national. This does not exclude the fact that such terms mutually indicate international concepts. For example, terminological units such as infectious agents, gold deposit, conceptual structure, constructive cooperation, imitative step were formed according to that rule and became the norm.

5. Due to the modern information intensity, terms in the form of complex abbreviations have entered the Azerbaijani press, which are said to have spread quickly and become normalized and quickly adopted. For example, complex abbreviations such as NATO, UNESCO, ISESCO, MMS, SMS, DVD, TV, BP are of this type. At the same time, as a result of the rapid spread of information in the Azerbaijani language, such complex abbreviations as IDEA, AIDA, Az PETROL, SOCAR were created and used in a standardized manner in Azerbaijan.

REFERENCES

1. Gurbanova, L. Term creation through abbreviations in Azerbaijani and English languages // Terminology issues, –Baku, –2005.
2. Popov, R.N. New words and phrases in the language of the modern press // RYASH, –1996, No. 1, –p.15-16.
3. "New Azerbaijan" newspaper, –2014, November 20.
4. "Culture" gazette, –2014, October 29.
5. "525th newspaper", –2014, December 2.

XÜLASƏ

MƏTBUAT DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB QISALTMALAR ŞƏKLİNDƏ NORMA

Rzayeva M.A.

Açar sözlər: ixtisarlar, mətbuat, ixtisar, informasiya intensivliyi, borclanmalar

Mətbuat dilinin çevikliyi, azadlığı, müstəqilliyi beynəlxalq terminlərin bu üslubda işlədilməsi üçün münbit şərait yaradır. Mətbuat dilində beynəlmiləl terminlərin işlədilməsi onların leksik-semantik normallığından daha çox yeni məlumatların çatdırılması məqsədi ilə bağlıdır. Ona görə də mətbuatın dilinə həm normallaşdırıla bilən, həm də normallaşdırıla bilməyən terminlər daxildir.

РЕЗЮМЕ

НОРМА В ТЕРМИНАХ В ВИДЕ СЛОЖНЫХ СОКРАЩЕНИЙ В ЯЗЫКЕ ПРЕССЫ

Рзаева М.А.

Ключевые слова: сокращения, пресса, избыточность, информационная интенсивность, заимствования.

Гибкость, свобода и независимость языка прессы создают благоприятные условия для использования интернациональных терминов в этом стиле. Использование интернациональных терминов в языке прессы связано с целью передачи новой информации, а не с их лексико-семантической нормальностью. Поэтому язык прессы включает как нормализуемые, так и ненормализуемые термины

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.10.2024
	Son variant	11.11.2024

UOT 81-11

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_19

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

QARAYEVA AYNUR VALEH qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d.
aynur.qarayeva.1984@mail.ru*

Açar sözlər: lüğət, türk, qədim, onomastik vahid, leksika.

Türk xalqlarının keçmişini əks etdirən mənbələrin arasında Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri xüsusi yer tutur. Türklərin dili, tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı məlumatları nəsil-dən-nəslə keçirən ümumtürk abidəsi olaraq əsərin misilsiz dəyəri vardır. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri türk xalqlarının ölməz qürur abidəsidir. Əsər türklərin dil və mədəni irs abidəsi kimi heç zaman dəyərini itirməyəcəkdir. XI əsr türk dünyasının ən parlaq abidəsi olan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində rast gəlinən onomastik vahidlərdə türk dilinin zəngin ifadə imkanları öz əksini tapmışdır. Kaşğari böyük zəhmət çəkərək türklərin yaşadığı yerləri gəzmiş və türkün tarixi keçmişini əsəri vasitəsilə bu günümüzdə çatdırmışdır. Mənbə türklərin, o cümlədən oğuzların tarixini, dilini, etnogenezini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsər Mahmud Kaşğari tərəfindən türk xalqlarının dilinə, mədəniyyətinə, tarixinə verilən bir töhfədir.

Tanınmış türkoloq Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək 2006-cı ildə elm aləminə və oxuculara təqdim etmişdir. Azərbaycanda “Divanü lüğət-it türk” əsərinin ilk tərcüməçisi Xalid Səid Xocayev olmuşdur. Repressiya illərində o, həbs edilərək güllələndiyindən əsər nəşr edilməmişdir. Bu tərcümə 2024-cü ildə arxivdən tapılaraq nəşr edilmişdir.

Dünya türkoloqlarının ən çox müraciət etdiyi Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”ün tarixən araşdırma mövzusu olmuşdur. Əsərdə verilən sözlərin sayı barədə statistik məlumatlar fərqlidir. *Brokkelmanın hesablamalarına görə 7993, Bəsim Atalayın hesablamalarına görə 8783, Özbəkistanlı alimlərin hesablamalarına görə 9222 söz vardır* [1. s.27]. Lüğətdə təhlil edilən sözlərin ümumtürk səciyyə daşması, hansı tayfa dilinə mənsub olması da əsərdə öz əksini tapmışdır. Lüğətin tədqiqi sayəsində həmçinin oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibi barədə zəngin, maraqlı faktlar əldə etmək olar. Mahmud Kaşğarının lüğəti qədim türk onomastikasının düzgün sistemli şəkildə öyrənilməsi baxımından da çox faydalıdır. Qədim türk onomastikası məlumdur ki, mürəkkəb sistem təşkil edir. Bu mürəkkəblik onomastik sistemə daxil olan vahidlər arasında olan əlaqə ilə bağlıdır.

Dilin leksik layı həssas, dəyişikliklərə meyilli olmasına görə diqqəti cəlb edir. Bu gün də türk dillərinin ümumi inkişaf tarixini, onun leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən “Divan”a çox əsaslanılır. Əsərdə semantik və tematik baxımdan müxtəlif söz qrupları, türk xalqlarının dünyagörüşü, yaşam tərzini, etnoqrafiyası, adət-ənənələri, dini inancları, mədəniyyəti və s. ilə bağlı leksik vahidlər öz əksini tapmışdır. Leksik qatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı türk dillərində aparılan tədqiqatlarda “Divanü lüğət-it türk” əsəri istinad edilən ən dəyərli mənbələrdəndir. Türk xalqlarının dil materiallarının müqayisəli şəkildə araşdırılması, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi baxımından əsərə müraciət edərək maraqlı faktlar əldə etmək mümkündür. Müxtəlif türk xalqlarının dil probleminin araşdırılması ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda “Divan”a edilən

müraciətlər əsərin hər bir türk xalqı üçün ayrılıqda nə qədər dəyərli olduğunu göstərir.

Bu baxımdan Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərinə olunan hər bir istinad dəyərli fakt hesab olunur. "Divan"a müraciət etməklə leksik xüsusiyyətlərin araşdırılması türk xalqlarının dilində leksik səviyyədə baş verən prosesləri izləməyə imkan verir. Əsərdə işlənmiş leksemlərin araşdırılması eyni zamanda türkologiyada dil tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinin işıqlandırılması deməkdir.

Türklərin mədəniyyəti, dili, düşüncəsi və s. ilə bağlı incə məqamların araşdırılması üçün bütövlükdə zəngin məlumatlar, materiallar verən bu lüğət ensiklopedik əsərdir. Əsərə müraciət edərək türk xalqlarının tarixən milli təfəkkürünün əks olunduğu sözlərin, ifadələrin aşkarlanması, müxtəlif türk dillərində eyni anlayışların ifadəsi ilə bağlı fərqli sözlərin mövcudluğunu aşkarlamaq, müstəqil adət-ənənəyə malik qohum türk xalqlarının dilində fərqli variantların, amillərin mövcudluğunu müəyyən etmək mümkündür. Belə maraqlı faktların müəyyənlişməsi türkologiya üçün əhəmiyyətlidir.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərində onomastikanın müxtəlif sahələrinə aid leksik vahidlər öz əksini tapmışdır. Tarixi mənbələr türkologiyada onomastik leksikanın öyrənilməsi üçün qiymətli məlumatlar verir. Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərinin onomastik leksikası öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir və əsərdə üzərində linqvistik baxımdan araşdırma aparılmasına maraq doğuran, ehtiyac duyulan onomastik vahidlər çoxdur. "Divan"da türklərin yerləşdiyi coğrafiyanı əks etdirən toponimik vahidləri, şəhərlər, kəndlər, obalar, dağlar, dərələr, təpələr, göllər, çaylar və s. oxuculara çatdırılır. Əsərdə şəhər, çay, göl, dağ adlarının bir qismi xəritəyə köçürülmüşdür. Lüğətdə rast gəlinən elə toponimlər, etnonimlər, antroponimlər var ki, onlar Kaşğarının dövründə deyil, həm də ondan xeyli əvvəl də işlənmişdir. Əsərdə qeydə alınmış onomastik leksik vahidlərin tarixi-linqvistik aspektdə tədqiqi türk xalqlarının tarixi onomastikasını araşdırmaq baxımından dəyərlidir. Lüğətdə qeydə alınan onomastik vahidlərin müəyyən edilməsi, dil xüsusiyyətlərinin geniş, əhatəli şəkildə araşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. "Divan"da qeyd olunan onomastik vahidlərin tədqiqi ümumtürk, həmçinin Azərbaycan onomologiyası üçün vacib məsələlərdəndir. Əsərə əsaslanmaqla onomastik vahidlərin tədqiqi, onların linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlilə cəlb edilməsi türklərin, həmçinin Azərbaycan xalqının tarixi onomastikasının öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Kaşğarının "Divan"ına əsaslanmaqla onomastik vahidlərin araşdırılması həm ümumtürk onomologiyası nəzəriyyəsinə, həm də ayrı-ayrı türk xalqlarının onomastika problemlərinin həllinə faydalıdır.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərdəki XI əsr türk xalqlarının coğrafi durumu, yayımı barədə məlumat əldə etmək mümkündür. Onun gəzdirdiyi yerlər, ərazilər barədə verdiyi məlumatlar reallığa əsaslanır. Əsərdə türk xəritəsi də verilmişdir ki, bu xəritə bu gün də çox dəyərlidir.

Kaşğarının "Divan"ı onomastika sahəsində araşdırma aparən tədqiqatçıların həmişə dilçiliyimizdə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatçılar bu əsərə müraciət edərək faydalanmışlar. XI əsrin lüğətdə əkisini tapan onomastik leksikası bir sıra tədqiqatların araşdırma mövzusu olmuşdur. C. İsmayıloğlunun 2008 -ci ildə "XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası" adlı kitabın bu əsərdəki onomastik vahidlər tədqiq olunur. Əsərdə çox vacib, lazımlı olan bu mövzu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda abidədə rast gəlinən şəxs adları, toponimlər, etnonimlər, hidronimlər tarixi –lingvistik baxımdan araşdırılmış, ətraflı geniş təhlil edilmiş, yeri gəldikcə sinxron aspektdə yanaşılmalar aparılmış, müqayisələr edilmişdir.

"Divan"da verilmiş xəritənin çox böyük əhəmiyyəti vardır. M.Kaşğarının lüğətdə verdiyi xəritədən bu gün də yetərincə faydalanmaq mümkündür. Əsərdə verilən türk toponimikasının təsviri və şərh böyük zəhmət sayəsində başa gəlmişdir.

Xəritə türk mənşəli toponimləri əks etdirdiyi üçün bütövlükdə türkologiyaya olan bir töhvədir. Bu orta əsrlərə aid dəqiq türk xəritəsidir. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərində verilən coğrafi məlumatlar dövrünün ərəb və İran mənbələrinə uyğun gəlir. Xəritədə "Ərzi-

Azərbaycan" kimi qeyd olunan Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu sərhədləri də öz əksini tapmışdır. Xəritə etnik qrupların məskunlaşmasını göstərmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

“Divan”da uzaq keçmişdən xəbər verən toponimik vahidlər müasir dövrümüzdə qədər mühafizə olunub saxlanılmışdır. Tarixi mənbələrə əsaslanılaraq aparılan tədqiqatlar toponimik sistemdə, həmçinin coğrafi adlarda zaman-zaman baş verən prosesləri, dəyişiklikləri izləməyə imkan verir. Bu baxımdan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri tarixi mənbə kimi toponimlərin elmi səviyyədə düzgün izahı üçün qiymətli faktlar verməklə yanaşı həm də onlarda baş vermiş dəyişikliyi izləməyə imkan verir. Mənbədə rast gəlinən toponimlərin etnonimlərin bir qismi Azərbaycan ərazisində olan onomastik vahidlərlə səsləşir.

Ə. Tanrıverdiyev tədqiqatında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində qeydə alınan antroponimik leksikanı, etnonimləri müqayisə edir və belə bir qəəətə gəlir ki, *hər iki mənbənin təkcə etnonim və antroponimlər sistemi yox, biitövlükdə onomastik sistemi tarixi-linqvistik prizmadan tədqiq olunmalıdır.* [2, s.39] “Divan”da işlənən antroponimlərin əksəriyyəti türk, az hissəsi ərəb və fars mənşəlidir. Diqqəti çəkən hallardan biri antroponimlərin müxtəlif variantlarda işlənməsidir. Əsərdə adlarla yanaşı bəzi ləqəblərdə öz əksini tapmışdır.

Onomastik leksikanın maraqlı və zəngin bölmələrindən birini etnonimlər təşkil edir. Türk etnonimlərin müəyyən edilməsində mənbələr böyük əhəmiyyət daşıyır. T.Hacıyev etnoslarla bağlı yazır: *“...etnoslar gəlib-gedirlər, toponimlər isə yerində durub müşahidə aparır, gələnləri qəbul edir, gedənləri yola salır, ona ilk dəfə verilən adı özü ilə yaşadır”.* [3, s.188]

“Divan”dakı etnonimlərin tədqiqi sayəsində XI əsr türklərin etnogenetik proseslərini öyrənmək mümkündür. Türk tayfaları ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirən Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it türk” əsərində tayfa adlarından danışılarkən onların bir qisminin şəxs adlarından yarandığı göstərilir. Ən qiymətli dil vahidlərindən olan etnonimlərin araşdırılması türkologiya üçün əhəmiyyətlidir. Etnonimlərin tərkibində işlənən sözlərin bir qismi müasir türk dilləri baxımından arxaik sayılır. Etnonimlərin yaranmasında qədim türk tayfa dillərinə aid edilən leksik vahidlər vardır. Etnonimlərin sistemli şəkildə araşdırılması dilçiliyin fonetika, leksikologiya, dialektologiya, dil tarixi, semasiologiya, etimologiya və s. sahələri üçün də dəyərlidir. Əsərdə türk boyları barədə məlumatların tədqiq olunması türklərin etnogenezi ilə bağlı problemlərin həllində önəm daşıyır. Qədim türk tayfa, qəbilə adları ilə bağlı maraqlı məlumatlara Kaşğarının “Divan”-ında rast gəlinir. Əsərdə qeyd edilir ki, hər bir boyun özünəməxsus ləhcəsi vardır. Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının lüğətdə adlarını çəkdiyi otuzdan çox (oğuz, qıpçaq, karluq, bulqar, arğu, kəncək, uğrak, yabaku, yəmək, biçənək, itlik, kay, tuxsu, ciqil, çumul, köçə, uç, suvar, xaqaniyyə, tatar, başğırt, uyğur, sögüt, yaqma və s.) türk ləhcəsini göstərir. Türk olmayan türkcə bilib danışan tübütlərdən, xotənlərdən bəhs edir. [4, s. 6,7]

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it türk” əsərində adını çəkdiyi tayfaların bir qismi ilə bağlı Azərbaycan ərazisində yaranmış toponimlər mövcuddur. Tayfaların miqrasiyasının coğrafi kordinatlarının müəyyənləşdirmək baxımından etnotoponimlərin rolu əvəzsizdir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət –it-türk” əsərindəki onomastik vahidlərin geniş şəkildə tədqiqi türklərin dilinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, mədəniyyətinə dair bir sıra mühüm məsələlərin aydınlaşdırılması üçün əhəmiyyətlidir. Şübhəsiz ki, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzərində tədqiqatçılar gələcəkdə çoxlu araşdırma aparacaq və yeni nailiyyətlər əldə edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayıloğlu, C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası / C.İsmayıloğlu, –Bakı: Elm, –2008. –230 s.
2. Tanrıverdiyev, Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi / Ə. Tanrıverdiyev, –Bakı: Nurlan, –2008, –184 s.
3. Hacıyev, T. Azərbaycan dili tarixi / T.Hacıyev, K.N.Vəliyev. –Bakı: Maarif, –1983. –186 s.
4. Əskər, R. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici / R.Əskər. –Bakı, –2008, –94 s.

SUMMARY

ONOMASTIC UNITS IN THE WORK OF MAHMOUD KASHGARI "DIVANI LUGAT-IT-TURK"

Garayeva A.V.

Key words: *dictionary, turkish, ancient, onomastic unit, lexicon.*

Among the sources reflecting the past of the Turkic peoples, Mahmud Kashgari's work "Divanü lüğat-it-türk" has a special place. The onomastic lexicon of the work attracts attention with its richness. There are many onomastic units in the dictionary that are of interest and need to be researched from a linguistic point of view. The study of the onomastic units recorded in "Divan" in the historical-linguistic aspect is valuable in terms of researching the historical onomastics of the Turkic peoples. Based on the work, the study of onomastic units and their linguistic features are important in terms of studying the historical onomastics of the Turks, as well as the people of Azerbaijan. The extensive study of the onomastic units in Mahmud Kashgari's work "Divanü zikar-it Turk" is important for the clarification of a number of important issues related to the language, history, ethnography, and culture of the Turks.

РЕЗЮМЕ

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ

«ДИВАНИ ЛЮГАТ-ИТ-ТЮРК»

Гараяева А.В.

Ключевые слова: *словарь, турецкий язык, древний, ономастическая единица, лексикон*

Среди источников, отражающих прошлое тюркских народов, особое место занимает труд Махмуда Кашгари «Диваню люгат-ит тюрк». Ономастическая лексика произведения привлекает внимание своим богатством. В словаре имеется множество ономастических единиц, представляющих интерес и требующих исследования с лингвистической точки зрения. Изучение ономастических единиц, зафиксированных в «Диване», в историко-лингвистическом аспекте представляет ценность с точки зрения исследования исторической ономастики тюркских народов. На основе работы изучение ономастических единиц и их языковых особенностей имеет важное значение с точки зрения изучения исторической ономастики тюрков, а также народов Азербайджана. Обширное изучение ономастических единиц в произведении Махмуда Кашгари «Диваню зикар-ит Тюрк» важно для выяснения ряда важных вопросов, связанных с языком, историей, этнографией и культурой тюрков.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.09.2024
	Son variant	05.11.2024

UOT 82.091

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_23

RƏSUL RZA ƏDƏBİ MƏKTƏBİNDƏ AZADLIQ LİRİKASI

CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
dayanat.cumanov@sdu.edu.az

Açar sözlər: Rəsul Rza, ədəbi məktəb, insan konsepsiyası, azadlıq lirikası, Ezop dili

Giriş. Rəsul Rzanın 1960-70-ci illərdə fəlsəfə və poeziyanın sıx vəhdətindən yaranmış ideoloji ehtiraslardan uzaq sərbəst formada yazdığı “insan himnləri” milli ədəbi hadisə olmaqla yanaşı, həm də dünya şeiri hadisəsi kimi dəyərləndirilmişlər. Prof. B.Əhmədov haqlı olaraq belə düşünmüşdür ki, “*İnsan leytmotivi şairin yaradıcılığının son mərhələsinin mövzu və problematikasının əsasını təşkil edir... R.Rzanın bu mərhələdə yazdığı şeirlərin mərkəzində insan dayanırdı və bu şeirlərdən çıxan nəticədə mövcud ideologiyaya, yaşadığı dövrə və keçmiş yola bir etiraz vardı*” [1, s.485-486]. Fikrimizcə, bu etiraz-üsyən geniş planda ədəbi-ictimai fikir və prosesdə dönüş nöqtəsi sayılan “Qızılgül olmayaydı” (1956-60) poeməsindən başlamış, Azərbaycan poeziyasında və Rəsul Rza poetik məktəbində yeni insan konsepsiyasının formalaşmasına, bu tip digər poetik mətnlərin yaranmasına ədəbi təkan vermişdir. İ.Selvinski “Büllur ürək” məqaləsində yazır ki, “*Antiinsaniliyə qarşı nifrət “Qızılgül olmayaydı” poemasında böyük qüvvə ilə alışı... Burda Rəsul Aristotelin “katarsis”i səviyyəsinə yüksəlir...*” [2, s. 40]. Mövcud mühitə və insanların mütiliyinə, biganəliyinə etiraz, “dinməzlik dərdi” ilə barışmazlıq, “Sarı dana və balaca qız” (1959), “Darısqallıq” (1967), “Dinmədik” (1977) və başqa bu istiqamətli şeirlər nəzərə alınmaqla şairin poeziyasında davamlı olmuş, müəllifin cəsarəti oxucuları heyrləndirmişdir. Maraqlı ədəbi faktdır ki, Rəsul Rzanın ilk şeirlər kitabı “Çapey” (1931) də azadlıq mövzusunda idi: Çin xalqının azadlıq mübarizəsindən bəhs edirdi. Fikrimizcə, müəyyən ictimai-siyasi yanaşmalara rəğmən, bu fakt heç də təsadüfi deyildir, əksinə, bu mövzunun şairin bütün yaradıcılıq mərhələlərində tarixi şərait və dövr də nəzərə alınmaqla sənət kredosunda əsas və mühüm amil olması ilə bağlıdır.

Rəsul Rza poeziyası: sərbəst şeir və Ezop dilində azadlıq lirikası. “Dinmədik” şeirində şair sətiraltı olaraq “*Dörd bir yan yağış oldu, /Yazın oğlan çağında /Qış oldu /Sən dinmədin, /Mən dinmədim. /Külək əsdi /Budaqlarda yarpaqları /qırdı, tökdü. /Yenə susduq...*” təbiət hadisələri fonunda cəmiyyətə güzgü tutmuş, bu dinməzliyin adətə çevrilməsinə, bir qismət olmasına özümüzü inandırmağımıza, “*Bir dostumuz görünmədi. Niyə? Niyə?*”, “*Sən bilmədin, Mən bilmədim*” kimi misralarla insanların laqeydliyinə təəssüflənmişdir. “Darısqallıq” (1967) şeirinin girişində verilmiş “*Uzun illər sıxdı məni: gah çəkmələrim..., gah corablarımın boğazı...*”, “*Gah avtomat qələmin bahalığı*” və s. kimi misralarla sovet senzurasından yayınmış şair sətiraltı olaraq sovet insanını, sovet cəmiyyətini “*Qırıb çıxmaq istədim, “olar”, “olmaz” çərçivəsindən*”, “*Sıxdılar məni maddələrlə, sözlərlə*” misralarında darısqallıq məfhumu ilə assosiasiya etmiş, poetik mətni insanın daxili azadlığı haqqında “*Görünür, /darısqallıq kənarında deyil; /hər meyvənin tumunda, /hər canlının hüceyrəsində, /hər binanın daşında, kərpicindədir*” kimi mükəmməl bədii-fəlsəfi qənaətlərlə yekunlaşdırmışdır. Nyu-Yorkda Azadlıq heykəlinin yüksəkliyinin, möhtəşəmliyi təsvir olunduğu “Azadlıq heykəli” (1954) şeiri bu baxımdan “*Kim acdırsa, /bu heykəlin atəyində, /gedib-gələndə /azad əl açma bilər*”, “*Adətən /öliyə qoyarlar heykəli. /Bu heykəli də yerində qoyublar, /Çünki burda /azadlığın dərısını /çoxdan soyublar*” şəklində eyhamlarla zəngindir. Rəmzi mənə tutumlu bu mətnin əsas qayəsi belədir ki, azadlığı bayraq edən, ona abidə qoyan ölkələrdə -

Amerikada insan heç də azad deyildir. Rəsul Rzanın senzurdan yayınmaq üçün “Əlcəzairli dostuma” epigraflı “Azadlıq” (1962) şeirində müstəmləkə olan bütün dünya xalqlarının azadlığını görmək istəyi çox güclüdür. Ən ümduəsi də müəllifin Azərbaycanın müstəqilliyini görmək yanğısı qarşısalınmazdır: *Qara bir gündə, /yaralı bir ölkənin üstündə /dikəldi, qüvvətdən sərxoş /qan ləkəli bayraq. /Günəşli bir gündə, /qəzəbli bir ölkənin üstündən /endirildi ölüm kölgəli bayraq. /Qollarını geniş açdı insan. /Qucaqlaşdı günəş, hava, torpaq.* [3, s.47] Bu şeirdə Afrikadakı bir ölkənin azadlığa qovuşmasına sevinən şairin hisslərində öz Vətəninin gələcək istiqlal sevinclərinin də olmasını qeyd edən prof. Y.Qasımbəyli belə nəticəyə gəlmişdir ki, “Şairin dünyanın ən ucqar nütəsindəki azadlıq sevincinə və qələbəsinə şərik olması, onlarla həmrəyliyi ...oz taleyinə və tərcümeyi-halına münasibətini, milli-mənəvi və estetik idealının əsas əlamətlərini və parametrlərini də ifadə edirdi” [4, s.20].

Sovet rejimində gördüyü hadisələri, onu düşündürən, qəlbini təlatümə gətirən, sarsıdan fikirləri “Ezop dili” ilə poeziyaya gətirən Rəsul Rza “Ezop” (1968) şeirində mətnaltı mənəni ifadə etməyə böyük imkanlar yaradan bu “dil”in yaradıcısına rəhmət oxuyur: “*Düzü düzünə deyə bilmədiyini /çevirib eyhamlar dilinə, /beləcə əlac axtarıb/ürək dərdinə, /könlü nisgilinə /...Siz necə, bilmirəm, /Allah rəhmət eləsin, /mən ki yerdən göyə /razıyam Ezopdan*” [5, s.32]. Şairin “Yuxuma gəlmişdi Ezop” (1977) şeiri maraqlı bir süjet xətti üzərində qurulmuşdur: yuxuda Ezopun gözlərində əsrlərin insan kədərini gördükdə lirik mənəni hiçqırınb-hönkürür, özünü “fikri dustaq”, “dili yasaq” insanlara “göz dağı, “şölə” sayır, Ezopun “Yenə də varmı dünyada ağalar, qullar dünyası?” sualına “Var, neçə xalq, neçə cəsur insan azadlıq yolunda vuruşurlar” cavabını verir, belə bir cavab eşitdikdə isə indi əksinə Ezop ağlayır. Ancaq bu “...elə ağladı ki, əsim-əsim əsdi dağlar”, “*Bu qorxunc hönkürtüdən /susdu bütün dünyada /köhnə, yeni yaraqlar*” hayqırtı-ağlayış bədii ştrixindən lirik qəhrəmanın insanmərkəzçi iç dünyası tam aydınlaşır.

Şairin “Ezop dili” ilə yazdığı şeirlər çoxdur və siyasi-ictimai etiraz, üsyan çalarları, azadlıq duyğularına eyhamlarla zəngin olan bu mətnlər adlarına görə uşaq şeirlərinə və təmsillərə bənzəyir. “Məstan pişiyim” (1956) şeirində Rəsul Rza bilərəkdən dizə çıxıb oturan yaşıl gözlü pişiyin gözlərindəki sual dolu baxışlardan nəzərdə tutduğu mövzuya “Nə var, baxışındakı o dilsiz sual nədir? Hansı kədər, hansı dərd ürəyini göynədir?”şəklində giriş verir və şeirin ortasında birdən-birə düşmənin konkret ünvanını da “Bir düşmənin var, o da qonşudakı Buldoq it” - deyə göstərir. “Qoca timsah” (1958) şeiri Ezop dilində yazılsa da, Rəsul Rzanın fikir qayəsi – sovet rejiminin “sülhü qorumaq”, “humanizm və mərhəmət” şüarı altında “xalqlar həbsxanası” yaratması açıq-aydın hiss olunur: *Udur xırda balıqları /qoca timsah, /yekə timsah. /Göz yaşları axır, axır. /Deyir: - Sülhü qoruyuram bu sualrda. /Quyruğuna humanizm nişanını /özü taxır /qoca timsah.* [5, s.38]

Xırda balıqları uda-uda da göz yaşları axıdan yekə timsahın göz yaşlarının “səbəbi”nə şair “Humanistdir timsah, axı!” eyhamını da vurmaqdan çəkinmir. Təbii ki, şair yekə timsah deyərəkən SSRİ-ni nəzərdə tuturdu. “Balıqların nəğməsi” (1958) şeiri heç də təsadüfən “Kim eşidib balıqların səsini?” sualı ilə başlamır, “balıqların səsi” onların azadlıq nəğmələridir. Göy sularında sevinclə üzdükləri halda mətnin gedişində gözlənilməz bir dönüş – sual ortaya çıxır ki, “*Nədən sular qıpqırmızı qan oldu?*”. Bu misranın ardınca konkret “*Balıqçı, ah, balıqçı! /Döndü əyri bir qarmağa nur muncuq. /Nəğmə qaldı yarımçıq*” cavabı da gəlir, “rənglər şairi” şeirdə göy və qırmızı rənglərin təzadlı simvolikasını yaradır. “Ağ fil” (1960) şeirində fil “qəfəssiz qardaşlarını haraya çağırır”, şairin fillərin uzun yaşamasına “Ağ fil, ağ fil, neynəyirsən uzun ömrü, Yerində qəfəs olacaqsız yüz il?” şəklində münasibəti əsl mətləbi aydınlaşdırır. “Qaranquş və sərçə” (1962) şeirində “Yersiz gəldi, yerli qaç” epigraflı elə əvvəldən əsas ideyanın göstəricisinə çevrilir. Baharların birində qaranquş, yəni yersiz olan gəlib bir sərçənin – yerli olanın yuvasına göz dikir, “biz qonaq deyilik” hökmü ilə yuvanı tərki etməyə təhrik edir. Təbii ki, Qaranquş işğalçıların, sərçə əsarətə məhkum xalqların təmsilçisidirlər. Sərçənin cavabları tarixi torpaqları, etnik kimlik yaddaşı ilə qürur duyan Vətən övladının işğalçılara cavabı kimi səslənir: *Ancaq xəbərin varmı, /həmişə bahar olmur. /Budaqlar yaşıl, /çiçəklər qatar-qatar olmur /...Burda qalmışam /yayı da, payızı da. /Dimdiyimlə düzəlib /bu*

kiçik yuva da, /bu saman suvağı da. /Mən dözmüşəm bu yerin /istisinə, soyuğuna. /Dözmüşəm dənyoxuna, suyoxuna. [5, s.36] Fikrimizcə, mətnin sonunda sərçənin sözlərindən məmnun olan şairin bu incə mətləbə “*İnsan dili bilsəydi, /bir nəğmə də öyrədərdim ona: /Kölümün sevgili məhbubi mənim /Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...*” şəklində münasibəti hətta Ezop dilinin sərhədlərini aşmış və Abbas Səhətənin bu beyti həm işğalçı, həm də məhkum xalqların ünvanını dəqiqləşdirilməsi işində əhəmiyyət kəsb edərək oxucuya kömək etmişdir.

“Sərçə toyu” (1969) şeirində sərçələrin cik-cik səsi azadlıq nəğməsidir və “*bataqlıqdan üstünüyə /fıncırsa da neçə donuz*” təhdidlərinə baxmayaraq şair bu nəğmənin kəsilməsini yox, davam etməsini arzulayır. “Bağları qum basır” (1966) şeirində şair rusların Azərbaycana kütləvi axınına, ruslaşdırma siyasətinə “*Xəbərin varmı, qardaş! /Bağları /qum basır! /Xəzri əsdikcə gəlir... /təklifsiz qonaq kimi...*” misraları ilə etiraz edir, həyəcan təbili çalır. Aydınır ki, xəzri şimal küləyidir, müəllif bununla, həm də “təklifsiz qonaq”la Rusiyanı simvolizə edir, 1920-ci ildə məlum tarixi hadisə – XI Qızıl Ordunun Azərbaycana xaincəsinə girişi bədii təfəkkürdə assosiasiya olunur. Şair “*Bəs hardadır, hardadır /əllərin, /sənin güclü əllərin?!*” misralarında həm də soydaşlarını ayıq olmağa və mübarizəyə səsləyir. “Bağları sarı qum basdı”, “Sarı qum qara tənəklərin üstünü örtüb onları qurudacaq” kimi simvolik obrazlarla haray çəkən Rəsul Rzanın məntiqinin çoxları tərəfindən başa düşülmədiyinə təəssüflənən prof. R.Yusifov yazır ki, “*Sarı qum*” *kiçik xalqları öz içərisində aritməyə çalışan rusların, “qara tənək” isə bizim öz soydaşlarımızın bədii obrazı idi*” [6, s. 46].

Rəsul Rza ədəbi məktəbində azadlıq lirikası. “Dünyanın ən müstəqil, ən azad poeziyası” (Z.Yaqub) olan V.Səmədovlu lirikasında azadlıq motivləri eyhamlar və metaforik obrazlarla bütöv mətnin özündən meydana çıxır, sanki lirik qəhrəman özü ilə pıçıltı tonunda söhbət edir: “*Vətən*” *sözünü pıçıltıyla deyirəm. /Allaha inanıram /qaranlıq düşəndən sonra. /“Azadlıq” kəlməsi /ovda çıxır ağızdan, /o da yalnız tüfəngim açılan anda...* [7, s.99] Azadlığın olmadığı məmləkətdə hətta gündüzlər Allaha inanmağın belə təhlükəli olması, azadlıq sözünün tüfəngin gurultusunda belə ağızdan zorla, pıçıltı şəklində çıxması bu ağrını daha da dərinləşdirir. “*Sən mənim /doğma anamsan, Azadlıq, /mən sənin /yad qapısında böyümüş balan...*” - deyən şair bu mənada Vətəndə olsa da, məlum səbəbdən – sovet rejiminin ucbatından qürbətə yaşayır. Zahirən absurd görünən “Doğuldum 1939-da” (1965) şeirində V.Səmədovlu həqiqətləri göstərmək üçün Ezop dilində tərcümeyi-halını yazır, “1937-də tutuldum” misrası hələ dünyaya gəlməmişdən iki il öncə çox sakit tonla baş vermiş repressiyanı - əqidə və məsləkin qan içində boğulmasını, özünün də doğuluşundan bu dünyaya qandallı gəlişini assosiasiya edir, ancaq bu misraların yazıldığı tarix 1965-ci ilin yanvar gecəsi olsa da, “*Deyəsən, yaşamaq istəyirəm*”- deyərək öz fikirlərindən belə üşənir. “Rekviyem”də (1969) lirik qəhrəman “*Sonradan /azadlığı boğmaq gərək olmasaydı*” şərtilə azadlığın özü olmaq istəyir, ümid və qorxu arasında çırpınır. “Moskvanın küçələrində” (1982) şeirində isə iyirmi il bundan öncə ölüm kimi uzun bir yuxudan oyananda dıksinə şairin əlindən Vətən sözünün düşüb çilik-çilik olması göstərilir. Təbii ki, ölüm kimi uzun bir yuxu əsarətə, yuxudan oyanmaq, dıksinəmək özünəqayıdışın, oyanışın baş tutmasına, “*çilik-çilik oldu Vətən sözü /Moskva küçələrində*” misrası isə əsarətçinin ünvanına işarədir.

Şairin “Külək” (1969) adlı lirik poemasında 1969-cu ilin məlum hadisələrinə işarə olunur; girişdə bilərəkdən sanki mətləbə aid olmayan məsələlər təsvir edilir; şəhərə əsən külək açıq pəncərələri divarlara çırpır, dəvələr də səhradan bizə tərəf boylanır, fillər də mat-mat dayanıb baxır, Alp dağlarında qıpqırmızı güllər solur və s. Lirik qəhrəman “*Şəhərə külək gəlir, /Külək gəlir şəhərə*” misralarını şeir boyu tez-tez vurğulamaqla oxucunun diqqətini mətnəli mənaya yönəltməyə çalışır, deyiləsi və eşidiləsi sözlərin olduğunu deyir və əsas məsələyə keçid alır: *Adla tanıyırsız hamını. /Bilirik divlərin /Və Məlikməmmədin kim olduğunu. /Bilirik qrimsiz Simurq quşunun /Neçə div balasını ac qoyduğunu. /Vaxtdır, /Bir azadan ulduzlar yığılacaq səsimizə. əllərimiz, qanadlarımız, /güvəndiyimiz dekorlar, /töküləcək dənizə...* [8, s.99]. 1969-cu ilin məlum hadisələrini nəzərə alanda müəllifin təhlükənin yaxınlaşmasına, kommunist bütələrinin yığılacağına işarə etməsi aydınlaşır, hətta Yer kürəsində bir gün siz və mən qalanda “*Onda necə baxacaqsınız gözlərimə,*

/Yadınıza düşəcəkmi sükut?” deməklə həmvətən ziyalıların susmağını qınayır. Poemanın sonuna doğru *“Bilirsinizmi /Çətindir necə, /Vətəndə vətən həsrəti ilə yaşamaq? /Quşlar çırpınır /Bağlı pəncərələrə...”* misralarında milli azadlıq motivlərinin ritorikası kulminasiya nöqtəsinə yaxınlaşır. Məlum olur ki, quşlar istiqlalıyyət eşqi yaşayan azərbaycanlılar, bağlı pəncərələr isə qapalı və amansız sovet rejimi, “xalqlar həbsxanası”dır. Xalq şairi Anar yazır ki, *“... bizdə bütöv bir dövrün həqiqi ədəbiyyatı yalnız Azərbaycan dilində deyil, həm də Ezop dilində yaranırdı. Demək istədiklərimizin həqiqi mahiyyətini azdırmaq, senzuradan, rəsmi senzuradan bəzər “ədəbi ictimai rəydən” qorunmaq üçün ən müxtəlif üsullardan və ən müxtəlif ünvanlardan istifadə edirdik”* [7, s.10]. Şair V.Səmədoğlunun da belə yollardan yararlandığını qeyd edir, məsələn, onun “Vyətnam dərdi” şeirində “Sabahı da ölür, bu günü ölən məmləkətin”, “Vətən şirin şeydir, şirindir talan olsa da”, “Amma iqiqat şirindir iki yerə bölünmüş Vətən” kimi misraların Vyətnamdan daha çox Azərbaycana aid olmasını göstərir. “Hansı rənglə çəkəcəklər /xəritələrdə ölkəmi” – deyən şair dünyanın yeni geosiyasi vəziyyətində Azərbaycanın taleyini düşünür, sətiraltı narahatlığını dilə gətirir. “Araz Kürə qarışır” şeirində (1960) hər iki çayın qoşalaşması nəticəsində çaylar daşır, Araz daha da gurlaşır, “Araz dönüb Kür olur”, “Sevinci bir, dərdi bir, Adları da bir olur”. Təbii ki, sətiraltı anlamda Araz və Kür parçalanmış Azərbaycan xalqını, torpaqlarını simvolizə edir, məhz birləşəndə qarşısızalmaz böyük bir gücə çevriləcəyinə inam ifadə olunur.

“Deyəsən, yaşamaq istəyirəm” (V.Səmədoğlu) eyhamı F.Qocanın “Risk” şeirində “Heç soyuq da deyil, /Elə öz fikirlərimdən üşünürəm” şəklində davam edir. Lirik qəhrəman lüğətdən adi bir sözü - risk sözünü götürüb onun haqqında fikir yürüdür, “bir üzlü, iki tirə” kimi ikibaşlı söz sayır, ilk dəfə bir qumarbazın “ya apara, ya gətirə” modelində bunu kəşf etdiyini, ata-ananın kimliyini bilmədən doğulmağın özünün belə risk olduğunu deyir. Şeirdə “Bəlkə boynu kəndirsiz olmaq olar”, “Bəlkə yana burulmaq olar” kimi misralar mətnaltı ictimai-siyasi məna kəsb etməklə müstəqillik mənasını ifadə etmiş, “boynu kəndirsiz”, “yana burulmaq” ilk baxışdan nəzərə çarpmayan “risk” sözünün bətnində yer almış, risk assosiativ obraza çevrilərək Arazı, soyuq mütiliyi, ata-ananın kimliyini bilmədən dünyaya gəlməyi və s. assosiasiya etmişdir. Yazıçı Anar yazır ki, *“Onun şeirlərində Azadlıq bir yaralı quş kimi çırpınır. Bu ağır yolun əzabını və bu əzabdan doğan fərhəhi çox xəfif bir gileylə şeirlərində bildirir”* [9, s.3]. Şairin “Gecənin nəğməsi” (1963) şeirində həqiqətlər gecənin dilindən verilir; illər, fəsillər dəyişsə də, o hər yerə gedə bilir, onun üçün sədlər yoxdur, “tikanlı məftilləri, çölləri” də adlayır və lirik mən bu mənada ona həsəd aparır. Ancaq mətnin sonunda gecə öz nəğməsinə *“Elə bir şey yoxdur ki, /o mənim səddim olsun. /Azəri deyiləm ki, /Araz sərhədim olsun. /Mənim də öz səsim var, /sözüm var”* – deyərək Ezop dili ilə azadlıq çalarlarını da qatır. “Mənim öz səsim, öz sözüm var” ədəbi hökmündə müstəqilliyin ayaq səsləri eşidilir.

F.Sadığın qəhrəmanı azadlıq sözünü demək üçün meşəni məkan seçir. Şairin “Nə yaxşı ki meşələr var” (1978) şeirində *“Cəngi meşəsinə aparın məni, /qışqırmaq istəyirəm. /Kimi ürəyində qışqırır, /mən var səsimlə qışqırmaq istəyirəm”* – deyən lirik mənin insanlardan kənar məkanda qışqırmaq istədiyi söz azadlıqdır. Çingiz Əlioğlunun “Deyə bilmədiyim söz” (1989) şeirində neçə illərdir dilinin ucuna gəlib onu piltə kimi alışıdır, dəfələrlə udduğu bu sözü deyə bilməyən qəhrəman da bu səbəbdən *“İçimin nə qədər ağrıları var”* – deyir. Allahın bir adı sözü olsa da, o da şübhələnir ki, *“Bir allah adamı eşidər onu. /Bu evin qapısı, pəncərələri, /O evin qır damı eşidər onu.../O sözlə bağlıdır gizli arzular”* [10, s.116]. “Himn” (1988) mətnindən aydın olur ki, “üzümüzü ağ edə-edə” ağaran torpaq səhərdən axşama kimi qızmar günəşə altında işləyən qızların gizli göz yaşı hesabına şoranlaşıb. Bu sovet ideologiyasının “plançılıq” fəlsəfəsindən doğan “insan faciəsi”nin təqdimatı idi.

V.Cəbrayılzadə “Bir quş ovcu torpaq” (1990) şeirində tikanlı məftillərin o tayında qalan insanları ayağına nə geyinsə də, ayaqyalın adamlar hesab edir, lirik qəhrəman *“Hələ neçə dəfə birləşib ayrılacaq təzədən”, “Hələ neçə dəfə ayrılanda elə biləcəyik birik, bir olanda elə biləcəyik ayrılıq”* məsələləri ətrafında gəzişmələr edir, düşünür, *“Qapanmaz Şimalda ölən /durnaların*

gözləri /bir quş ovcu Cənub torpağı gətirməsələr, /Qapanmaz Cənubda ölənlər /durnaların gözləri /bir quş ovcu Şimal torpağı aparmasaq" [11, s.43] - kimi qəribliyin simvolu olan durnaların timsalında azadlıq, birlik istəyini ifadə edə bilər.

Ə.Salahzadənin "Fevral – 1966" poemasında lirik qəhrəman gecələrin birində mehmanxana sahibinə dönür, müxtəlif ictimai-siyasi hadisələri ayrı-ayrı otaqlarda təsvir etməyə çalışır, otaqların birində "Vyətnam alov ağzında"dır, Amerika ordusunun La-Manş və Dardanel boğazından keçərkən "Otaqlarımda /ilişəydi /amerikan hərbi gəmiləri" arzusunu ifadə edir və ardınca mövzunu qəfil dəyişərək Azərbaycana keçir, otaqların birində də sətiraltı Cənub məsələsinə işarə edir: *Otaqlarımda /Axır Araz, axır – /Çatmır ki, çatmır mənzilə, /qalır kəsilə-kəsilə...* [12, s.99] Şairin "Afrika, Afrika" (1962) mətnində göstərilir ki, uran axtarışında olan Avropa ekvatoru çapır, qranit, qızıl, gümüş və s. ilə yanaşı "ağların dişlərində ağaran gülüş belə" buradan gedir, nəticə budur ki, Afrikada "... suallar qalıb /zaman-zaman /daşınıbdır cavablar". "Eysebio sevinci" (1968) şeirində isə azadlıq motivləri Avropada keçirilən bir futbol matçı üzərindən verilir; afrikalı qara dərilili bir futbolçu çox yaxşı oynayır, qol vuraraq stadionu uğuldadır, azarkeşlərə bir ürəyə sığmayan böyük sevinc yaşadır, müəllifin onun haqqında "qara vətənlili sevinc", "qara yataqlı sevinc" kimi uğurlu orijinal poetizmləri bədii təfəkkürdə Afrika ölkələrinin müstəmləkə həyatını assosiasiya edir. "Afrikadan yüyürüb /Avropada /topa vurduğu zərbə /açır qapıları, /yurtur topları..." misraları futbolda olan qələbəni siyasi müstəviyə keçirir, Afrika ölkələri Qərb imperialistlərindən qurtulur və azadlıq əldə edirlər.

4. Nəticə. Beləliklə, demək olar ki, fəlsəfi-intellektual təmayüllü Rəsul Rza ədəbi məktəbinin insan konsepsiyasında azadlıq mövzusu da aparıcı olmuşdur. Əsasən, mətnaltı ifadə üsulundan istifadə edilmiş bu azadlıq lirikasında etnik kimlik və mənsubiyyətə zərərli mövcud ideoloji rejimlərin buxovundan, eləcə də bir fərd kimi daxili azadlığı boğan amillərdən xilas olmaq istəyən insanın etirazlarını və qəlb çırpıntılarını görmək mümkündür. Rəsul Rza şeirinin fəlsəfi-psixoloji notlarla zəngin mətn və onun dil-üslub mühiti V.Səmədoğlu, F.Qoca, F.Sadiq, V.Cəbrayılzadə, Ə.Salahzadə, Ç.Əlioğlu və başqalarının eyhamlarla zəngin azadlıq duyğularının əks olunduğu yeni bədii cizgilər və üslubi çalarlara malik sərbəst şeirlərinin meydana çıxmasında ədəbi mayak olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.B.Əhmədov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 552 s.
2. İki ömrün işığı / Tərtib edənlər: R.B.Hüseynov, N.Ş.Şəmsizadə. - Bakı: Gənclik, - 1987. - 552 s.
3. Rza, R. Seçilmiş əsərləri. [5 cilddə] / R.Rza. - Bakı: Öndər, - c. 1. -2005. - 304 s.
https://anl.az/el/r/rr_se1.pdf
4. Qasımbəyli, Y. Poeziya və zaman // Kəsp. – 2019, 27 aprel. - s. 20
5. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / R.İ.Rza. - Bakı: Öndər, - c. 2. -2005. - 320 s.
http://anl.az/el/r/rr_se2.pdf
6. Yusifoğlu, R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Dərslər / R.Yusifoğlu. - Bakı: ADPU, 2009. - 288 s.
7. Səmədoğlu, V. Mən burdayam, İlahi (Şeirlər və poemalar) / V.Səmədoğlu. – Bakı: Gənclik, 2005. - 453 s.
8. Səmədoğlu, V. Uzaq yaşıl ada / V.Səmədoğlu. –Bakı: Şərq-Qərb, 2004. - 264 s.
http://anl.az/el/s/sv_uya.pdf
9. Rzayev, A.R. Fikrət Qoca təsəllisi // F.G.Qocayev. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2004. - s. 4-11 http://anl.az/el/q/qf_se.pdf
10. Əlioğlu, Ç.Ə. Gün keçdi / Ç.Ə.Əlioğlu. – Bakı: Şərq-Qərb, - 1993. - 232 s.
11. Cəbrayılzadə, V.İ. Öləncən sevmək azdır / V.İ.Cəbrayılzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1990. – 128 <https://vagifbayatlioder.az/ru/book/lenecen-sevmek-azdir/> s.
12. Salahzadə, Ə.B. Beş yarpaq / Ə.B.Salahzadə. - Bakı: Gənclik, - 1968. - 108 s.

13. Qocayev, F.G. Seçilmiş əsərləri / F.G.Qocayev. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2004. - 248 s.
http://anl.az/el/q/qf_se.pdf
14. Cümənov, D.A. Rəsul Rza yaradıcılığında azərbaycançılıq məfkürəsi / D.A. Cümənov // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2022. – C. 18, No. 2. – s. 20-26. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_20. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50025586>

SUMMARY
LYRICS OF FREEDOM IN THE RASUL RZA LITERARY SCHOOL
Jumanov D.A.

Keywords: *Rasul Reza, literary school, human concept, freedom lyrics, Aesop's language*

Since the mid-1950s, Rasul Rza's free poetry has seen the transformation of the complex psychological world of man into an object of artistic research, and as a result, the formation of a new human concept was observed. In the article, Rasul Rza's poems reflecting the issue of human freedom freed from ideological frameworks and passions and traditional artistic-aesthetic molds, as well as the literary texts written in Aesop's language, firstly the literary opposition to the socialist-realist literature, the period, the environment, the meekness of people and literary protest-rebellion to his indifference have found a scientific explanation. On the other hand, this context strengthened the philosophical and psychological notes of freedom lyrics in Rasul Reza's modern school of free poetry and gave impetus to the creation of new literary texts.

РЕЗЮМЕ
ЛИРИКА СВОБОДЫ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЕ РАСУЛА РЗА
Джуманов Д.А.

Ключевые слова: *Расул Реза, литературная школа, человеческая концепция, лирика свободы, язык Эзопа*

С середины 1950-х годов в свободной поэзии Расула Рзы происходит трансформация сложного психологического мира человека в объект художественного исследования, в результате чего наблюдается формирование новой человеческой концепции. В статье рассматриваются стихи Расула Рзы, отражающие проблему свободы человека, освобожденного от идеологических рамок и страстей и традиционных художественно-эстетических шаблонов, а также литературные тексты, написанные на языке Эзопа, в первую очередь литературная оппозиция литературе соцреализма, периода, окружающая среда, кротость людей и литературный протест-бунт к его безразличию нашли научное объяснение. С другой стороны, этот контекст усилил философские и психологические нотки лирики свободы в современной школе свободной поэзии Расула Резы и дал толчок к созданию новых литературных текстов.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.07.2024
	Son variant	03.10.2024

ABDULLA ŞAIQIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ FOLKLORDAN İSTİFADƏ ÜSULLARI

MƏMMƏDOVA ŞÖHRƏT NÜSRƏT qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, dosent
sohret.nesirova24@gmail.com

Açar sözlər: A.Şaiq, uşaq şeirləri, hekayə, yanılımac, tapmaca, və s.

Giriş. Yazıçı və folklor məsələsi müxtəlif səviyyələrdə ədəbi-nəzəri fikrin təhlillərində əsaslı özünəməxsusluqlarla müşahidə olunur. Klassiklərin dünya şöhrətli əsərləri mətn formulası və mövzunu əks etdirmə texnologiyası ilə öz qaynağını xalqın əsrarəngizliklərlə xarakterizə olunan şifahi yaradıcılığından alır. X.Şirvani, M.Gəncəvi, F.Şirvani, N.Gəncəvi, H.Təbrizi, A.Ərdəbili, Ş.Q.Ənvar, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, S.Təbrizi, A.M.Şirvani, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, Ə.Nəbati, S.Ə.Şirvani və s. kimi böyük sənətkarlar etnokulturoloji mədəniyyət təsəvvürü ilə ədəbi-mədəni axara öz töhfələrini vermişlər. Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq təsəvvürü zaman və məkan tanımadan bütün parametrlərdə ədəbi axara istiqamət verməklə həmişə çoxalan tonda bir əsrarəngizlik qatmışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayan rəngarəng axın və tendensiyalar yeni meyillərin, oyanışların fundamental zənginləşmələri üçün əsas oldu. Məktəb, təhsil, dərslük və yeni tipli tədris sahəsində olan hərəkətlilik klassik ənənənin üzərində gərəkli əlavələrin olmasını qaçılmaz etdi. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində olan mənzərə də bütün məzmunu ilə çoxalan axarın dinamikasını bir müəyyənlik olaraq şərtləndirir. A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, H.Zərdabının və başqalarının məktəb, təhsil, tərbiyə sahəsində fikir və mülahizələri artıq bütünlükdə mühitin diqqətini uşaq ədəbiyyatı yaratmaq işinə istiqamətləndirdi. A.Səhhət, M.Mahmudbəyov, C.Ünsizadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq kimi görkəmli maarifçilərin fəaliyyəti üçün əsas oldu.

A.Şaiqin zəngin yaradıcılığında, maarifçilik fəaliyyətində mühüm bir hissəni uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı gördüyü gərəkli işlər təşkil edir. Uşaqların hiss və duyğularını, düşüncələrini, istək və arzularını əks etdirmək amalına köklənən sənətkar uşaq qəlbinin, ruhunun mütəxəssisi olaraq hər şeirində, mənzum örnəklərində, hekayələrində bunu aydın şəkildə göstərə bilir. Məlum olduğu kimi, “folklor yazılı ədəbiyyatın bütün janrlarının təməl daşında sarsılmaz bünövrə olmuşdur. Dinləyicilərə folklor nümunələrini daha canlı, maraqlı çatdırmaq məqsədilə nağılçılar bütün imkanlardan istifadə etmişlər. Onlar söylədikləri nağıl və ya dastanda iştirak edən surətləri həyatda olduğu kimi dinləyicilərə çatdırmaq üçün həmin surətlərə bənzəməyə, onların danışığı tərzinə uyğunlaşmağa çalışmışlar [9, s.382]. A.Şaiq uşaq qəlbinin, dünyasının mütəxəssisi kimi onları dinləndirməyi bacaran sənətkarlardandır və etnik müəyyənliyin prinsipləşdiriyi dəyərlərdən çıxış etməklə bir-birindən maraqlı bədii örnəklər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Yüz ildən çoxdur ki, dillər əzbəri olan “Xoruz”, “Keçi”, “Layla”, “Yetim cücə”, “Səhər”, “Təpəl Kəlim”, “Yeni köməkçi”, “Aslan, qurd və tülkü”, “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Kür çayı”, “Ana yurdu”, “Zanbaq”, “Bülbül”, “Qızılgül”, “Vətən nəğməsi” və s. örnəklər uşaq etnopotensiyasının əvəzsiz nümunəsi olaraq üslub, deyim təzi ilə dillər əzbərinə çevrilmişdir.

Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində meyillərin güclənməsi özlüyündə xalq pedaqogikasında ana axarı müəyyənləşdirən tərbiyə, əxlaq, mənəviyyət məsələlərinin polifoniyasına və həssas

münasibətin mükəmməl sisteminə bağlanır. Burada klassik Şərq tərbiyə sistemindən gələn kutsallıq, törə münasibətlərinin aşılması, etnik müəyyənliyin qəlibləşdirdiyi davranışlar və s. bir bütöv olaraq özünü göstərmək gücü ilə müşahidə olunur. “Doğrudur, Şərq orta əsrlərdə misilsiz və qüdrətli bir ədəbi-mədəni və elmi inkişaf yolu keçmiş, onun məktəb, maarif və elm ocaqlarının gur şöləsində böyük şəxsiyyətlər yetişmişdi. Şərq bəşər mədəniyyətinə və elminə əvəzolunmaz dahilər, alimlər, sənət adamları bəxş etmişdi. Lakin iş burasında idi ki, artıq XIX əsr üçün orta əsrlərin həmin möhtəşəm Şərqi sükunətli bir dövr yaşayırdı. Şərqin ətəllətli bir vəziyyətə düşdüyü bu tarixi epoxada Avropa mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elmi, məktəb və maarifi müqayisəolunmaz dərəcədə irəli getmişdi. Buna görə də əslində tarixi inkişafın elə bir məqamı yetişmişdi ki, inkişaf və yüksəliş üçün Avropaya üz tutmaq, maarif, mədəniyyət və tərəqqinin ”Avropa yolu” ilə getmək daha münasib görünürdü” [4, s.3]. H.Zərdabi, Y.Əfəndizadə, Nəseh, M.Hadi, Ə.Müzənb, Ə.Ülvi, C.A.Şirvani, Ə.Nəzmi, M.T.Sidqi, S.Mənsur, Ə.Dai, R.Əfəndiyev və başqaları bu zəngin hərəkətliliyə öz töhfələrini vermişlər. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli siması A.Şaiq bu ehtişamda günəş kimi parladi. “Ovçu Məstan”, “Zəhmət və Zinət”, “Murad”, “Şələquyruq”, “Məşə gözətçisi” “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir” və s. bütün stixial məzmunu ilə uşaq dünyagörüşünün mahiyyətini açmağa və şəxsiyyət kimi formalaşmanın məqsəd və məramına köklənmişdir.

*Layla dedim, yat ciyərim parası,
Ağlama çox, ey gözümün qarası.
Olma yemək-içməyin avarası,
Layla, quzum, layla, gözüm, yatginən,
Rahat olub bir azca boy atgilən.*

*Böyü bir az yeddi yaşa yetgilən,
Səhər tezdən dur, məktəbə getgilən,
Dərs oxuyub yazmağa səy etgilən,
Layla, quzum, layla, gözüm, yatginən,
Rahat olub bir azca boy atgilən. [7, s.265].*

Göründüyü kimi, Abdulla Şaiq xalq arasında geniş yayılmış beşik nəğmələrindən, laylalardan yüksək ustalıqla istifadə etmək yolu ilə tipik bir örnək yaratmışdır. Laylalar anaların uşaqlar üçün yaratdığı nəğmələrdir. Folklorşünaslıqda bu formada olan örnəklərin toplanması, nəşri və tədqiqi ilə əlaqədar gərəklı işlər görülmüşdür. Metatekstuallıq müstəvisində ciddi yanaşmalara yol açan bu nümunə tipoloji baxımdan bir mənbə olaraq folklordan gələnlərin yazı mühitində dərkı və ifadəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini aydınlıqla göstərir. “Xalqımızın çoxəsrlik şifahi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini uşaq folkloru təşkil edir. Uşaq folkloru nümunələri ideya və məzmun, həm də forma cəhətdən uşaqların yaş xüsusiyyətlərini və psixologiyasını nəzərə almaqla yaranır. Uşaq folkloru haqqında tədqiqatçılar arasında rəylər müxtəlifdir. Bəzi alimlər deyir ki, uşaq folkloru böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı nümunələrdir, yaxud böyüklərin yaradıcılığıdır ki, zaman keçdikcə uşaqlar onları öz malı edirlər və bir də məhz sözlün həqiqi mənasında uşaqların öz yaradıcılığıdır. Bir sıra araşdırıcıların fikrinə görə isə uşaq folkloru yalnız və yalnız uşaqların özlərinin yaratdığı və ifa etdiyi nümunələrdir” [2, s.219]. Uşaq folkloru etnik müəyyənliyin bir şarəvi kodu olaraq paradigmatik səviyyə, sintaqmatik səviyyə və metamodel müstəvisində etnik zənginliyin bütün imkanlarını, təsəvvür və gələcəyi qurma ideallarını sıralamaq amalına yüklənir. Ona görə də folklorşünaslığın uşaq folkloru aspektində diqqət önünə gələn müləhizələri etnokosmik düşüncənin arxaik qatında normativləşən mükəmməlliyə dayanır. Profan dünya təsəvvürü, romantik ruhun uşaq istəyindən qaynaqlanan əlçatmazlığı təbii və ilahi simmetriyası ilə etnosun tərbiyə, əxlaq, şəxsiyyət formalaşdırmaq düşüncəsinə yüklənir. Böyüklərin yaratdığı arzulama, əzizləmə timsalında istək və təsəvvürlərinin ümumi sistemə bağlanır.

A.Şaiqin struktur və məzmun etibarilə nəzərə çarpan uşaq şeirləri, mənzum hekayələri öz qaynağını etnosun əxlaq və təsəvvürünə dayanan tərbiyə haqqında normativlərindən götürür.

Davranış modelinin müəyyənləşdirdiyi konsept bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması üsullarını təlqin etməyə və tərbiyəyə yüklənir. Körpəlik, cocuqluq dövrünün bütün təsəvvürlərini özündə canlandıran “Xoruz”, “Keçi”, “Uşaq və dovşan”, “Təpəl kəlim”, “Aslan, Qurd və Tülkü”, “Tülkü və Qurd”, “Bənövşə” və s. poetik nümunələr yüz ildən çoxdur ki, körpələrin, məktəbə qədəm qoyan uşaqların dillər əzbərinə çevrilmişdir. Bilgi vermə, bacarıq və vərdişləri aşılama səciyyəsi daşıyan bu nümunələr onların təbiət haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək üçün ən yaxşı təsiredici funksiyasını yerinə yetirir.

*Bir zaman tülkü, qurd və aslan,
Hər üçü bağladı belə peyman:
Ki, bu gündən ələ nə düşsə şikar,
Üç yerə qismət eylesin onlar.
Hamı “əhsən” dedi bu dadlı sözə,
Ov üçün çıxdılar bir otlu düzə. [7, s.266-267].*

Mətn//mətn, mətn//mühit münasibətlərinin metamodel olaraq ortaya qoyduğu təsəvvür situasiya arası və situasiya daxili sıralanmada əsaslı bilgi və mükəmməl informasiya ilə fəlaklaşır. Uşaqlara təbiətin flora və faunası baxımından dolğun məlumat verməyə yüklənən bədii mətn nağıl təhkiyəsindən gələnəri əsas olaraq sıralayır. Bunların dostluq, yoldaşlıq, birlik baxımından formalaşdırdığı təsəvvür uşaqlarda heyvanlar haqqında olanlardan çıxış etməklə təsirediciliyi daha çox artırmaq məqsədi daşıyır. Təmsil səviyyəsində canlandırma üsulu uşaq düşüncəsinin formalaşması üçün əsas olur. Onu da əlavə edək ki, “insan onu əhatə edən mühitlə təmasda olur və müxtəlif adamlarla ünsiyyətə girirsə, onun əqli və təfəkkür qabiliyyəti formalaşır. Əlbəttə, bu işdə insanın normal fiziki inkişafı mühüm rol oynayır.

Əqli inkişaf əqli tərbiyədən fərqlənir. Əqli tərbiyə bütün dünya xalqlarının folklor nümunələrində, görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərində geniş yer tutur. Xalqımızın nağıllarında, dastanlarında qəhrəmanlar şər qüvvələrə qarşı mübarizədə, tilsimlərin dağılmasında ağıl gücünə, biliyin qüdrətinə istinad edirlər. Bunun üçün “Ağ atlı oğlan”, “Daşdəmirin nağılı” və s. nağılları, “elm ağıl çırağıdır”, “qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sındırar”, “ağıl yaşda deyil, başdadır”, “göz görmək, baş bilmək üçündür”, “hədiyyələrin ən gözəli ağıldır” və s. [8, s.212] bütün mahiyyəti ilə xalqın zəngin yaradıcılığından gələnərə bağlanır. Beləliklə, mətn axarında özünü göstərən heyvanlar haqqında verilən bilgi zoomorfik kontekstdə aydın təsəvvürə bağlanır.

*Ov üçün çıxdılar bir otlu düzə,
Dərə ağzında tapdı üç ortağ
Bir qoyun, bir keçi, quzu, oğlaq.
Dedi aslan: -Gəlin ovu bölüşək,
Bu qoyun ki, mənə çatar bişək.
Quzu olsun gərək mənə payım,
Çünki sizlərdə yox mənə tayım.
Bu keçi də gərək mənə yetişə,
Olmasın bir kəsin sözü bu işə. [7, s.267].*

Göründüyü kimi, burada aslanın dedikləri təkəbbürlük, müştəbehlik səviyyəsində nəticə çıxarmağa yüklənir.

Təbiətin əsrarəngizliyinə sevginin aşılması, ayrı-ayrı güllər, çiçəklər, bitki növləri, ağaclar haqqında deyilənlər xalq yaddaşında olanların körpələrə təlqinini bir məqsədə çevrilir. “Uşaqlarda saf, nəcib duyğular oyatmaqda, ətraf mühit haqqında onların biliklərini zənginləşdirməkdə heyvanlar aləmini öyrənməyin əhəmiyyəti misilsizdir. O, heyvanların hər birinin özünə xas olan adət və xüsusiyyətlərini sadalamaqla onları kiçik yaşlı uşaqlara tanıdır, digər tərəfdən balacalarda heyvanlar aləminə marağı artırır” [6, s.172]. Zəngin folklor yaddaşında canlı aləmin, eləcə də zoomorfik qatın rəmzləşməsi vardır. Canavar, tülkü, dovşan, maral, ceyran və s. haqqında söyləmələr bunun nümunəsidir. Ümumiyyətlə, xalqın zəngin etnoqrafik mədəniyyəti, çeşidli tərbiyə

üsulları, ailə institunun dedikləri, sosial münasibətlər timsalında formalaşan müəyyənliklər bütün tərəfləri ilə uşaq ədəbiyyatı üçün bir qaynağa çevrilir.

Nəticə. A.Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı rəngarəng şeirlər özünün məzmun qatları, ifadə üsullarının spesifik xarakteristikası ilə ədəbiyyatın axarına istiqamət vermişdir. Rişəsi və əhatələdiyi məzmunla uşaq folklorundan boy alan bu örnəklər eyni ahəng və istəklə layla, oxşama, əzizləmə, şərqi, rəvayət, məsəl, atalar sözü, nağıl, əfsanə, rəvayət ruhundan və mühitindən gələnlərə yüklənir. Uşaq oyunlarının aşılacağı bilik, bacarıq onların şəxsiyyət kimi formalaşması üçün əsas olur. Görkəmli sənətkar A.Şaiq müxtəlif zamanlarda yazdığı şeirləri ilə uşaq ədəbiyyatının ümumi axarına istiqamət vermiş və onun zənginləşməsində nümunəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası / –Bakı: Elm, –1998, –300 s.
2. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / P.Əfəndiyev, –Bakı: Maarif, –1992, –477 s.
3. Xəlil, Z. Uşaq ədəbiyyatı / Z.Xəlil, F.Əsgərli. – Bakı: ADPU, –2011, –498 s.
4. Məmmədov, M. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası / M.Məmmədov, T.Salamoğlu, Y.Babayev. –Bakı: Elm, –1998, –s. 3-10.
5. Məmmədov, M. Pedaqoji mühit və ədəbiyyatı / M.Məmmədov, Y.Babayev, T.Salamoğlu. – Bakı: Maarif, –1992, –288 s.
6. Namazov, Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı / Namazov Q. –Bakı: Bakı Universiteti, –2007, –444 s.
7. Səhhət, A., Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət, A.Şaiq. – Bakı: Çarşıoğlu, –2006, –336 s.
8. Talibov, Y.R. Pedaqogika / Y.R.Talibov, Ə.A.Ağayev, İ.N.İsayev [və b.] –Bakı: Maarif, –1993, –292 s.
9. Vəliyev, V. Azərbaycan folkloru / V.Vəliyev. –Bakı: Maarif, –1985, –414 s.

SUMMARY

METHODS OF USING FOLKLORE IN CHILDREN'S POEMS OF ABDULLA SHAIQ

Mammadova Sh.N.

Keywords: *A. Shaik, children's poems, story, illusion, puzzle*

The main stream of A. Shaig's creativity, one of the brightest figures of the children's literature of the twentieth century, is the use of wealth from folk literature in various directions. Folklorists, researchers of children's literature have demonstrated sensitivity to clarify the subject sources of their works by analyzing the writer's creativity in various aspects. Defined as the code of thought of ethnic expression, folk creativity is linked to a perfect imagination with its paradigmatic level, syntagmatic perfection, genre diversity. This magnificence, which is transmitted in the form of ethnopotentiality as a memory phenomenon from primitive thought, from the initial culture concept to the present, is codified as a concept of spiritual thought by being perfected in various aspects. In the joint movement of the oral and written branches of literature, creating new content is the basis for breakthroughs, molding of successful examples at the level of style and form. In children's literature, its appearance and essence manifests itself with wider diversifications.

Lullaby, simile, riddle, riddle, board game, legend, narrative, fairy tale, etc. The oral literature in the example of the poet has transcended time and space limits and fulfilled the function of a resource in terms of style, subject, idiom and genre norms to written literature in all parameters. As a clear example of this, the poems and rhymed stories written by A.Shaig for children become the basis for systematic research in the context of folklore and written literature.

РЕЗЮМЕ
ПРИЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРА В ДЕТСКИХ СТИХАХ АБДУЛЛЫ ШАИГА
Мамедова Ш.Н.

Ключевые слова: *А. Шаиг, детские стихи, рассказ, иллюзия, головоломка.*

Основным направлением творчества А. Шаига, одного из самых ярких деятелей детской литературы XX века, является использование богатств народной литературы в различных направлениях. Фольклористы, исследователи детской литературы проявили чуткость к выяснению предметных источников своих произведений, анализируя творчество писателя в различных аспектах. Народное творчество, определяемое как мыслительный код этнического самовыражения, связано с совершенным воображением с его парадигматическим уровнем, синтагматическим совершенством, жанровым разнообразием. Это великолепие, которое передается в форме этнопотенциальности как феномена памяти от первобытного мышления, от первоначальной культурной концепции до современности, кодифицируется как концепция духовной мысли, совершенствуясь в различных аспектах. В совместном движении устной и письменной отраслей литературы создание нового содержания является основой прорывов, формирования удачных образцов на уровне стиля и формы. В детской литературе ее облик и сущность проявляются в более широком разнообразии.

Колыбельная, сравнение, загадка, загадка, настольная игра, легенда, повествование, сказка и т. д. Устная литература на примере поэта вышла за рамки времени и пространства и выполнила функцию ресурса по стилевым, сюжетным, идиоматическим и жанровым нормам для письменной литературы по всем параметрам. Ярким примером тому являются стихи и рифмованные рассказы, написанные А.Шаигом для детей, которые становятся основой для систематических исследований в контексте фольклора и письменной литературы.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.10.2024
	Son variant	27.11.2024

UOT 894.375

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_34

MAĞCAN CUMABAYIN ŞEİRLƏRİNDƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR

ALIYEVA AFİQƏ ALI qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., baş müəllim
afiqa.aliyeva.@sdu.edu.az

Açar sözlər: Mağcan Cumabay, repressiya qurbanı, qazaxların faciəsi, Turan

Mağcan Cumabay XX əsr qazax ədəbiyyatının nümayəndəsidir. Onun əsərlərinin mövzu dairəsi geniş və rəngarəngdir. Milli-mənəvi dəyərlərlə zəngin ədəbiyyat nümunələrini yaradan şair həm bədii əsərləri, həm də pedoqoji fəaliyyəti ilə qazax xalqının maariflənməsinə çalışır, bu sahədə əzmlə mübarizə aparırdı. Həyatını qazax xalqının milli-azadlıq hərəkatına həsr etmiş, ən vətənpərvər şair və ictimai xadim kimi yaddaşlarda qalmışdır.

XX əsr bir çox türkdilli xalqların həyatında çox ziddiyyətli və faciələrlə dolu olan əsr kimi tarixdə qalıb. Bunlardan ən dəhşətli isə XX əsrin 30-cu illərindən başlayan repressiya və kütləvi qırğınlar oldu. Xoşbəxtlikdən ya da bədbəxtlikdən idi ki, bu əsrdə türkdilli xalqların ədəbiyyatında, elmi-pedoqoji fikir tarixində qeyri-adi istedadla malik insanların sayı çox idi. Təəssüf ki, onların bir çoxu qanlı imperiya tərəfində 1937-ci ildə və ondan sonrakı illərdə məhv edildilər. Sovet hakimiyyəti illəri çarizmdən daha ağır milli zülm, daha qəddar müstəmləkə siyasəti, daha amansız mənəvi terrora məruz qalan türkdilli xalqların taleyi daha acımacaqlı idi. Ağılasıgmaz işgəncələr, sürgünlər, ədəbiyyatda senzura bu xalqların mənən yoxluğuna yönəlmiş bir siyasət idi. Azərbaycanlılar, qazaxlar, qırğızlar, özbəklər, tatarlar eyni taleyi yaşayırdılar. 1937-ci ildə və ondan sonra xalqlarımız yüzlərlə, minlərlə şairini, müəllimini, alimini, milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq, öz kimliyini dərk edən və xalqının azadlığını, müstəqilliyini əldə etməyə can atan oğullarını itirdi. Azərbaycanlılardan Hüsen Cavid, Əhməd Cavad, qazaxlardan Saken Seyfulin, Əhməd Baytursun, Mağcan Cumabay, qırğızlardan Qasım Tınistanov, özbəklərdən Fitrət, Çolpan kimi ədibləri bu burulğanın qurbanı oldular. Vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyi bu ziyalıların həyat amalı olmuşdur [5, s.27].

Mağcan Cumabay XIX əsrin sonlarında, 1893-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Əvvəl mollaxana və mədrəsə təhsili alan Mağcan, sonra təhsilini genişləndirmək üçün seminariyaya daxil olur. Seminariyada oxuduğu illərdə məşhur alim, türkoloq Əhməd Baytursun, Saken Seyfulinlə tanış olur və bu tanışlıq onun həyatını dəyişir. Müəllimləri ilə dost olan Mağcan da onlar kimi milli və mənəvi dəyərlərinə bağlı, xalqının azad, müstəqil olmasını ürəkdən istəyən ziyalılardan biri kimi yetişir.

1912-ci ildə Mağcan Cumabay “Qazaxların keçmiş vəziyyəti” adlı şeir yazır və “Üzük” toplusunda çap etdirir. Ədəbiyyat sahəsində ilk qədəmlərini atan Mağcan ilk şeirlər toplusunu da həmin ildə Kazanda nəşr etdirir (“Şolpan” (“Dan ulduzu”)). O zamandan da Mağcan xalq və ziyalılar arasında şair kimi tanınır, şeirləri sevilə-sevilə oxunur.

Xalqının ictimai-siyasi həyatında da yaxından iştirak edən və xalqının milli azadlıq, müstəqillik qazanmasını ürəkdən arzulayan gənc Mağcan o zaman bir çox siyasi hadisələrdə yaxından iştirak edirdi. 1917-ci ildə baş verən inqilablardan sonra Orenburqda qazax ziyalıları xalqı vətəndaş müharibəsindən qorumaq üçün Rusiyada ilk türk milli qurumlarından biri olan muxtar Alaş Orda dövlətini qurdular. Digər qazax ziyalıları kimi Mağcan da milli qazax dövlətinin qurulmasını arzulayırdı və Alaş partiyasını dəstəkləyənlərdən oldu. Hətta partiyanın nəzdindəki maarif komissiyasının üzvü oldu. Sonradan Sovet imperiyası yarananda bu partiyanın üzvləri

təqiblərə məruz qaldı və bir çoxu da Mağcan kimi repressiyanın qurbanı oldu. 1937-ci ilə qədər dəfələrlə müxtəlif ittihamlarla həbs olunan, işdən qovulan Mağcan təzyiqlər qarşısında heç vaxt ideyalarından əl çəkmədi, sonuna qədər mübarizə apardı. Nəhayət, qanlı imperiya Mağcan Cumabayı 1938-ci il martın 19-da güllələdi.

Mağcan Cumabayın həyat yolu qısa olsa da, yaradıcılığı ilə həm qazax, həm də ümumtürk ədəbiyyatına özünəməxsus keyfiyyətləri, milli-mənəvi zənginliyi ilə seçilən əsərlər miras qoymuşdur. Repressiya olunan bir çox ziyalılar kimi Mağcan Cumabayın ədəbi irsi uzun illər yasaq olunsada, qazax xalqı onun xidmətlərini, əsərlərini heç vaxt unutmamış, günümüzə qədər qoruyub saxlamışdır. 1990-cı ildən sonra qazaxlar da müstəqil dövlət olandan sonra Mağcan Cumabayın ədəbi irsi nəş olunmuş, onun haqqında elmi-tədqiqat işləri yazılmışdır. TÜRKSOY-un təşkilatçılığı ilə 2018-ci ildə Mağcan Cumabayın anadan olmasının 125 illiyi bütün türkdilli dövlətlərdə qeyd olunmuş və əsərləri bütün türk dillərinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

“Mən gənclərə inanıram”, “Yaralı can”, “Ural”, “Yer üzündə”, “Türküstan”, “Ural dağı”, “Topal Teymur”, “Uzaqdakı qardaşıma” şeirlərini şair milli ruhla qələmə almışdır. Şeirlərindəki milli ruh, ulu keçmişi ilə öyünmək, Turançılıq ideyaları onun təqib olunmasının əsas səbəblərindən biri idi.

“Topal Teymur” şeirində şair Teymurun türklüyünü xüsusilə diqqətə çatdıraraq yazırdı:

*Tanrı göyün tanrısı,
Qoy həddini aşmasın.
Yer tanrısı Teymurun,
İşinə qarışmasın.*

*Göy tanrısı Tanrının,
Varlığı yox, əsli yox.
Yer tanrısı Teymurun,
Kökü türkdür, əsli ox. . [1, s.34]*

Sovet hakimiyyəti illərində, türkcülüyün yasaq olunduğu dövrlərdə Teymurun türklüyünü şeirində çəkinmədən söyləyən, onun yer Tanrısı olması ilə fəxr edən Mağcan Cumabaya bilirdi ki, bunun sonu ya həbsdə, ya da ölüm. Amma heç bir qorxu onu öz yolundan, ideyalarından çəkəndirə bilmədi. Türk tənqidçisi Sultan Merve Çetin ədibin bu mərdliyini, dözümlüyünü yürkək qiymətləndirərək yazır ki, zülm və işgəncələrə nə qələmi Mağcanın əlindən ala bildi, nə də azadlıq hayqırtısını dilindən. [6]

Qazaxların həyatında, tarixində ağırlı-acılı günlər çox olub. Şairin yaşadığı illərdə də qazaxların üzü gülmürdü və çətinlikləri çox idi. Amma şair gələcəyə nikbin baxır, ümid edir ki, gün gələcək, onun xalqı da xoşbəxt olacaq, üzü güləcək:

*Bu qazax göz yaşı tökən qazaxdır,
Dünyada çox əzab çəkən qazaxdır.
Gözləyir oxumuş hər bir övladı,
Onu bu əzabdan qurtaracaqdır. [1, s.38]*

Bu yolda onun gənclərə inamı və ümidi böyük idi. Ümid edirdi ki, gənclər onların başlatdığı işi sona çatdıracaq və qazax xalqı bir gün müstəqil və azad olacaq. “Mən gənclərə inanıram” adlı şeirdə şairin yazır:

*Aslan kimi heybətli,
Qaplan kimi qeyrətli.
Qartal kimi qanadlı,
Gənclərə inanıram...
Gəlsə savaş zamanı,
Baş tacıdır Quranı.
Onlar Alaş qurbani,*

Gənclərə inanıram. [1, s.40]

Xalqına, millətinə bağlı olan şair bilirdi ki, yazdıqlarına görə “cəza”sını alacaq və deyirdi:

Millət adı gələndə,

Qanım qaynayır mənim.

Millətimə qurbanam,

Əynimdədir kəfənim. [1, s.17]

Turan eli, Türküstanı vəsf edən şair bu elin ər oğulları ilə də öyünürdü:

Turanda bəylər çox alp Tarağay tək,

Onun od oğludur ulu Teymur bəg.

Od saçıb dünyaya bu Topal Teymur

Qəfil ildirımdır, amansız şimşək. [1, s.24]

XX əsrin əvvəllərində türkdilli xalqlar arasında Turançılıq ideyaları ilə yaşayan, mübarizə aparan bir çox ziyalılar vardı. Təəssüf ki, onların çoxu Mağcan Cumabay kimi öldürüldü, sürgünlərə göndərildi. Onların başlatdığı hərəkət bir neçə ilə öz bəhrəsini verəcəkdi. Yarımçıq qalan işini bugünkü nəsillər gerçəkləşdirəcək. Buna böyük ümid və inam var.

Türk dünyasının böyük alimi Ziya Göyalp “Türkçülüyn əsasları” əsərində Turan haqqında deyir ki, Turan sözü bütün türkləri əhatə edən bir topluluq deməkdir. Turan sözünün əvəzinə bütün türklər Böyük Türküstan anlayışından istifadə etsələr, daha doğru olar [4, s.54]. Mağcan Cumabay da eyni fikri şeirində təstiq edir:

Türküstan, iki dünya eşiğidir,

Türküstan ər türklərin beşiğidir.

Türküstan tək gözəl yerdə doğulmaq,

Tanrının türklərə bəxşeyişidir! [1, s.24]

Türk ellərini zəbt etmək istəyənlər çox olmuş, bu torpaqlar uğrunda minilliklər boyu qanlı döyüşlər, müharibələr türkün əzmini qıra bilməmişdir. Türkün şanlı keçmişi ilə fəxr edən şair belə deyir:

Turanın yeri də, eli də dastan,

Tarixi tufandır, ötübdür başdan.

Turanı bir yerdə idarə etmiş,

Uzaq keçmişlərdə Əfrasiyab xan. [1, s.23]

Vətəni Qazaxıstanı sevən, ona könüldən bağlı olan Mağcan Cumabay özünü bu yurdun qartalı bilib Altay, Ural dağlarını öz qanadları sanaraq bununla öyünür:

Mən bozqırda süzən ulu bir qartal,

Qoşa qanadımdır Altayla Ural.

Hür bozqırın qiymətlisi, nazlısı,

İgidlərin nişanəsi məndə var. [1, s.95]

Mağcan Cumabayın yaradıcılığı haqqında danışan H.M.Kahraman onu XX əsrin ən milli şairi adlandırır. Onun lirikasını XX əsr qazax lirizminin zirvəsi hesab edir. [3, s.60]

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti çətin iqtisadi, siyasi durumda idi. I Dünya Müharibəsində iştirakı Osmanlı dövlətini daha ağır vəziyyətə saldı. Həmin illərdə “Uzaqdakı qardaşıma” şeirini yazan Mağcan Cumabay türk qardaşlarının çətin vəziyyətində onlara dəstək olduğunu qələmə alır.

Sabahına çökmüş bulud, qardaşım,

Çoxdur cəfə, azdı umud, qardaşım.

Daş ürəkli yağdı üzür dərinini,

Demirəm ki, bunu unut, qardaşım. [1, s.27]

2018-ci ildə TÜRKSOY-un baş katibi olan Düsen Kaseinov Mağcan Cumabayın bu şeiri haqqında deyir ki, I Dünya Müharibəsi illərində qazax xalqı da çətin vəziyyətdə idi. Buna baxmayaraq, şair mənən türk qardaşlarına dəstəyini, onların gələcək taleyi barədə narahatlığını şeirə

köçürərək tarixi bir əsər yazmışdır [2,5]. Həm türklərin, həm qazaxların bu çətinlikləri dəfə edə biləcəklərinə inanan Mağcan şeiri nikbin sonluqla bitirərək yazır:

*Sən qaldın o üzdə, mən də bu üzdə,
Qardaş, qan qusuruq hər ikimiz də.
Qul olmaq yaraşmaz, gedək Altaya,
Xan olub qurtulaq millətimizlə!* [1, s.28]

Mağcan Cumabayın yaradıcılığı bütün oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və uzun illər də belə olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Cumabay, M. Ölüm, mənə ağı de / M.Cumabay, –Bakı: BXQR, –2018, –112 s.
2. Cumabay, M. Uzaktaki kərdəşimə / M.Cumabay, –Ankara: Bengü Yayınları, –2018, –144 s.
3. Kahraman H.M. Mağjan Jumabayev və “Türkiistan” şiiri // Uluslararası Türk Lehce Araştırmaları dergisi (Türklad), 1.cilt, 2.sayı, –Türkiye, –2017, –s.56-66
4. Göyalp, Z. Türkçülüynün əsasları / Z.Göyalp, –Bakı: Elm və təhsil, –2019, –248 s.
5. Məmmədova, T.K. Çağdaş bədii publisistikada esse janrı və onun mövzu dairəsi / T.K. Məmmədova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 1. – P. 25-29. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_25. – EDN XGHAEQ.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=50028163>
6. <https://ytb.gov.tr/haberler/uzaktaki-kardesimiz-magcan-cumabay> (Sultan Merve Çetin.Uzaktaki kərdəşimiz Mağcan Cumabay)

SUMMARY

NATIONAL VALUES IN THE POEMS OF MAGJAN JUMABAY

Aliyeva A.A.

Keywords: *Magjan Cumabay, victim of repression, the tragedy of Kazakhs, Turan*

Magjan Cumabay is a representative of Kazakh literature of the 20th century. The subject range of his works is wide and colorful. He created examples of literature rich in national and moral values. The poet tried to educate the Kazakh people with both his artistic works and pedagogical activities. He dedicated his life to the national liberation movement of the Kazakh people. He was remembered as a patriotic poet and public figure. Although the life path of Maghjan Jumabay was short, he left a legacy of works distinguished by their unique qualities and national-spiritual richness to both Kazakh and national-turkic literature.

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В СТИХАХ МАГЖАНА ДЖУМАБАЕВА

Алиева А.А.

Ключевые слова: *Магжан Джумабаев, жертва репрессий, трагедия казахов, Туран*

Магжан Джумабаев – представитель казахской литературы XX века. Тематический диапазон его произведений широк и красочен. Он создал образцы литературы, богатой национальными и нравственными ценностями. Поэт старался просвещать казахский народ как своим художественным творчеством, так и педагогической деятельностью. Свою жизнь он посвятил национально-освободительному движению казахского народа. Его запомнили как поэта-патриота и общественного деятеля. Хотя жизненный путь Магжана Джумабая был недолгим, он оставил как казахской, так и общетюркской литературе наследие произведений, отличающихся уникальными качествами и национально-духовным богатством.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.10.2024
	Son variant	26.11.2024

UOT 821.112.2

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_38

THE FORMATION OF THE NEW ERA OF AZERBAIJANI EMIGRATION LITERATURE

MUSLUMOVA OFELYA SURKHAY [ORCID](#)

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, Ph.D
ofelya.muslumova@inbox.ru

Key words: *emigraton literature, the freedom, national liberation, homeland, the heritage emigrant lives, the occupation, emigrant lives, political processes*

Introduction

As noted by the author, the research, study and promotion of Azerbaijani emigration literature is relevant and important in many aspects. As a whole, our emigration literature has covered almost all literary genres. Emigration's achievements in the field of criticism and literary studies are more remarkable. Although emigration literature is sometimes considered alien, history justifies it as a component of a unified spirituality, and sooner or later emigration literature takes its place as an integral part of a unified literature. According to the author, the Azerbaijani national liberation movement created a new perspective on emigration literature and new moral values. Revealing the heritage of individual representatives of the emigration that took place in connection with the Soviet regime, researching and studying it in the new socio-political context emerged as an important demand of the day.

As the author shows, the main theme of the Azerbaijani emigration literature, as well as in the German emigration literature, is the Motherland and its independent theme occupies one of the leading places. Its creators always longed for independence in their lives, did not reconcile with the occupation, and continued to fight for the freedom of their homeland until the end of their emigrant lives. The emigration of the 20th century gave Azerbaijan's literary treasury many valuable pearls in the fields of poetry, prose, drama, journalism, criticism and literary studies. Almaz İldırım, Karim Yayçılı, Alazan Baycan, Gultekin, Hamid Dönmez, Araz Almaz and others who spent their life and emigrant lives in emigration created beautiful examples of Azerbaijani emigration poetry.

Over the centuries, the people of Azerbaijan have created a rich and unique scientific and literary heritage, both within the territory where they now live and beyond. Important political processes in the nation's history, its struggle for freedom and independence, wars of aggression and armed uprisings have caused strong emigration flows from Azerbaijan in different periods of time. Not only in the 20th century, but also in earlier times, Azerbaijani emigration literature, represented by the names of powerful artists, science and culture figures, existed and lived. In the conditions of the 20th century, when the national consciousness was strengthened and the traditions of national statehood were formed, this emigration literature was scholastic He moved away from traditions and amorphous Eastern-Islamic boundaries and turned his face completely towards Azerbaijan. Although emigration literature is sometimes considered alien, history justifies it as a component of a unified spirituality, and sooner or later emigration literature takes its place as a component of a unified literature. [7]

Azerbaijan's national liberation movement created a new perspective on emigration literature and new moral values. Revealing the heritage of individual representatives of the

emigration that took place in connection with the Soviet regime, researching and studying it in the new socio-political context emerged as an important demand of the day.

The first stage of Azerbaijani emigration literature began in 1909-1910 as a result of persecution of free-thinking in connection with Stolyp's reaction. The creativity of Ahmed bey Agaoglu, Alibey Huseynzade and Muhammad Amin Rasulzadeh, who returned to the homeland, coincides with this stage. Thus, M.A. Rasulzadeh founded the "Irani-nou" newspaper, which was printed in Tehran for the first time in a European manner, and appeared in the newspaper with articles, poems and translations in a literary and cultural style. Many of Muhammad Amin Bey's writings published in the Azerbaijani press are the product of the Iranian emigration period. It should be taken into account that the materials of his scientific-theoretical studies and artistic works, which were later published in Turkey and Azerbaijan, were collected during his residence in Iran. At the same time, the author's book "Tangidi-firqei-etidaliyyun" was published in Tehran. [10]

At the same time, Alibey Huseynzade and Ahmet Agaoglu, who lived in Istanbul, worked in "Turkish Hearth", "Unity and Progress" society, and published their literary and journalistic articles in various media outlets.

Another stage of Azerbaijani emigration literature began in April 1920, that is, after the fall of the Azerbaijan People's Republic. M.A. Rasulzadeh, M.B. Mammadzadeh, A. Yurdsever, A.Topchubashev, Y.V.Chaman-zaminli, C.Hajibeyli, A.Jafaroglu, Karim Öder, H.Baykara, A.İldırım and others were forced to leave the homeland and wrote in exile - have created. In 1924, our emigrant literature was united in the National Center of Azerbaijan founded by M.A. Rasulzade in Istanbul and organized under his leadership. As M.B.Mammadzadeh very rightly stated, until the arrival of Mohammad Amin Bey, the emigration of Azerbaijan was "headless, impossible, and in a state of disarray." It was as a result of his serious and effective activity that the Azerbaijani emigration, scattered in Turkey and various countries of Europe, was able to perform united and purposeful activities. [2]

This was one of the characteristics of the Azerbaijani emigration literature in these years that was different from the German emigration literature. The representatives of the German emigration literature were working, writing and creating separately in different countries of the world, isolated from each other. Strong persecution and pressure by the authorities tied their hands and arms.

The emigrant press, which began to be published at the end of 1922, had a great impact on the systematic publication and promotion of Azerbaijani emigrant literature in this period. In 1922-1931, "Yeni Qafqazya", "Azeri-türk", "Odlu yurd" magazines, and "Bildiriş" newspaper, published in Istanbul in 1922-1931, consistently devoted space to the literary-artistic and theoretical-critical writings of the Azerbaijani emigration. In 1932-1934 and 1954, the magazine "Azerbaijan yurd bilgis" published under the editorship of Professor Ahmet Jafaroglu gave priority to emigration literary studies and literary criticism. [6]

The emigration of the 20th century gave Azerbaijan's literary treasury many valuable pearls in the fields of poetry, prose, dramaturgy, journalism, criticism and literary studies. Almaz İldırım, Karim Yayçılı, Alazan Baycan, Gultekin, Hamid Dönmez, Araz Almaz and others, who spent their life and creative career in emigration, created beautiful examples of Azerbaijani emigration poetry.

As in the German emigration literature, the main theme of the Azerbaijani emigration literature is the MOTHERLAND and its independent theme occupies one of the leading places. Its founders always longed for independence in their lives, did not reconcile with the occupation, and continued to fight for the freedom of their homeland until the end of their emigrant lives. [9]

The place of Azerbaijani emigration in the national spirituality, culture and science has been neglected for a long time, the reasons, main waves and creative figures of our emigration have not been discussed. The emigration of Azerbaijan was a unity of beliefs of people who were attached to the Motherland and the land, who thought about the Motherland abroad, believed in the future of its

independence, and fought selflessly for this cause. In this union of beliefs, culture and literature were one of the most important places. Prominent representatives of Azerbaijani emigrant literature lived a painful and bitter fate abroad, fueled by feelings of patriotism and longing for the Motherland. Expatriate poetry in Azerbaijani literature is more than a thousand years old. The creativity of these artists reflected the strangeness, the sorrows, pain and bruises of statelessness. However, the fate of none of them is similar to the life path of Almaz İldırım, and in none of their works, exile does not turn into a heavy, unbearable pain, as it is in his poems. That is why the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev's comments on Almaz İldırım's 100th anniversary on April 16, 2007 reflects the following: "Almaz İldırım's work is one of the unique pages of Azerbaijani emigrant poetry.

In the poet's works dedicated to the struggle for national freedom and independence, the painful historical fate of our people, the theme of love for the Motherland and alienation found a full artistic reflection." (İlham Aliyev, A. İldırım's 100th anniversary materials). [8]

Almaz İldırım's creativity, whether during exile or emigration, is one of the brightest pages of our emigrant literature. The most important feature that unites these two eras is nationalism, struggle against invaders, and solidarity with the will of people fighting for independence. From this point of view, Almaz İldırım's work is the greatest literary event of the Azerbaijani emigration. In his work, the problems specific to the Azerbaijani emigration are: the fight against the "Red" nightmare, independence. War, outspokenness, singing of the homeland, the fate of the people and the pain of exile are widely represented. The main foundations of his poetry are Azerbaijaniism and Turkism. Almaz İldırım's Azerbaijaniism is not only in the service of independence, in the creation of expatriate poetry, but also in conveying the truths of Azerbaijan to the world, creating the ideal of Azerbaijan, declaring this topic as his main value. [5]

Almaz İldırım Turkism is a moral and spiritual Turkism. The most characteristic feature of this Turkishness is love for the motherland, great love for the nation, and deep attachment to the motherland:

*Bir gün gələr qoşaraq yurdumun harayına,
Mən atəş edəcəyəm düşmənin sarayına.
Nə düşər yurdu batmış bir iyidin payına,
Ya şərəfli istiqlal, ya qızıl qan, a dağlar...*

(Gedicht "Abschied von den Bergen").

In 1930, Almaz İldırım's book "Mountains Are Calling" was published in Baku, and this book was collected and confiscated from stores as a source of anti-communist ideas [1].

Many poems were written on the subject of "Azerbaijan" in our 20th century literature. However, none of them dominates the human soul as much as Almaz Yıldıırım's poem "My Captive of Azerbaijan", it does not stir feelings as much as this poem:

*Harda məni gül goynunda doğuran,
Xamırını göz yaşı ilə yoğuran,
Beşiyimdə "layla balam" çağırın
Azərbaycan, mənim baxsız anam oy!
Nəçə ildir həsrətində yannam oy!..*

*Sənsiz neyləm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz neyləm Allahu mən, dini mən.
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?!*

This poem is not just a fact of artistic thought, but is so moving and heartbreaking because it comes from the poet's stifled anger and roaring passion. Another of his poems "In the Abroad"

created another sad picture of the divine love of a poet condemned to alienation for the Motherland. [4]

Academician Bekir Nabyev comes to the right conclusion that, perhaps, in order to comprehensively reflect these tragedies that the Soviet empire brought upon the Turkic peoples, A. Yıldırım thought of writing a great series of works, or a poem, an epic, "The Black Epic" as his first example, prologue.

It should be noted that "The Black Epic" is a complete and exhaustive work, the poet has written down the ancient and glorious history of Turkey on the one hand, and on the other hand, he has described the heart-wrenching picture of the present bitter and calamitous days.

Almaz İldırım's first book published in exile is called "Boğulmayan bir ses" ("An unruffled voice" Istanbul, 1936). A year after his death, a new book was published in Ankara under the title "Selected poems of Almaz İldırım". The opinions of the following valuable people once again confirm how important Almaz İldırım's work is for the emigrant literature of Azerbaijan. [3]

"Almaz İldırım's work should be evaluated as a clear manifestation of foreign lyrics in Azerbaijani poetry. The poet found Turkey a second homeland for him, and his compatriots. But still his heart burned with longing for Azerbaijan. The precious examples of his expatriate lyrics were the smoke and fog that rose up from time to time from this fire." (*Academician Bekir Nabyev*)

"Almaz İldırım's poem has harmony and longing in music, music of exile and each is a song of "separation". (*Dr. Javad Hayat (Iran)*)

"The sorrow of the homeland is the most terrible and sacred of all sorrows. Those who are able to endure this trouble are steadfast and great people. Almaz İldırım is also such a personality." (*People's poet Nabi Khazri*).

"It should not be forgotten that these immigrants played an important and significant role in the scientific and social life of the country where they live, in the current case of Turkey. Their contributions to the history of public opinion of this or that country have been useful and invaluable for the formation of different directions of the scientific, literary and cultural life of the general Turkish people. (*Vagif Arzumanli, professor, Honored Scientist*).

"Diamond was a mirror of the Lightning era. Neither financial hardships, nor the death of babies, nor distance from the Motherland silenced his poetic power and unquenchable inspiration. (*Maarif Teymur, literary critic, publicist*). [8]

Along with Almaz İldırım, one of the creators of emigration poetry, Karim Yajcili's book "Motherland and National Poems" is very interesting. It is known from his writings that he was a close friend of M.A. Rasulzade, the leader of the Azerbaijan independence movement, and always communicated with him.

Alazan Baycan, known as Haji Hasanzade in his homeland, was born in Gazakh. Afraid of the wave of repression sweeping the country and his name being labeled as a "nationalist", Alazan decides to leave the country. In 1942, he went to Germany and worked first at the University of Berlin and a little later at the University of Freiburg. Alazan Baycan, who opened an internal medicine clinic in Freiburg in 1948 and continued his work as a doctor, lived in this city until the end of his life. However, he never lost his connection with the Motherland and for nearly 20 years he corresponded with the prominent scientist Abbas Zamanov and exchanged books. [4]

The influence of Samad Vurgun's poetry can be felt in Alazan Baycan's poems. His poem "Mountain Migration" written in 1930 fully proves our point:

*Qoyun, quzu dağdan enib gələrdi,
Anasın itirmiş quzu mələrdi.
Nə yaman olurmuş ayrılıq dərdi,
İnsan ümidini üzdüü zaman.*

Only in the last years of his life, two books of his poems called "Konül sazdan" and "Mountain flowers" were published in Ankara. Later, he traveled to different places and wrote poems, but he never left the song poet that he had rooted in his early youth. This song is a bit pessimistic with longing for the Motherland, country blues, but it has never despaired. He never forgot Azerbaijan, where he was born and grew up, he never despised it, and on the contrary, he was always proud of his country. Alaza's poems expose the imperial executioners who invaded Azerbaijan and displaced hundreds of people like him from the Motherland. He believes that one day his people will be free. [12]

A number of interesting original examples of Azerbaijani emigration prose belong to Ahmet Agaoglu. This includes "In the land of free people", "What am I", "Do not be reluctant" and so on works can be cited as an example.

In his work "In the Land of Free People", the author described as a traveler, showing that literature has a great mission for the education of the people, the freedom and happiness of the society, and also noted that the literature of the East "...remains alien to its environment, human and natural environment" does not hesitate to do.

In Ahmet Agaoglu's literary-philosophical essay "Unwillingly Not", attention is focused on the social problems of society. [13]

Azerbaijani emigration literature was also widely established in France. It should be recalled that in the 20s and 30s of the 20th century, France, especially Paris, was an environment where the political emigration of individual peoples fleeing and hiding from the Soviet regime was concentrated. Ummulbanu (Banin), the daughter of the millionaire Musa Asadullayev, one of the ministers of the Azerbaijan Democratic Republic, the grandson of the famous Azerbaijani millionaire Shamsi Asadullayev and Musa Nagiyev, is one of the main representatives of the French emigration. It was the literary environment of Paris that had a serious impact on Ummulbanu and encouraged him to artistic creativity. His first novel "Nami" was published only in 1943. Although this novel tells about the life of Azerbaijan, although it did not resonate in the literary environment of France, positive articles were published about it. In 1945, he wrote and published his novel "Caucasus Days". This novel attracted the attention of the French literary community and aroused interest in its author. Hamlet Goca, the translator of the novel from the original, made the following conclusions about the work: "Days of the Caucasus" has many aspects that seem strange to us. Banin, who is familiar with the taste of the French reader, knew that in an autobiographical work, surprising confessions of sincerity would be met with interest. [11]

In 1947, the stories described in his novel "Days of Paris" are a continuation of the events unfolding in "Days of the Caucasus". The author remembers his native country, Azerbaijan, Baku, where he was born and spent his early youth, in connection with this or that story.

In addition to these novels, Ummulbanu wrote "Meeting Ernst Yungen" (1951), "I chose opium" (1959), "Foreign France" (1968) and other works. His last published book, the novel "What Maria told me" was published in 1991, a year before his death. Banin was famous in France not only for his novels, but also as a translator of fine fiction from Russian, English, and German languages. Banin was considered one of the best connoisseurs of Bunin and Dostoyevsky's works. [6]

Banin often attended meetings with writers in exile. He could not accept Azerbaijan's submission to Bolshevism so quickly and without any struggle. Banin was proud of his Azerbaijani origin and did not forget his people. He was deeply moved by the events in Nagorno-Karabakh and regularly appeared in the French mass media with articles defending his people in the events of Nagorno-Karabakh. [1]

Yusif Vazir Chamanzaminli, a prominent representative of Azerbaijani prose, was in exile in the 20s of our century and created many of his works abroad. In 1919, he was appointed the ambassador of Azerbaijan Republic to Turkey. In 1921, along with his diplomatic activities in

Istanbul, he published the works "An overview of Azerbaijani literature" and "Historical, geographical and economic Azerbaijan". In addition, during his emigration in France, Yusif Vazir published articles in the newspaper "Paris News" under the heading "Letters from the East". The French period of his life was artistically reflected in the stories "Sidi", "From the Notebook of a Refugee", the unfinished novel "Paris", as well as the comedy "Hazrati-Shahriyar", published by the writer after returning to his homeland.[10]

Unlike other literary genres, the dramaturgical quests of emigration do not attract attention in terms of quantity and mainly consist of the work of one author, Abay Dağlı. The lack of attention paid to dramaturgy in emigration literature can be explained by certain factors. This is primarily related to the presence of theater and audience problems. Abay Dagli was born in 1906 in Shusha, Karabakh. He lived in exile. He wrote more in the field of historical dramaturgy, tried to revive the glorious pages of history and powerful personalities of the peoples of Azerbaijan and Turkey. Among his dramas, "Dade Gorgud", "Young Father", "Sakarya Headquarters", "Fuzuli", "Natevan", plays written on historical themes have a special place. [13]

Literary criticism and numerology are the richest branches of Azerbaijani emigration literature. A large number of studies have been carried out in emigration, especially regarding our classical heritage. Jeyhun Hajibeyli has his own name and place in the development of folklore studies that arose in the emigration. Jeyhun Hajibeyli, who is known not only in his homeland but also in Europe for his extensive social and political activities, started his creativity early. By writing the opera "Leyli and Majnun" together with his brother Uzeyir Hajibeyli, he laid the foundation of opera art not only in Azerbaijan, but in the entire Eastern-Islamic world. However, later he distanced himself from the world of music.[2]

Later, C. Hajibeyli productively wrote and published articles on education, religion, language, charity, and refugees. Before his emigration (since 1919), C. Hajibeyli published hundreds of journalistic articles and stories in "Kaspi", "Progres", "Baku", "Azerbaijan" and other newspapers in Russian) was the editor of newspapers.

While living in France, Jeyhun Bey cooperated with newspapers such as "La Revue du Mond Muslim", "La Figaro" and was the editor of "Qafqaz" published in French in Paris and "Azerbaijan" published in Azerbaijani in Munich. Jeyhun Hajibeyli, one of the founders of the "Azadlig" radio station, was elected a correspondent member of the "University studying the USSR" in Munich. Jeyhun Bey's large-scale research work entitled "Anti-Islam campaign and its methods in Azerbaijan" is of particular importance. J. Hajibeyli, whose name is written in golden letters in the history of Azerbaijan's freedom, did not change his beliefs and deeds during the entire period of his exile (1919-1962), fought ideologically against the Soviet empire until his last breath, and spared no effort for the independence of Azerbaijan, his grave is in Paris. [4]

REFERENCE

1. Almaszadə, İ. XX əsr Azərbaycan yazıçıları – Ensiklopedik məlumat / İ. Almaszadə, – Bakı: Nurlan, –2004.–s.420-421
2. Alpetkin. Biz və mücadiləmiz. –1943, –158 s.
3. Anar. Bir tarix silsiləsi. –Bakı, –1944
4. Ekzüperi, A. De S. Dünya ədəbiyyatı seriyasından topla / A. De S. Ekzüperi, –Bakı: Gənclik, –1987, –648 s.
5. Atəşi, N. Yüz ilin sirləri / N. Atəşi, –Bakı: Nurlan, –2007, –552 s.
6. Azərbaycan qəzeti, –Berlin, 11 aprel, –1944, –№14 (93)
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası : [10 cildə] / –Bakı, 1986, c. IX, 518 s.
8. Arzumanlı, V. Azərbaycan-Litva ədəbi əlaqələri / V. Arzumanlı, –Bakı: Yazıçı, –1979.
9. Azərbaycan Legion ədəbiyyatı. –2005. –s. 53-97
10. Cabbarlı, N. Mühacirət və klassik ədəbi irs / N. Cabbarlı, –Bakı: Elm, –2003, –s. 172.

11. Cabbarlı, N. Azərbaycan mühacirət nəsrı / N.Cabbarlı, –Bakı, –2011, –s. 18-45
12. Cəfərli, M. Azərbaycan legion ədəbiyyatı / M.Cəfərli, –Bakı: Qapp-Poliqraf, –2005, –370 s.
13. Əlisa, N. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar / N.Əlisa, –Bakı: Azərnəşr, –1991, –s. 98-133.

XÜLASƏ
AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ YENİ DÖVRÜNÜN FORMALAŞMASI
Muslimova O.S.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, azadlıq, milli azadlıq, vətən, miras mühacir həyatı, işğal, mühacir həyatı, siyasi proseslər

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi, tədqiqi və təbliği bir çox aspektlərdən aktual və vacibdir. Bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatımız demək olar ki, bütün ədəbi janrları əhatə edib. Qürbətın tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki uğurları daha diqqətəlayiqdir.

Alman mühacirət ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında da əsas mövzu Vətəndir və onun müstəqil mövzusu aparıcı yerlərdən birini tutur. Onun yaradıcıları həyatlarında həmişə müstəqillik həsrətində olmuş, işğalla barışmamış, mühacirət ömürlərinin sonuna qədər öz vətənlərinin azadlığı uğrunda mübarizəni davam etdirmişlər.

РЕЗЮМЕ
ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ЭПОХИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭМИГРАЦИОННОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
Муслимова О.С.

Ключевые слова: эмиграционная литература, свобода, национальное освобождение, родина, наследие эмигрантской жизни, оккупация, эмигрантская жизнь, политические процессы

Исследование, изучение и популяризация азербайджанской эмиграционной литературы актуальны и важны во многих аспектах. В целом наша эмиграционная литература охватила практически все литературные жанры. Более примечательны достижения Ехиле в области критики и литературоведения.

Как и в немецкой эмиграционной литературе, основной темой азербайджанской эмиграционной литературы является Родина, и ее независимая тема занимает одно из ведущих мест. Ее основоположники всегда стремились к независимости в своей жизни, не смирились с оккупацией и продолжали бороться за свободу своей родины до конца своей эмигрантской жизни.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.09.2024
	Son variant	28.10.2024

UOT 94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_45

ŞUŞA: TARİXDƏN MÜASİRLİYƏ

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor
salimov.shirxan@sdu.edu.az

Açar sözlər: Şuşa, Qarabağ, Kürəkçay müqaviləsi, Gülstan və Türkmənçay müqavilələri, Qarabağ xanlığının ləğvi, ermənilərin köçürülməsi, Şuşanın azad edilməsi

Strateji baxımdan Azərbaycanın ən mühüm şəhərlərində biri olan Şuşa şəhərinin əsası XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Məhz ona görə də əvvəllər şəhərin adı Pənahabad olaraq adlandırılmışdır. Qarabağ xanlığı yaranan zaman onun mərkəzi Bayat qalası olmuşdur. Lakin xanlıqlararası müharibədən qaynaqlanan təhlükələrdən qurtarmaq üçün xanlığın mərkəzi daha etibarlı sayılan Şahbulağa köçürülür. Lakin Qarabağ xanlığının hərbi-siyasi nüfuzunun artmasına paralel olaraq rəqiblərinin də sayının artmasına səbəb olmuşdur. Şahbulaq qalası Bayat qalasına nisbətdə etibarlı olsa da, təhlükəsizlik baxımından o dövrün tələblərini ödəmirdi. Nəticədə xanlığın mərkəzi strateji baxımdan Bayat qalasından daha yüksəkdə yerləşən və üç tərəfdən təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuş Şuşaya köçürüldü. Bununla Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni və hərbi həyatında mühüm rol oynayan, xalqımızın tarixində dərin iz qoyan Şuşa şəhərinin əsası qoyuldu. Dəniz səviyyəsində təqribən 1300-1600 metr hündürlükdə yerləşən Şuşa ən güclü düşmənlərə qarşı mübarizədə dəfələrlə qəhrəmanlıq səlnaməsi yazaraq müqavimət göstərmişdir.

Şuşanın formalaşmasında rol oynayan ən mühüm məhəllələrindən biri Təbriz məhəlləsi olmuşdur. İkinci məhəllənin adı “Yuxarı məhəllə” adlanırdı. Əhalinin sıxlığına görə fərqlənən üçüncü məhəllə “Qazançı” məhəlləsi idi. Şuşa şəhərinin əhalisinin əsasını Otuziki, Cavanşir, Kəbirli və Dəmiçihəsənli mahalı təşkil edildi. Şəhərin ilkin sakinləri ancaq azərbaycanlılardan ibarət idi.

Şuşa şəhərinin düşmənlərlə mübarizəsinin ən şət vəziyyəti XVIII əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Bu zaman Şuşa şəhərinə dəfələrlə hücumların olmasına baxmayaraq onların hər birinin qarşısı alınmışdır. Hücumların qarşısının alınmasında şəhərdə müxtəlif zamanlarda inşa edilmiş müdafiə qalaları da mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsinə başlaması, xüsusilə də Gəncə xanlığının işğal edilməsi Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasına ciddi təsir göstərmişdir. Kürəkçay müqaviləsi Qabağ xanı İbrahimxəlil xanla Rusiyanı təmsil edən Qafqaz qoşunlarının komandanı Sisianov arasında imzalanmışdır.

Ermənilərin Qarabağa olan iddialarını saxta olduğunu sübut edən dəlillərdən biri də ondan ibarətdir ki, əgər Qarabağda ermənilər yaşayırdısa onların himayədarı olan Rusiya nəyə görə Kürəkçay müqaviləsini ermənilərlə deyil İbrahimxəlil xanla bağlayırdı. Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra Qarabağ xanlığı o cümlədən Şuşa şəhəri Rusiyanın təsiri altına düşdü. Cənubi Qafqazda xristian əhalidən özünə sosial dayaq yaratmaq siyasəti yürüdən Rusiya Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin ərazisindən erməniləri kütləvi şəkildə köçürərək Azərbaycanın münbit torpaqlarında, xüsusilə də Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan ərazilərində yerləşdirməyə başladı. Bu proses Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra daha intensiv xarakter almışdır. Bütün bunlara baxmayaraq Şuşa şəhərində məskunlaşan əhalinin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən

ibarət olmuş, köçürmə zamanı qismən ermənilər də köçürülmüşdü. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya Qarabağ xanlığının daxili idarəetmə hüququnu tanımaqla bərabər öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürürdü.

Lakin buna baxmayaraq Azərbaycanda eləcə də Qarabağ ərazisində öz mövqeyini kifayət qədər möhkəmləndirdikdən sonra Rusiya Kürəkçay müqaviləsinə əsasən üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən imtina edərək 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qarabağ xanlığının ləğv edilməsindən sonra Şuşa əvvəl Qarabağ əyalətinin, sonra isə Şuşa qəzasının mərkəzi rolunu oynamağa başladı. Lakin Rusiyanın islahat adı ilə həyata keçirdiyi bu tədbirlər Rusiya və ermənilərin maraqlarına uyğun olaraq Şuşanın inzibati və demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsinə hesablanmışdır. Bu zaman Rusiya Şuşada süni surətdə ermənilərin sayının artırılmasına çalışırdı. XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın köçürmə siyasətinin nəticəsi olaraq Şuşada ermənilərin sayı xeyli dərəcədə artırıldı.

Şuşa şəhəri siyasi mərkəz olmaqla yanaşı Qarabağın iqtisadi mərkəzlərindən biri idi. Şəhərdə çoxlu ticarət və sənətkarlıq obyektləri var idi. Şuşanın Qarabağ xanlığı xaricindən Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri ilə ticarət əlaqələri də kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı Şuşanın Osmanlı, Rusiya və Avropa ölkələri ilə də ticarət əlaqələri var idi.

Şuşa sənətkarlığın müxtəlif sahələri də inkişaf etmişdir. Artıq XIX əsrin əvvəllərində 50-dən artıq sənətkarlıq sahələri yaranmışdır. Şəhərdə həm çeşidinə, həm keyfiyyətinə, həm də kəmiyyətinə görə xalçaçılıq sahələri daha çox inkişaf etmişdir. Şəhərdə çoxlu toxucu dəzgahları var idi.

Ermənilərin himayədarı olan çar rusiyasının məmurları Yermolov və Mogilyovski tərəfindən tərtib edilmiş "Qarabağ əyalətinin təsviri" nə görə, 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində 20 min 95 ailə, o cümlədən 15 min 729 azərbaycanlı və 4 min 366 erməni ailəsi olmuşdur.[2]

1827-ci ilə qədər Şimali Azərbaycana 80 min rus kazakının köçürülməsi planı var idi. Lakin Qirbəyev Tiflisdə diplomatik şöbəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə bu planı rədd edərək, ermənilərin köçürülməsi ideyasını vermiş və bu fikrin rəsmi dairələrdə təsdiqinə nail olmuşdu.[4]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilər Azərbaycana qarşı pozuculuq fəaliyyətini davam etdirmişlər. Bunların qarşısını almaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Qarabağ general Qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar ermənilərin xəyanətinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. Lakin rus-bolşevik-erməni birliyinin nəticəsi olaraq ermənilər Qarabağda Azərbaycan dövlətinə qarşı qiyam qaldırmaqla şimaldan gələn XI qırmızı ordunun işğalı üçün münbit şərait yaratdılar.

Rusiya tərəfindən həyata keçirilən aprel işğalından sonra Şuşada şəhərdə sovet rejiminə arxalanan və onlardan ciddi dəstək alan ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsiz mövqe nümayiş etdirdilər. Hətta Rusiyanın yaxından dəstəyi nəticəsində ermənilər Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə dair RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun 5 iyul 1921-ci il tarixli qərarına nail ola bildilər. Lakin N.Nərimanovun kəskin etirazından sonra bunun qarşısı alındı. Buna baxmayaraq 7 iyul 1923-cü ildə ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsində kompakt yaşadıqlarını əsas götürərək inzibati mərkəzi Xankəndi olmaqla DQMV-nin yaradılması haqqında qərar verildi. Şuşa isə DQMV-in tərkibinə qatıldı. Lakin həmin zaman Qərbi Azərbaycanda kompakt şəkildə yaşayan azərbaycanlıların sayı Qarabağda yaşayan ermənilərin sayından dəflərlə çox olmasına baxmayaraq onlara heç bir muxtariyyət verilmədi.

Sovet hakimiyyəti dövründə təkcə Şuşaya deyil vilayət ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarışı ögey münasibət göstərilirdi. Vilayət ərazisində ermənilərin yaşadıkları yaşayış məskənlərindən fərqli olaraq azərbaycanlıların yaşadıkları yaşayış məskənlərində heç bir abadlıq işləri aparılmırdı. Sanki azərbaycanlı əhalinin vilayət ərazisindən çıxarılmasına çalışırdılar. Keçmiş DQMV-nin erməni rəhbərliyi bütün vasitələrdən istifadə edərək Şuşanı vilayətin mərkəzi statusundan rəsmi qaydada uzaqlaşdırmaqla yanaşı sosial-iqtisadi baxımdan inkişafının qarşısı alınmırdı.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Rusiyanın və Ermənistanın yaxından dəstəyi ilə Xankəndində başlayan mitinqlərdə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbləri irəli sürüldü. Ardınca Xankəndi və onun ətrafında yaşayan azərbaycanlı əhalinin öz evlərindən qovularaq çıxarılmasına nail ola bildilər. 1992-ci ilin may ayının 8-də Ermənistan silahlı qüvvələri və Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının birgə hücumu ilə Şuşa şəhəri işğal edildi.

Şuşanın işğalı zamanı 195 nəfər şəhid, 150 nəfər əlil olmuş, 552 körpə yetim qalmış, 22 minə yaxın insan qaçqın düşmüş, 200 tarixi abidə, 2 sanatoriya, görkəmli sənət adamlarının ev muzeyləri, 70 yerlik turist bazası, 1200 yerlik internat və s. dağıdılmışdır.[3]

İşğal dövründə Ermənistan rəhbərliyi siyasi etikanın əsərlə Şuşanın cıdır düzündə yallı getməklə və “Qarabağ Ermənistandır” deməklə Azərbaycanın səbr kasasını daşırmiş oldu. Azərbaycanın dövlət başçısının dəfələrlə problemi sülh yolu ilə həll edilməsinə cəhd göstərməsinə baxmayaraq Ermənistan rəhbərliyi məsuliyyət hisini itirərək daha kəskin idialarla çıxış etməklə sülhə gedən yolu tamamilə qapatmış oldu. Hətta Azərbaycanın yeni ərazilərini işğal etməklə hədələməklə yanaşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan silahlı qüvvələri əks hücumla illərlə işğala məruz qalmış ərazilərimizin azad edilməsi üçün hərbi əməliyyata başladı.

Strateji əhəmiyyət daşıyan Şuşanın azad edilməsi istiqamətində hərbi əməliyyatlar erməni hərbi komandanlığının gözlədiyinin tam əksi olaraq təşkil edilmişdir. Azərbaycan silahlı qüvvələri ağır texnikanın getməsinin mümkün olmayan ərazilərdən, keçilməz meşələrdən yüngül silahlı silahlanaraq günlərlə piyada yol getməli olmuşlar. Noyabrın 6-da səhər tezdən Azərbaycan silahlı qüvvələri hərəsi 100 nəfərdən ibarət olmaqla 4 qrupa bölünərək 4 istiqamətdən Şuşanın azad edilməsi üçün hərbi əməliyyata başladılar. Kiçik bir qüvvə ilə qısa bir zamanda alınmaz qala hesab edilən Şuşa şəhəri Azərbaycan silahlı qüvvələri tərəfindən azad edildi. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşanın yenidən işğal edilməsi cəhdinin qarşısı uğurla alındı.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa şəhəri və onun tarixi ilə bağlı 08 noyabr 2020-ci il tarixli Xalqa Müraciətində qeyd edilir ki, “Əziz həmvətənlər, əziz bacılar və qardaşlar, böyük fəxarət və qürür hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm, bütün şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm”.[1]

İşğal dövründə ermənilər Şuşada Azərbaycan tarixini özündə yaşadan tarixi və dini abidələrimizin məhv edilməsinə və izinin itirilməsinə çalışmış lakin buna tam olaraq nail ola bilməmişlər. Ermənilər tərəfindən Şuşanın erməniləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən cəhdlər yarımçıq qalmışdır. Hətta bu istiqamətdə bəzi fondlar da yaradılmışdır. Atalar demişkən özgə atına minən tez düşər. Düşdü də.

Qəhrəman zabit və əsgərlərimiz tərəfindən dünya hərbi tarixinə səs salan və həyata keçirilməsi mümkün görünən Şuşanın azad edilməsi əməliyyatı bir sıra Qərb dövlətlərinin yüksək hərbi rütbələrə malik olan peşəkar əcnəbi ekspertlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Şuşanın azad edilməsindən sonra Azərbaycan dövləti tərəfindən Şuşanın yenidən bərpası və abadlaşdırılması istiqamətində bir sıra layihələr tərtib edilərək həyata keçirilməyə başladı. Prezident İlham Əliyev tərəfindən Şuşanın Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi barədə Sərəncamı Şuşa şəhərinə olan diqqət və qayğının nəticəsi idi. İnfrastrukturun bərpası, ilk növbədə Şuşa sakinlərinin öz doğma yurduna qayıtmasının təmin edilməsi məqsədilə yeni yaşayış binalarının tikilməsinə başlandı. Qısa bir müddətdə 30-a yaxın 3-5 mərtəbəli yaşayış binaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı mərhələlərlə yaşayış binalarının tikintisinin davam etdirilməsi, şəhərrarası yolların təmiri və yenidən çəkilməsi, tarixi və dini abidələrin yenidən bərpası, mədəni tədbirlərin-“Xarı bülbül” musiqi festivalı, “Vaqif poeziya günləri”nin təşkili və keçirilməsi şuşanın inkişafına xidmət edir.

Nəticə. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulan Şuşa şəhərinə istər çar rusiyası, istərsə də sovet rusiyası tərəfindən ermənilərin kütləvi

şəkildə köçürülərək məskunlaşdırılmasına baxmayaraq şəhərin erməniləşdirilməsinə nail ola bilməmişlər. Hətta rus hərbi hissələri və texnikalarının yaxından köməyi ilə 1992-ci ildə Şuşanın işğal edilməsinə və uzun müddət işğal altında saxlanılmasına baxmayaraq ermənilər çirikin məqsədlərinə çata bilməmiş, Azərbaycan silahlı qüvvələri tərəfindən azad edilərək tarixi ədalət bərpa edilmişdir. İşğaldan azad edildikdən sonra Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilən quruculuq abadlıq işləri Şuşanın yenidən bərpası və mədəniyyət paytaxtına çevrilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa şəhəri və onun tarixi ilə bağlı bəyanatları <https://qarabag.com/az%C9%99rbaycan-prezidenti-susa/?print=print>
2. Hacıyev V. Qarabağda məskunlaşdırılan ermənilərin saxta qədimlik iddialarına qarşı gerçək faktlar. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=160>
3. <https://anl.az/el/emb/QARABAQ/shusha/ishgal.htm>
4. Zülfüqarlı M. Azərbaycana ermənilərin köçürülməsi siyasətinin müəllifi. https://www.anl.az/el/q/qarabag_4/q-20.htm

SUMMARY

SHUSHA: FROM HISTORY TO MODERNITY

Salimov Sh. D.

Keywords: *Shusha, Karabakh, Kurakchay agreement, Gulstan and Turkmenchay agreements, cancellation of Karabakh Khanate, transfer of Armenians, liberation of Shusha*

In the article, as a result of the establishment of the Karabakh Khanate, the founding of the city of Shusha, its strategic importance and development, Shusha's coming under the influence of Russia according to the Kurakchai Treaty, the relocation of Armenians to Shusha, the transfer of the administrative center of Karabakh from Shusha to Khankend with the creation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Province, the Soviet regime's policy on Shusha, Shusha's Armenia the occupation and destruction of architectural monuments by the armed forces and the liberation of Shusha were investigated.

РЕЗЮМЕ

ШУША: ОТ ИСТОРИИ К СОВРЕМЕННОСТИ

Салимов Ш. Д.

Ключевые слова: *Шуша, Карабах, Кюрюкчайское соглашение, Гюльстанское и Туркменчайское соглашения, упразднение Карабахского ханства, переселение армян, освобождение Шуши.*

В статье в результате образования Карабахского ханства, основания города Шуши, его стратегического значения и развития, перехода Шуши под влияние России согласно Кюрюкчайскому договору, переселения армян в Шушу, Были исследованы перенос административного центра Карабаха из Шуши в Ханкенд с созданием Нагорно-Карабахской автономной области, политика советской власти в отношении Шуши, Шушинской Армении, оккупация и разрушение архитектурных памятников вооруженными силами и освобождение Шуши.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.11.2024
	Son variant	17.12.2024

UOT 94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_49

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SOVXOZ TƏSƏRRÜFATININ VƏZİYYƏTİ (1920-1925-ci illər)

MƏHƏRRƏMOV SAMİR QASIM oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, t.ü.f.d., baş müəllim
maharramov.samir@sdu.edu.az

Açar sözlər: sovxoz təsərrüfatı, müəssisə, qurultay, sovet hakimiyyəti, qurultay, ticarət

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ən yüksək formasını təşkil edən sahələrdən biri də sovxoz təsərrüfatıdır. Sovxozların ixtiyarında olan bütün istehsal vasitələri, eləcə də onların istehsal etdiyi məhsullar ümumi xalq mülkiyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Sovxozlar mövcud olduğu dövrdən etibarən onun düzgün təşkili üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Hər bir sovxoz üçün təxmini ştatların müəyyən edilməsi, maliyyə vəsaitinin ayrılması müəyyən zaman çərçivəsində müsbət nəticələr əldə olunmasına səbəb olsa da, istənilən inkişaf tempi tam təmin olunmadı.

Sovxoz təsərrüfatı iri sosialist kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ən yüksək formasıdır. Öz ictimai-iqtisadi təbiəti etibarilə sovxozlar ardıcıl sosialist tipli müəssisələr sırasına daxildir. Sovxozların ixtiyarında olan bütün istehsal vasitəsi, eləcə də onların istehsal etdiyi məhsullar ümumi xalq mülkiyyəti hesab olunur. Ölkəmizdə sovxoz təsərrüfatının təşkili və inkişaf etdirilməsi xalqımızın qəhrəmanlıqlarla dolu tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Sosialist inqilabının qələbəsinin ikinci günü II Ümumrusiya Sovetlər qurultayında torpaq haqqında dekret verildi. Torpaq həmişəlik olaraq zəhmətkeş xalqın ixtiyarına verildi. 1917-ci ildən etibarən Rusiyanın ayrı-ayrı quberniyalarında sahibkarlara məxsus olan torpaq sahələri, malikanələr siyahıya alındı. 1920-ci ildən etibarən qəbul olunmuş qərara uyğun olaraq torpaq, su, yeraltı, eləcə də yerüstü sərvətlər milliləşdirildi. Bütün bu proseslər sovxozları təşkil etmək üçün imkan yaratdı. Sovxozların düzgün təşkili üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Sovxoz quruculuğu haqqında müvəqqəti əsasnamə qəbul edildi. Hər bir sovxoz üçün təxmini ştatlar müəyyən edildi, maliyyə vəsaiti ayrıldı. Sovxozları vaxtında maliyyə ilə təmin etmək məqsədilə 1920-ci ilin sentyabr ayında 10.000000 manat məbləğində xüsusi fond yaradıldı [5].

Bakı fəhlələri sovxozlara hərtərəfli kömək göstərirdilər. Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Bakıda iqtisadi vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq sovxozlara yanacaq və tikinti materialları göndərilirdi. Təkcə dekabr ayında Bakıdan Gəncə qəzasındakı 10 sovxozu 6.060 pud, N.Nərimanov adına sovxozu 1.655 pud, Müşkür sovxozuna 950, Qusar və Xaçmaz sovxozlarına 450 pud neft, benzin və müxtəlif maşın yağları göndərilmişdir [4, s.186]

1920-ci ilin avqustun əvvəllərində XTK S.Ağamalı oğlunun rəhbərliyi altında Bakıda Torpaq Komitələri sədrlərinin qurultayı toplandı. Qurultay aqrar islahatların həyata keçirilməsi məsələsini müzakirə etdi və bu sahədəki geriliyi aradan qaldırmaq üçün konkret tədbirlər irəli sürdü. Qurultay həmçinin mal-qaranın və qoyun sürülərinin ictimailəşdirilməsini təklif etdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi qurultayın təklifini nəzərə alaraq iri sürülərin ictimailəşdirilməsi və xırda sürülərin normadan artıq heyvanların alınması haqqında dekret verdi. Bu dekretin həyata keçirilməsi ilə heyvandarlıq sovxozlarının təşkili üçün zəmin yarandı. Azərbaycan Kommunist Partiyasının II qurultayı (oktyabr 1920-ci il) respublikada xalq təsərrüfatını bərpa etmək haqqında konkret tədbirlər irəli sürərkən sovxoz quruculuğu məsələsinə də diqqət yetirdi. Qurultay respublikada olan ən iri təsərrüfatlarda sovxoz quruculuğu işini daha da sürətləndirməyi lazım bildi.

Qurultay qeyd etdi ki, sovxozların təşkil edilməsi yolu ilə kəndlilərə yeni təsərrüfat quruculuğu yolunu və əhəmiyyətini göstərmək mümkün olacaqdır. [5]

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə sovxoz quruculuğu işində bir sıra nöqsanlar var idi. əvvəla sovxozlar ölkə üzrə düzgün bölüşdürülməmişdir, ikinci bu sovxozlardan bəziləri elə vəziyyətdə idi ki, onları qaydaya salmaq mümkün deyildi, üçüncü isə kolxozların təşkilat və təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirmək üçün nə kifayət qədər savadlı kadr, nə də texniki avadanlıq mövcud idi. 1920-ci ilin noyabr ayının 26-dan 30-dək Bakıda torpaq və meşə işçilərinin birinci Ümumazərbaycan konfransı oldu. Konfrans sovxozların təşkili işində olan nöqsanları müzakirə edərək nöqsanların aradan qaldırılması və sovxozları təşkilat və təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirmək üçün qərar qəbul etdi. Konfrans həmçinin bəzi sovxozların daha yüksək inkişaf etdiyini, bəzilərinin isə daha zəif olduğunu nəzərə alaraq, yüksək inkişaf etmiş və tam təchiz olunmuş 50 sovxozu ayırmağı və onların bəzi təchizat vasitələrinin zəif olan sovxozlara verilməsi haqqında qərar qəbul etdi [3].

1920-ci ilin axırları-1921-ci ilin əvvəllərində sovxozların təşkili məsələsində mövcud olan nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədi ilə bir sıra mühüm tədbirlər görüldü. Xalq Təsərrüfat Komissarlığının kənd təsərrüfatı şöbəsi nəzdindəki texniki kollegiya sovxozların iqtisadiyyatını möhkəmləndirmək məqsədi ilə noyabr ayının 11-də Qara-Çala, Vələmir, Müşkür, N.Nərimanov adına və başqa sovxozların nəzdində bostançılıq təsərrüfatının təşkili üçün əməli tədbirlər görüldü. Xalq Torpaq Komissarlığı, Xalq Ərzaq Komissarlığı ilə birlikdə sovxoz işçiləri üçün ərzaq forması müəyyən etdi. O dövrdə ölkədə vəziyyət çox ağır idi və Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində böyük dağınıqlıq hökm sürürdü. Kənd təsərrüfatında vəziyyət ümumiyyətlə dözülməz idi. Əkin sahələri müharibədən əvvəlki illərə nisbətən iki dəfə yarım, mal-qaranın sayı isə 50 faizə qədər azalmışdı [5]. Belə bir gerilik sovxozlara da öz təsirini göstərirdi. 1920-ci ilin payızında Azərbaycanda 100-ə qədər sovxoz olduğu halda, 1921-ci ilin yanvar ayında onun sayı 22, mart ayında 18, apreldə isə cəmi 17 sovxoz qalmışdı. Bəzi sovxozlar vardı ki onlar yenicə təşkil olduğuna baxmayaraq özlərini doğrulda bilmədiyindən tez bir zamanda sıradan çıxdılar. Bir sıra sovxozlar işçi qüvvəsinin və texnikanın çatışmaması ilə əlaqədar olaraq fəaliyyətlərini dayandırmış oldular. Sovxozların öhdəsində olan 12.554 desyatin torpaqdan cəmi 1271 desyatin əkilmişdir [5]. Ölkədəki qıtlıq, əmək haqqının getdikcə aşağı düşməsi bütün ölkə əhalisinin, xüsusən də sovxoz təsərrüfatında işləyən fəhlələrin böyük narazılığına səbəb oldu. Bütün bu gedişat siyasi cəhətdən zəif olan fəhlələrin kütləvi formada işdən çıxması ilə nəticələndi.

Kommunist partiyasının X qurultayı mövcud şəraitə uyğun olaraq yeni iqtisadi siyasətə keçmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu siyasət kənd təsərrüfatını canlandırmağa, taxıl və texniki bitkilər sahələrini genişləndirməyə, ölkədə mal dövriyyəsinə artırmağa, zəhmətkeşlərin maddi-rifah halını yüksəltməyə yönəlmişdi. Burada da əsas məqsəd yaşam tərzinin zəif olan əhalinin narazılığını aradan qaldırmaqdan ibarət idi. Azərbaycan Kommunist Partiyası X qurultayın qərarlarını yerinə yetirmək məqsədi ilə geniş fəaliyyət planı həyata keçirdi. 1921-ci il noyabr ayının 9-da Hərbi kommunizm siyasətindən Yeni iqtisadi siyasətə keçid haqqında qərar qəbul edildi. Yeni İqtisadi Siyasətə keçdikdən sonra ərzaq sapalağından imtina edildi və azad ticarət dövriyyəsi təşkil olundu. Yeni iqtisadi siyasətə keçilməsi sovxozlara da böyük təsir göstərdi. Bəzi sovxozlar inkişaf edərək daha da möhkəmləndilər. Azərbaycan Kommunist Partiyası MK və XKS sovxozların daha da möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdilər.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 25 aprel 1922-ci il tarixli dekretinə əsasən Torpaq Komissarlığı nəzdində üzümçülük, şərabçılıq (Azərşərab) idarəsi fəaliyyətə başladı. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sovxozlar şöbəsi nəzdindən sənaye əhəmiyyətli 9 sovxoz, o cümlədən Gəncə qəzasından 8 təsərrüfat sovxozu yeni yaradılmış idarəyə birləşdirildi [1, s.341]. Azərşərab idarəsi sovxozların nəzarətində olan zavodların bərpa edilməsi və zavodların güclü təsərrüfata çevrilməsi üçün bir sıra tədbirlər gördü. Hər bir sovxoz üçün istehsal planı müəyyən edildi. Mövcud bağların və üzümlüklərin bərpa edilməsi, su təsərrüfatlarının nizama salınması habelə zərərvericilərə qarşı mübarizə üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirildi. Bütün bu

tədbirlərdən sonra sovxozların həyatında müəyyən canlanma baş verdi. 1920-ci ildə Azərbaycanın bütün sovxozlarında 80 min pud, 1922-ci ildə 150 min pud, 1923-cü ildə isə 140 min pud məhsul götürülmüşdü 1924-cü ildə götürülmüş üzüm məhsulu 240 min puda çatdırılmışdı [6].

Geniş tədbirlər planı hazırlanmasına baxmayaraq sovxozlar üçün görülən tədbirlər istənilən nəticəni vermirdi. Bunun əsas səbəbi ehtiyac olan qədər texnika ilə təmin olunmaması və işçi qüvvəsinin isə həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmaması ilə bağlı idi. Texnikanın böyük bir qisminin təmirə ehtiyacı var idi. Beləliklə əhalinin əmək haqqının artırılmaması, işlədikləri müddət ərzində vaxtında maaşlarını ala bilməmələri sovxozların möhkəmlənməsinin qarşısını alan əsas səbəblərdən idi. Kommunist partiyası və Sovet hökuməti Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsinə xüsusi maraq göstərirdilər. Sovxozların simasını dəyişmək, onların texniki qüvvəsini getdikcə möhkəmləndirmək, sovxozları kənd təsərrüfatı məktəbinə çevirmək üçün möhkəm təməl yaratmaq mənafeyi məhz sovxozları elektricləşdirmək işlərini sürətləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirdi.

Konfrans sovxoz təsərrüfatı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirərək , sovxozlara və kommunalara təsərrüfat hesabı üzrə Aqrobaza və Texbazaların işini genişləndirməyə nail olmağı mühüm bir vəzifə kimi tapşırırdı [7, s.9-10]. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq sovxoz təsərrüfatlarının mexanikləşdirilməsinə başlandı, bunun nəticəsi olaraq 1922-ci ildən etibarən sovxozların elektricləşdirilməsi planları həyata keçirildi. İlk olaraq Gəncə üzümçülük sovxozunda elektrik stansiyası tikilib istifadəyə verildi. Bu tədbirlər sovxoz təsərrüfatının inkişafına təsir göstərdi. Məhsul istehsalı artmağa başladı. Naxçıvan ərazisindəki Dadaş Bünyadzadə adına sovxoz 1922-1923-cü təsərrüfat ilində hər desyatın üzümlükdən orts hesabla 215 pud üzüm toplanılmışdısa, 1923-1924-cü təsərrüfat ilində hər desyatından götürülən üzüm məhsulu 592 puda qədər artırılmışdı. Həmin müddət ərzində Qara-Çanaq sovxozunda hər desyatın üzümçülüüyün məhsuldarlığı 162 puddan 581 puda qədər artırılmışdı [8, s.256]. Bir müddət keçdikdən sonra sovxozlar trestləşdirildi. Sovxozların trestləşdirilməsi onun idarə edilməsini daha da yüngülləşdirdi. Həyata keçirilən bu tədbirlər ayrı-ayrı sovxozların idarə işlərini düzgün planlaşdırmağa, sovxozların təbii və iqtisadi şəraitini ətraflı öyrənərək torpaq sahələrini genişləndirməyə və təsərrüfatı möhkəmləndirməyə yardım etdi. Trestləşmə təsərrüfatın bütün sahələrini mənfəətlə işləməsinə şərait yaratdı. Sovxozların təsərrüfat rəhbərlərinin daha nizamlı fəaliyyət göstərməsini formalaşdırdı. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sovxozlarda illik məhsulun daha da artmasına təsir etdi. Azərbaycan XTK-nin ixtiyarındakı N.Nərimanov adına yenilənmiş torpaq, Müşkül, Cərmədil sovxozlarında və Zaqafqaziya pambıq komitəsinin ixtiyarına verilən Qara-Çala sovxozunda böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Qara-Çala sovxozunun 1925-1926-ci təsərrüfat ilində 1.618 desyatın əkin sahəsi var idisə, 1927-1928-ci illərdə 2400 desyatına qədər artırılmışdır [2, s.135].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə: VI cild (aprel 1920 – iyun 1941) / –Bakı: Elm, –2008, –568 s.
2. İbrahimli, F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930) / F.İbrahimli, –Bakı: Mütərcim, –2001. –168 s.
3. “Kommunist” qəzeti, (rusca), 1920, 30 avqust, №99
4. Qüdrətov, D.H. Azərbaycanda sovxoz təsərrüfatının inkişafı tarixinə dair // Azərbaycan SSR-in 40 illiyi. –Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, –1960. – s.242-272
5. «Бакинский рабочий» газета, (разные годы)
6. Экономический вестник Азербайджана журналы, В 4, 1926 гг.
7. XI Общебакинская конференция АКП(б). Резолюция и тезиси, БК АКП(б). –Баку, –1922, –с.9-10

8. Магеррамов, Е.А. Газета «Коммунист» (на азерб. языке) и вопросы восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР (1921-1928 гг.) / Е.А.Магеррамов, –Баку: Нурлан, –2004. –344 с.

SUMMARY
SITUATION OF STATE FARM IN AZERBAIJAN SSR (1920-1925 YEARS)
Maharramov S. Q.

Key words: *state farm, enterprise, congress, Soviet power, congress, trade*

State farm is one of the areas that constitute the highest form of agricultural enterprises. All means of production at the disposal of state farms, as well as the products produced by them, are part of the common property of the people. Since the existence of state farms, a number of measures have been taken for its proper organization. Although the determination of approximate states for each state farm, the allocation of financial resources led to positive results within a certain time frame, the desired pace of development was not fully ensured.

РЕЗЮМЕ
ПОЛОЖЕНИЕ СОВХОЗОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(1920-1925 ГОДЫ)
Магеррамов С. К.

Ключевые слова: *совхоз, предприятие, съезд, Советская власть, съезд, торговля.*

Совхоз является одним из районов, составляющих высшую форму сельскохозяйственных предприятий. Все средства производства, находящиеся в распоряжении совхозов, а также производимая ими продукция являются частью общей собственности народа. За время существования совхозов был принят ряд мер по их правильной организации.

Хотя определение примерных штатов для каждого совхоза, выделение финансовых ресурсов в определенные сроки привели к положительным результатам, желаемые темпы развития не были полностью обеспечены.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.08.2024
	Son variant	01.10.2024

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ – TARİXİN SƏSİ

¹ƏHMƏDOVA NAİBƏ ƏHMƏDAĞA qızı [ORCID](#)
²HÜSEYNOVA SƏBA RAMİZ qızı [ORCID](#)

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, 1- t.ü.f.d., dosent, 2- baş müəllim
naiba.ahmedova@mail.ru; sabahuseynova08@gmail.com,*

Açar sözlər: Şuşa bəyannaməsi, beynəlxalq vəziyyət, hərbi əməliyyatlar, qardaş ölkələr, milli ruh

Giriş. 44 günlük Vətən müharibəsi ölkəmizin qələbəsi ilə başa çatsa da, müharibədən sonra ötən müddət göstərdi ki, bəzi beynəlxalq güclər Azərbaycanın bu möhtəşəm qələbəsini həzm etmək istəmirlər. Onlar Azərbaycanın qələbəsinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışır, hədə-qorxu gəlir, ölkəmizə təzyiq göstərir. Hətta Ermənistandakı revanşistləri, Dağlıq Qarabağdakı separatçıları silahlandıraraq Azərbaycana qarşı terror, təxribat əməllərinə, yeni müharibəyə təhrik edirlər. Xarici ölkələrin bir sıra hərbi ekspertlərinin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan ordusunun əməliyyatları dünya hərbi doktrinasını dəyişdirdi. Ordumuzun 1992-ci ildə ermənlərin işğal etdiyi Şuşanı azad etməsi və digər əməliyyatları dünyanın müasir hərbi tarixində gorkəmli yer tutmağa layiqdir. Bu müharibədə qələbənin təminatçısı xalq və ordu, təşkilatçısı və rəhbəri isə Respublika Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyev idi [8, s. 1].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi 8 noyabr tarixi xalqımızın tarixi yaddaşında əbədi olaraq qalacaqdır. O, qeyd etmişdir ki, ordumuz 2020-ci ilin 8 noyabr tarixində xalqımızın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərinin erməni vandallarının işğalından azad etməsi ilə Azərbaycan Respublikasının parlaq qələbəsini xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə yazdı. Təbii ki, bu tarixi alınmaz qalanın işğaldan azad olunması həm böyük igidlik, qəhrəmanlıq və peşəkarlıq, həm də döyüşən orduda böyük milli ruh tələb edirdi ki, bunu da Şuşa döyüşlərində öz qəhrəmanlıqları və şücaətləri ilə ordumuz bir daha bütün dünyaya göstərdi [9, s. 2].

ABŞ daxil olmaqla müxtəlif Qərbi dövlətlərinin, Avropanın müxtəlif siyasi təşkilatlarının Türkiyəyə qarşı təzyiq, şantaj siyasəti davam edir. Belə mürəkkəb şəraitdə təzyiqlərə boyun əyməmək məqsədilə ölkə rəhbəri, Ali Baş Komandan İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təşəbbüsü ilə 2021-ci ilin 15 iyun tarixində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müttəfiqlik haqqında Şuşa bəyannaməsi” adlanan tarixi sənəd imzalandı [3, s.1]. Bu tarixi sənəd hər iki qardaş dövlət arasında iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, müdafiə, xarici siyasət, elm və digər sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin geniş spektrini əhatə edir.

Qısa müddətdə azad Şuşada mədəni tədbirlər keçirilməyə və abadlıq - quruculuq işləri görülməyə başlandı. Şuşa ölkəmizdə rəsmi siyasi görüşlər keçirilən mərkəzlərdən biri oldu. İlk dəfə Azərbaycanın dövlət başçısı, xarici dövlətin-qardaş Türkiyənin dövlət başçısını Qarabağın ürəyi Şuşada qəbul etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tariximiz üçün 15 iyun əlamətdar gündür. Ona görə ki, 15 iyun 1993-cü ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməklə müasir tariximizdə yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu, 1993-cü il iyunun ortalarında Azərbaycanın dövlətçiliyi və müstəqilliyi görünməmiş təhlükə qarşısında idi. Baş vermiş qarışıqlıqdan xarici və daxili qüvvələr hər vasitə ilə istifadə etməyə fürsət gözləyirdilər. Yeganə legitim prezident sayılan

Ə. Elçibəy və onun komandası tamamilə iflasa uğramışdı..Bu nöqteyi-nəzərdən 15 iyun tariximizə Qurtuluş günü kimi həkk olunmuşdur.

Bu tarixi bəyannamənin imzalandığı 2021-ci il 15 iyun tarixi xalqımızın tarixi yaddaşına qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Tarixi sənədin girişində (preambula) qeyd olunurdu ki, hər iki dövlət rəhbərinin nəinki Azərbaycanın, eləcə də bütün Türk dünyasının mədəniyyət beşiyi hesab edilən qədim şəhərimiz Şuşada baş tutan bu tarixi görüş böyük tarixi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də bu bəyannamə ilə hər iki dost və qardaş ölkə arasında bu tarixədək imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə, həmçinin 1921-ci ilin 13 oktyabr tarixində imzalanmış Qars müqaviləsinə daim sadıq qaldıqları bildirilmiş, 1994-cü ilin 9 fevral tarixli “Dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi barədə müqaviləni ” və 2010-cu ilin avqust ayının 16-da imzalanmış ”Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə”ni rəhbər tutaraq, hər iki ölkənin ümumi mənafeələrinin və maraqlarının qorunmasında siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, sosial və başqa istiqamətlərdəki imkan və potensiallarının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanmış, bu səbəbdən də global və regional sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində hər iki ölkənin birgə fəaliyyətinin daha da davamlı inkişaf etdirilməsinin vacib olduğu qeyd edilmişdir [3,s 2].

Bəyannamədə Türkiyə Respublikasının banisi Mustafa Kamal Atatürkün və Ümummillî Lider, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik kəlamları olan “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və “Bir millət iki dövlət” kəlamlarının millətimizin milli-mənəvi sərvəti kimi qiymətləndirilmiş və xüsusilə qeyd edilmişdir ki, hər iki türk cumhuriyyətləri arasındakı hərtərəfli münasibətlərin daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilərək dərinləşdirilməsi perspektivləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu perspektivlər bir daha nəzərdən keçirilərək tərəflər bəyan edirdi ki, hər iki ölkənin rəhbəri əsas 1991-ci ildə qoyulmuş bu iki qardaş ölkə arasındakı siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davamlı olması və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Prezidentlər “Vətən müharibəsi” zamanı əldə olunmuş bu möhtəşəm qələbənin əhəmiyyətini bir daha bəyan etmiş və fəxr hissi ilə vurlamışlar ki, xalqımızın qısa müddət ərzində 44 günlük müharibə ilə böyük zəfərə imza ataraq təcavüzkar Ermənistanın 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında saxladıqları tarixi torpaqlarımız erməni vandallarının əsarətindən və işğalından təmizlənmişdir. Bu qələbə məhz ədalətin qələbəsi kimi qiymətləndirilərək qeyd edilmişdir ki, bu qələbə ilə beynəlxalq hüququn tələbləri də bərpa edilmişdir.

Bəyannamədə Azərbaycan Respublikası təcavüzkar Ermənistanın ərazimizə qarşı 30 illik təcavüzkar siyasətinə son qoyulmasında, xalqımızın haqq mübarizəsində və işğal altında olan torpaqlarımızın düşmən işğalından azad olunmasında, eləcə də ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpasında qardaş ölkənin mənəvi və siyasi dəstəyini yüksək səviyyədə qiymətləndirirdi.

Bu tarixi sənəddə tərəflər regionda sülhün və sabitliyin bərpa olunmasına və regionun bütün istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsində birlikdə səy göstərəcəklərini vurğulamış və qeyd etmişlər ki, Qafqaz regionunda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpa edilərək yenidən qurulması, bu regionda mövcud olan ölkələr arasındakı münasibətlərin yenidən bərpası və daha da inkişaf etdirilməsi, regionda daimi sülhün təmini istiqamətində birgə səylər davam etdiriləcəkdir. Bu məsələdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi vəziyyəti də diqqət mərkəzində olacaqdır.

Eləcə də, tərəflər xarici siyasət istiqamətində də birgə fəaliyyət göstərilməsini, ikitərəfli məsləhətləşmələrin reallaşdırılmasının vacib olduğunu, bu sahədə ölkəmiz və qardaş Türkiyə arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində fəaliyyətlərin əhəmiyyətini qeyd etdilər.

Bəyannamədə bildirilirdi ki, hər iki tərəf sülh, mehriban qonşuluq və dostluq prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin davamlı olaraq inkişaf etdirilməsinə birgə çalışacaqlar.

Müttəfiqlik haqqında maddə Azərbaycanın və Türkiyənin təhlükəsizliyinə, digər dövlət və yaxud dövlətlər tərəfindən təhlükə yarandığı təqdirdə həmin təhlükəyə qarşı birgə mübarizə aparacaqları qeyd olunmuşdur.

Bəyannamədə ölkəmizin Türkiyə ilə birləşdirən qərb rayonları ilə Naxçıvan MR arasında yeni dəhlizin, “Zəngəzur dəhlizi”nin açılması və bu dəhlizin davamı olaraq Naxçıvan-Qars dəmir yolunun inşasına da toxunulmuş və qeyd olunmuşdur ki, məhz bu dəhlizin açılması ölkələrimiz arasındakı iqtisadi və kommunikasiya əlaqələrinin davamlı inkişafına böyük töhvə verəcək, iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Bəyannamənin müvafiq maddələrində enerji təhlükəsizliyinə də toxunulmuş ölkələrimizin Cənubi qaz dəhlizi layihəsinin reallaşdırılması ilə təbii qazın şaxələndirilməsinin təmin edilməsində rolu xüsusi qeyd edilmiş və göstərilmişdir ki, regionun enerji təchizatının yenidən qurulması və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə elektrik sahəsindəki həyata keçirilən əməkdaşlıq ümumilikdə regional əməkdaşlığa müsbət təsir göstərəcəkdir.

Bəyannamədə nəqliyyat sahəsində, xüsusilə də, hər iki dövlətin ərazisindən keçən Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyini daha da artırılması istiqamətində də birgə fəaliyyət göstərəcəkləri vurğulanmışdır.

Bəyannamədə tərəflər arasında hərbi-siyasi əməkdaşlığın genişlənməsi önə çəkilir. Qeyd olunur ki, ölkələrimiz arasında hərbi-siyasi əməkdaşlıq üçün dövlətlərə qarşı yönəlməmişdir.

Bəyannamədə qeyd olunur ki, hər iki ölkə arasındakı mövcud əlaqələrin səviyyəsi ümumilikdə həm regional, həm də beynəlxalq sülh və rifaha xidmət edir və bu istiqamətdə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əlaqələrin yalnız iki ölkəyə deyil, regiona sülh və rifah gətirəcəyini vurğuladılar.

Bu tarixi sənədlə hər iki dövlət həm regional, həm də beynəlxalq sabitliyə və təhlükəsizliyə xələl gətirən təhdidlərə, çağırışlara, eyni zamanda beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə aparacaqlarını bir daha bəyan etmişdilər.

Bəhs olunan sənəddə hər iki tərəf müxtəlif dövlətlərdə yaşayan Azərbaycan Və Türkiyə diasporları arasındakı əməkdaşlığın inkişafının daha da genişləndirilməsini və daha da inkişaf etdirilməsini, hər iki dövlətin ümumi problemlərinin qarşısında və tarixi həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmasında birlikdə fəaliyyət göstərilməsi qeyd olunmuşdur.

Tərəflər Ermənistanın 1915-ci il hadisələri ilə bağlı Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarına, tarixin təhrif olunmasına və bu faktların təhrif olunmaqla siyasiləşməsinə qarşı çıxır, bu məsələ ilə bağlı Türkiyənin öz arxivlərini açdığı kimi Ermənistandan və digər dövlətlərdən də eyni hərəkəti gözləyirlər.

Nəticə. Şuşa bəyannaməsi beynəlxalq əhəmiyyətli bir sənəddir. İlham Əliyev Şuşa bəyannaməsinə yüksək siyasi qiymət verərək bildirmişdir ki, əməkdaşlığın adı müttəfiqlikdir və bu özü hər şeyi deyir [4, s 1]. Deməli, bu Bəyannamə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətləri müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltdir. Azərbaycan öz təhlükəsizliyi üçün Türkiyənin simasında əlavə zəmanət əldə etmişdir.

Şuşa bəyannaməsinin məhz 1921-ci ildə imzalanan Qars müqaviləsinin 100 illiyinə təsadüf etməsi özündə xüsusi rəmzi mənə kəsb edir. Bəhs olunan bu müqavilə Qarabağ və Zəngəzur üçün çox vacib bir sənəddir. Tarixə nəzər salarkən bir daha tarixi hadisələrin təkrarlandığının və bənzərlik təşkil edən hadisələrin baş verdiyinin daim şahidi oluruq. Müasir dövrümüzdə bu tarixi – coğrafi bölgə uğrunda bir çox dövlətin, xüsusilə də, ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, İran kimi ölkələrin açıq mübarizə apardığı açıq-aydın görünməkdədir. Ancaq qeyd edək ki, hazırda beynəlxalq alimdəki siyasi stuasiya bəhs olunan dövrdən fərqli olaraq ölkəmizin xeyrinə cərəyan edir və dövlətimizin maraqlarına uyğundur. Bu da təsadüfi deyil ki, Şuşada bəyannamə imzalanarkən Prezident İlham Əliyev Qars müqaviləsinə xatırlatmışdır. O, qeyd etmişdir ki, tarixi Qars müqaviləsinin imzalanmasından 100 il sonra azad olunmuş Şuşa şəhərində imzalanan müttəfiqlik haqqında bəyannamə bizim gələcək işbirliyimizin istiqamətini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. 7-ci cild.Bakı,Elm,2003
- 2.Azərbaycan qəzeti 198(8514),29 sentyabr 2020-ci il
- 3.az.m.wikipedia.org: Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi
- 4.Həftə içi qəzeti 17-18 iyun 2021-ci il №61(3385)
- 5.Hüseynova İ.Müasir Azərbaycan tarixinin banisi İlham Əliyev -Azərbaycan tarixinə adı qızıl hərflərlə yazılmış Ali Baş Komandan-Tarix,İnsan,cəmiyyət.Elmi-nəzəri və elmi-metodiki jurnal.2020,3(30),ADPU.
- 8.https// ona az >turizm susa –beyan...:Şuşa bəyannaməsinin əhəmiyyəti-təhlil.
- 9.Respublika qəzeti,№123(7019),15 iyun 2021-ci il
- 10.Kərimov Z.Şuşa zəfəri-Tarix,İnsan,cəmiyyət jurnalı.2020,3(30),ADPU.

SUMMARY

SHUSHA DECLARATION-THE VOICE OF HISTORY

Ahmedova N.A., Huseynova S.R.

Keywords: *Shusha declaration, international situation, military operations, brother countries, national spirit.*

Despite the fact that the 44-day Patriotic War ended with the victory of our country, the period that has passed since the war has shown that some international powers do not want to digest this grandiose victory of Azerbaijan. According to a number of military experts from foreign countries, the operations of the Azerbaijani army have changed the world military doctrine.

As Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev said: "... November 8 will forever remain in the history of our people. On November 8, Azerbaijan won a brilliant victory, liberating our ancient city of Shusha from the enemy. The liberation of Shusha from occupation required great heroism, professionalism, and national spirit. The Azerbaijani military has demonstrated all these sublime features."

In order not to succumb to pressure in such difficult conditions, on June 15, 2021, the Shusha Declaration of International Significance on Allied Relations was signed between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey. It should be noted that June 15 is a significant day for our history. Because on June 15, 1993, Heydar Aliyev, being elected Chairman of the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan, marked the beginning of a new period in our modern history.

The preamble (introductory part) of the declaration states that : Emphasizing the historical significance of the meeting of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan in the city of Shusha, the cradle of the ancient culture of Azerbaijan and the Turkish world as a whole, we appeal to all international documents signed between the two friendly and fraternal countries, including on October 13 Since 1921, they have emphasized the importance of continuing joint efforts to ensure security, reaffirming their commitment to the Kars Treaty dated a year earlier.

The particular symbolic significance is the fact that the Shusha Declaration is timed precisely to the 100th anniversary of the Kars Treaty, which is considered very important for Karabakh, Zangezur. We are witnessing the repetition of our history and the repetition of similar events.However, the difference between the current political conditions and those is that the current events serve the interests of Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

ШУШИНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ - ГОЛОС ИСТОРИИ

Ахмедова Н.А., Гусейнова С.Р.

Ключевые слова: *Шушинская декларация, международная ситуация, военные действия, братские страны, национальный дух.*

Несмотря на то, что 44-дневная Отечественная война завершилась победой нашей страны, период, прошедший после войны, показал, что некоторые международные державы не желают

переваривать эту грандиозную победу Азербайджана. По мнению ряда военных экспертов зарубежных стран, действия азербайджанской армии изменили мировую военную доктрину.

Как сказал Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев: «...8 ноября навсегда останется в истории нашего народа. 8 ноября Азербайджан одержал блестящую победу, освободив от врага наш древний город Шушу. Освобождение Шуши от оккупации потребовало огромного героизма, профессионализма и национального духа. Азербайджанские военные продемонстрировали все эти возвышенные качества».

Чтобы не поддаваться давлению в столь сложных условиях, 15 июня 2021 года между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой была подписана Шушинская декларация международного значения о союзнических отношениях. Следует отметить, что 15 июня – знаменательный день в нашей истории. Потому что 15 июня 1993 года избрание Гейдара Алиева Председателем Верховного Совета Азербайджанской Республики ознаменовало начало нового периода в нашей новейшей истории.

В преамбуле (вводной части) декларации говорится: Подчеркивая историческое значение встречи Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева и Президента Турецкой Республики Реджепа Тайипа Эрдогана в городе Шуше, колыбели древней культуры Азербайджана и тюркского мира в целом, мы апеллируем ко всем международным документам, подписанным между двумя дружественными и братскими странами, в том числе 13 октября. С 1921 года они подчеркивают важность продолжения совместных усилий по обеспечению безопасности, подтверждая свою приверженность Карсский договор, датированный годом ранее.

Особое символическое значение имеет тот факт, что Шушинская декларация приурочена именно к 100-летию Карсского договора, который считается очень важным для Карабаха, Зангезура. Мы являемся свидетелями повторения нашей истории и повторения подобных событий. Однако разница между нынешними политическими условиями и теми состоит в том, что нынешние события служат интересам Азербайджана.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.07.2024
	Son variant	30.09.2024

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ QURUCULUQ

ŞAMİLOVA Aysel MƏHƏMMƏD qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim
aysel.shamilova@sdu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, təhsil və maarifçilik islahatları, milli mətbuat, əlifba islahatı

Giriş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) 1918-ci ilin 28 mayında Şərqdə və müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika kimi yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir. Cümhuriyyətin yaradılması Azərbaycan xalqının milli müstəqillik arzularının gerçəkləşməsi yolunda böyük tarixi hadisə idi. AXC yalnız siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, eyni zamanda mədəni quruculuq işlərində də mühüm addımlar atmışdır. Hökumət milli kimliyi və mədəni irsi qorumağa, təhsil sistemini formalaşdırmağa, incəsənət və ədəbiyyatın inkişafına şərait yaratmağa çalışırdı.

AXC-nin qısa ömürlü fəaliyyəti dövründə mədəni quruculuq sahəsində çoxsaylı layihələr həyata keçirilmişdir. Yeni məktəblərin açılması, milli dilin tədrisi, teatr və mətbuatın inkişafı kimi addımlar Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu tədbirlər həm Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, həm də xalqın milli şüurunun inkişafına təkan vermişdir.

Bu məqalə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq sahəsində atdığı addımları və bu addımların ölkənin mədəni inkişafına təsirlərini araşdırmaq məqsədi daşıyır. AXC-nin mədəni siyasətinin əsas xüsusiyyətləri və onun müasir Azərbaycan mədəniyyətinə qoyduğu təməllər burada ətraflı şəkildə təhlil olunacaqdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil və maarifçilik sahəsində aparılan islahatlar. Çar Rusiyası parçalandıqdan və onun son qalıqları Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra 1918-ci il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması rəsmən elan edildi. Cümhuriyyətin yaranması hər sahədə olduğu kimi təhsildə də hiss olunaraq dövrün təhsilinə milli-mənəvi dəyərlər gətirilməyə başlandı. Təhsillə bağlı Xalq Maarif Nazirliyi yaradıldı.

Cümhuriyyət dövründə təhsillə bağlı ən mühüm işlərdən biri də Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması olmuşdur. Bu universitetin yaranmasında Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Rəşid xan Kaplanov, Soltan Məcid Qənizadə, Həsən bəy Ağayev, Həmid bəy Şaxtaxtinski kimi şəxslər böyük səy göstərmişlər.

Yeni yarandığına görə respublikaya çoxlu sayda təlim keçmiş kadrlar lazım idi. Hakimiyyət kadrlara olan ehtiyacı ödəmək üçün təhsil müəssisələri yaratmaqla yanaşı, 1919-cu ilin sentyabrında 100 tələbəni təhsil üçün xaricə göndərirdi.

Dövlətlə bağlı araşdırmalar göstərir ki, 1919-1920-ci tədris ilinin əvvəlində ölkədə 643 ibtidai məktəb və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi və məktəblərdə 48070 ibtidai və 9611 orta məktəb şagirdi təhsil alırdı [8, s. 219]. Ən əsası isə ölkədəki məktəblərin milli dəyərlərə sürətlə uyğunlaşması idi. Təhsildə milliləşdirmə müəyyən mərhələlərdə həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti. Azərbaycanda dil siyasəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daha ciddi forma alır. Həmin dövrə qədər (həm 19-cu əsrdə, həm də xüsusilə 20-ci əsrin əvvəllərində) tanınmış Azərbaycan ziyalıları Azərbaycanda ana

dili, dil prosesləri ilə bağlı müəyyən mülahizə və təkliflərlə çıxış etmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından cəmi bir ay sonra, 1918-ci il iyunun 27-də türk dilinin (Dövlət Dili Türkcəsi) rəsmi dövlət dili elan edilməsi 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərində yaradılmış milli ideologiyanın bilavasitə təsirinin nəticəsi idi. Təbii ki, M.F.Axundzadə, Ə.Hüseynzadə, M.Şahtaxlı, Ə.Ağayev, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyli ədəbi, ictimai-siyasi və ideoloji mövqə üçün ciddi fəaliyyət göstərmişlər. Təbii ki, onların düşünülmüş və məqsədyönlü mübarizəsi olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu məsələyə dərhal diqqət yetirməzdi. Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı mövcud vəziyyətə əsaslanırdı [8, s. 254]. Belə ki, bu qərara əsasən, ölkədə ədliyyə, idarəetmə və digər vəzifələrdə çalışan işçilər dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənə qədər dövlət qurumlarında rus dilinin inkişafına icazə verilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rus dilindən istifadəsinə icazə verilməsi müvəqqəti tədbir idi və yalnız idarəetmədə milli kadrların hazırlanmasına qədər olan dövr üçün nəzərdə tutulub.

Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan edən ilk rəsmi sənəd böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasına, millətin mənafeyi naminə düzgün ideoloji mövqə tutmasına zəmin yaratdı. Qeyd edək ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə bəyannamə xarakterli sənəd deyil. Qərarın qəbulundan irəli gələn problemlər parlamentin iclaslarında mütəmadi olaraq müzakirə edilib, Azərbaycan (türk) dilini bilməyənlər üçün bu dili öyrənmək üçün kurslar təşkil edilib. Bundan başqa, AHC hökuməti bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 351 min manat vəsait ayırıb.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat və nəşriyyatın inkişafı. AXC dövrü mətbuatında, xüsusən də demokratik mətbuatda “Açıq Söz” qəzetinin özünəməxsus yeri vardı. Bu qəzet 1915-ci ildə nəşrə başlasa da, sonradan bağlanıb. AXC dövründə, yəni 1918-ci il sentyabrın 15-də qəzet nəşrini bərpa etdi. Bolşeviklər arasında “Açıq söz” qəzetinə qarşı həmişə böyük nifrət hissi olub. Daha çox millətçilik-türkcülük ideologiyasını təbliğ edən “Açıq söz” müharibənin xalqlara, ölkələrə gətirdiyi çoxsaylı çətinlikləri obyektiv şəkildə göstərirdi. O, Rusiyanın daxilində gedən ictimai-siyasi proseslərin Azərbaycana təsirini oxuculara çatdırıb. Qəzetin bu mövzuda yazılarını M.Ə.Rəsulzadə “İctimai vəziyyət” adı ilə nəşr etdirib.

“Açıq söz” qəzeti 1918-ci il oktyabrın sonunda fəaliyyətini dayandırdı. Onun yerinə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə “İstiqlal” qəzeti nəşr olunmağa başladı. Müsavat Partiyasının orqanı olan “İstiqlal”ın ilk nömrəsi 4 fevral 1919-cu ildə, sonuncu – 42-ci sayı isə 20 aprel 1920-ci ildə işıq üzünə çıxmışdır. Qəzetin 1919-cu ildə 28, 1920-ci ildə 14 nömrəsi işıq üzünə çıxmışdır [6, s. 86].

“İstiqlal” qəzetinin məzmunu bütünlüklə AXC dövründən bəhs edir. Qəzetdə daha çox M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə dərc olunan siyasi yazıları görmək olar. Bundan başqa qəzetdə Ə.Cavadın, C.Cabbarlının, H.Cavidin, M.Hadinin Azərbaycanın bayrağına, müstəqilliyinin ildönümünə və milli ordusuna həsr olunmuş şeirləri də yer alıb. “İstiqlal” qəzetində daha çox siyasi yönümlü yazılar dərc olunurdu ki, bunlardan biri də AXC-nin mövcudluğunu dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlı idi.

“Azərbaycan” qəzetinin nəşri milli mətbuat tarixində mühüm hadisədir. Qəzetin adının Azərbaycan olması təsadüfi deyil. Azərbaycan ziyalıları dəfələrlə “Azərbaycan” adlı qəzet çıxarmağa cəhd etsələr də, tam müvəffəq olmayıblar. Azərbaycan türkcəsi və fars dillərində nəşr olunan bu jurnalın son nömrəsi 1907-ci ilin ortalarında işıq üzünə çıxmışdır [5, s. 99]. 1918-ci il yanvarın 28-də İran Demokratik Partiyasının orqanı kimi Bakıda nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci ilin mart ayına qədər nəşr olunan 13 nömrəsi çapdan çıxmışdır. Azərbaycan türkcəsi və rus dillərində nəşr olunan Azərbaycan qəzeti vasitəsilə yeni qurulan müasir Azərbaycan Cümhuriyyətinin adını dünyaya duyurmaq şansı qazanmışdır. Gəncədə 4 səhifədən ibarət qəzetin cəmi 4 nömrəsi çıxıb. Bəzi səhifələr Azərbaycan türkcəsində nəşr olunsa da, bu 4 nömrənin çoxu rus dilində nəşr olunub.

Qəzet rəsmi dövlət qəzeti kimi yazılmasa da, AXC-nin ilk rəsmi qəzeti idi. Hökumət başçısının təklifi və dəstəyi ilə ərsəyə gələn bu qəzet dövlət mətbəəsində dövlət maliyyəsi ilə çap olunub. AXC-nin siyasi yolunu təbliğ edən qəzet ilk nömrəsindən sonuncu nömrəsinə qədər dövlət strukturlarının fəaliyyətini, qanun və qərarlarını, onların icrasını ətraflı göstərmiş. Ceyhun Hacıbəyli, Şəfi Rüstəmbəyli, Üzeyir Hacıbəyli və Xəlil İbrahim müxtəlif vaxtlarda qəzetin redaktoru vəzifəsində çalışmışlar. Lakin uzun müddət Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları bu qəzetin məsuliyyətini öz üzərinə götürdülər. Qəzetin yazarları arasında dövrün siyasətçilərindən olan M.Ə. Rəsulzadə, N. Nərimanov da iştirak edirdi [4, s. 51].

“Bəsirət” qəzeti öz siyasi aspektinə görə Azərbaycanın milli istiqlal və cümhuriyyət ideyalarını çatdıran media orqanlarından biri idi. Qəzetin ilk nömrəsi 12 aprel 1914-cü ildə, sonuncu - 286-cı nömrəsi isə 15 may 1920-ci ildə işıq üzünə çıxmışdır. Qəzetin son 3 nömrəsinin çıxması sovet dövrünə təsadüf edib. Bakıda “Turan”, “Novruz”, “Səda” və “Orucov qardaşları” mətbəələrində çap olunan 4 səhifəlik qəzet A3 formatında çap olunub. Qəzet ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımdan sonra bağlanıb, AXC yarandıqdan sonra isə 1918-ci il noyabrın 16-da qəzetin redaktoru Hacı İbrahim Qasimov, yazarları arasında M.Ə. Rəsulzadə, Ş.Əfəndizadə, M. Hadi, N. Nərimanov, X. İbrahim, M. Əlibəyov, Ə. Cavad, H. Cavid və b. Olub [10, s. 305]. Cümhuriyyətin “Bəsirət” qəzeti bir mənbə kimi çox dəyərlidir və qəzetin yazarları dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə daha çox diqqət yetirmiş, günün mühüm problemlərindən bəhs etmişlər.

Demokratik yönümlü media orqanlarından biri də “Açıq söz” qəzetinin mətbəəsində nəşr olunan “Qurtuluş” jurnalıdır. 20-ci əsrin əvvəllərində “Qurtuluş” adlı iki jurnal nəşr olundu: birincisi 1915-ci ildə, ikincisi 1920-ci ildə. İkincisi birincinin davamı olaraq nəşr olundu. Hər iki jurnalın baş redaktoru Seyid Hüseyn idi. Seyid Hüseyn Kazımoğlu Sadıqov dövrünün tanınmış yazıçılarından olub. İlk “Qurtuluş” jurnalı 1915-ci il oktyabrın 1-də Bakıda nəşr olunub. İki həftədə bir dəfə çıxan jurnal 8 səhifədən ibarətdir [5, s.133].

Digər milli mətbuat orqanı olan “İttihad” qəzetinin ilk nömrəsi 4 dekabr 1917-ci ildə Ceyhun bəy Hacıbəylinin redaktorluğu ilə nəşr olundu. “İttihad” ictimai-siyasi və ədəbi qəzeti “Güc birlikdədir” şüarı ilə nəşr olunub. Qəzet 59-cu nömrəsindən sonra Rusiya Müsəlman Partiyasının rəsmi mətbuat orqanına çevrildi. 1918-ci ildə “Azərbaycan” qəzetinə rəhbərlik etməyə dəvət olunan C. Hacıbəyli qəzetdən ayrılır. 31 Mart Soyqırımı zamanı nəşrini dayandırmalı olan qəzet 1919-cu ilin aprelində yenidən fəaliyyətə başlayıb. Bu dəfə qəzetin redaktoru vəzifəsinə Qafqaz Birliyi Partiyası Mərkəzi Komissiyasının üzvü Camal Nakaşidze təyin edilib. Lakin qısa müddətdən sonra o da həm partiyadan, həm də qəzetdən ayrıldı. Partiyanın qərarı əsasında bu dəfə partiyanın başqanı Qara Qarabəyli qəzetin redaktoru oldu [9, s.251]. Qəzetin ən fəal yazarları arasında M. Hadi, M. Şaxtaxtı və b. olmuşlar. İlk nömrələri gündəlik çıxan qəzet 1919-1920-ci illərdə ayda cəmi bir dəfə çıxırdı. Qəzetdə əsasən Qafqazda, Rusiyada və İranda baş verən siyasi proseslər, sosial problemlərdən bəhs edən yazılar, müstəqillik ideyalarını əks etdirən şeirlər dərc olunub.

İlk nömrəsi 14 fevral 1919-cu ildə, son 4-cü nömrəsi isə 8 may 1919-cu ildə çıxan Əfkari – Mütəəllimin jurnalı "Türk Müəllimlər Cəmiyyəti" tərəfindən nəşr edilmişdir. Milli, ədəbi-tarixi jurnal kimi tələbələrin maariflənməsi üçün fəaliyyət göstərirdi. Adının “tələbə fikirləri” mənasını verməsi jurnalın missiyasını ifadə edir. AXC dövründə fəaliyyət göstərən jurnalın hər nömrəsinin birinci səhifəsində onun iki həftədən bir çıxacağı bildirilsə də, 4 ayda jurnalın cəmi 4 nömrəsi işıq üzünə görüb. 30-35 səhifəlik jurnalı çıxaranlardan biri də İsgəndər Orucovdur. Həcmi baxımından “Molla Nəsrəddin” jurnalından xeyli kiçik olan jurnalda, ümumiyyətlə, müstəqillik haqqında akademik məqalələrə, şeirlərə yer ayrılırdı [4, s.27].

Azərbaycan mətbuat tarixində mühüm yeri olan media orqanlarından biri də “Kaspi” qəzetidir. Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını təmin etmək üçün ciddi fikri mübarizə aparan “Kaspi” qəzeti 1917-ci ildən jurnalist siyasətində ciddi dəyişikliklər edib. Bunun səbəbi Rusiyada

baş verən bolşevik inqilabı və milli-mənəvi dəyərləri mənimsənilmiş xalqların öz müqəddəratını təyin etmələri ilə bağlı bəyannamələr və müddəalar idi. Qəzetin naşiri kimi Kaspinin yeni istiqamətini Rusiya Dövlət Dumasında işləyən Əlimərdan bəy Topçubaşov müəyyənləşdirdi. 10 mart 1917-ci il tarixli nömrədən başlayaraq “Müstəqil Rusiya”, “Müstəqil xalq – müstəqil ordu” şüarları qəzetin əsas məqsədinə çevrilmişdir. Bu analitik-siyasi məqalələrdə “Müstəqil Rusiya” ideyası irəli sürülmüş, 85, 86, 87 və 88-ci saylarında hər bir xalqın mədəniyyətinin qorunması, onların intellektual və söz hüquqlarının təmin edilməsi vurğulanmışdır. 1917-ci il mayın 1-də çıxan Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında stenoqrafik şəkildə nəşr edilmiş, müxtəlif müsahibələrdə müsəlmanların əsas problemlərindən bəhs edilmiş, müxtəlif məqalələr dərc edilmişdir [7, s.124]. Kaspi Rusiyada müvəqqəti hakimiyyətin süqutu və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Bakıda ermənilərin törətdikləri soyqırımı nəticəsində Rusiyada başqa xalqların qanunlarının qorunmasını təbliğ edirdi. 31 mart 1918-ci il tarixli nömrəsində Qafqaz İslam Ordusu Bakını daşnak-İngilis ittifaqlarından azad etdikdən sonra “Kaspi” qəzetinin redaksiyasını yandırdılar və qəzet bağlandı. “Kaspi” qəzeti AXC rəhbərlərinin, hökumət orqanlarının və parlamentin fəaliyyətinə diqqətlə yanaşırdı. Əslində, Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyəti bərpa olunduqdan və 1918-ci il dekabrın 8-də parlamentin birinci dövrünün açılışından sonra qəzetdə “Parlament” səhifəsi fəaliyyət göstərirdi. Kaspi təkcə parlamentin fəaliyyətinə deyil, ayrı-ayrı nazirliklərin işinə də diqqət yetirirdi. Azərbaycan mətbuatı tarixində özünəməxsus yeri olan qəzet 1919-cu ilin martında, 59-cu buraxılışından sonra dayandı.

AXC dövründə yalnız hökumətin qərar və qanunlarını dərc edən mətbuat orqanları da var idi. Onlardan biri “Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri” adlı rəsmi qəzeti idi. Qəzetin ilk nömrəsi 1919-cu il yanvarın 25-də işıq üzü görüb. 1919-cu il iyulun 19-dan həftədə bir dəfə, 1920-ci il yanvarın 1-dən isə həftədə iki dəfə nəşr olundu. Qəzet iki dildə: Azərbaycan türkcəsi və rus dilində nəşr olunurdu.

“Xəbərlər” qəzetinin nəşri Xalq Təhsili Nazirliyi tərəfindən təmin edilib. Qəzetdə mahiyyət etibarı ilə hökumətin və nazirliklərin qərar, sərəncam və göstərişləri, hökumətin vəzifəyə təyin və ya vəzifədən azad edilməsi kimi məlumatlar və elanlar dərc olunurdu.

Hökumətin digər rəsmi orqanı Azərbaycan Respublikası Hökumətinin qanunlar və normativ hüquqi aktlar toplusu idi. Toplunun nəşri üçün hökumətin 25 iyun 1919-cu il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri” mətbəəsi yanında xüsusi şöbə yaradılmışdır [5, s.172].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli mədəniyyət və incəsənət. Bu illər Azərbaycan türklərinin həyatında xüsusi bir dövrdür və millətin gələcəyinə ciddi təsir göstərmişdir. Cümhuriyyətin qurulması, Azərbaycan türklərinin yüz ildən artıq davam edən əsarət zəncirini qıraraq müstəqil yaşamaq hüququ qazanması təkcə ictimai-siyasi sahədə deyil, həm də ədəbi və mədəni sahədə köklü dəyişikliklərə yol açdı. Azərbaycan Dövlət Teatrının, Teatr Operatorları Cəmiyyətinin, Müsəlman Yazıçılar və Ədiblər Cəmiyyətinin, Yaşıl Qələmlər Ədəbi Birliyinin yaranması və fəaliyyətə başlaması da bu dövrə təsadüf edir [1, s.96].

Azərbaycan tarixinin şərəfli səhifələrindən birini təşkil edən Cümhuriyyət dövrü (1918-1920) ədəbiyyatının mövzu, problem və üslub baxımından özünəməxsus xüsusiyyətləri, rəng çalarları vardır. Bu orijinalıq, ilk növbədə, müstəqil dövlətin yarandığı ictimai-siyasi ab-havadan irəli gəlir.

Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatında poeziya sənətində digər sahələrə nisbətən daha ciddi uğurlar əldə edilmişdir. Şübhəsiz ki, burada ənənədən irəli gələn amillərlə yanaşı, poeziya sənətinin dinamizmi, dəyişkənliyi, janr xüsusiyyətləri və digər amillərdən də söhbət gedir. Həmin dövrdə qəzet və jurnallarda çap olunan Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Ümğülsüm Sadiqzadə və başqa şairlərin şeirləri dövrün ruhunu əks etdirən sənət nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

Türkçülük və turançılıq məfkurələrinin yorulmaz mübarizlərindən biri də Abdulla Şaiqdir (1881-1859). Vətən uğrunda mübarizə onun şeirlərində geniş və çoxşaxəli ifadəsini tapmışdır. Onun “Himn”, “Niyə belə gecikdin”, “Vətənin yanan səsi”, “Arazdan Turana” və digər şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli inciləridir [2, s.351].

Cümhuriyyət dövrü poeziyasının mühüm mövzularından biri olan istiqlal ideyası gözəl poeziya nümunələrində öz ifadəsini tapmışdır. Bu xüsusiyyət Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Ümgülsüm Sadıqzadə və Əli Yusifin şeirlərində aydın görünür.

Milli ədəbiyyat tarixində “istiqlal şairi” kimi tanınan Əhməd Cavadın (1892-1937) Cümhuriyyət dövrü yaradıcılığı mövzu və məzmun zənginliyi, forma rəngarəngliyi ilə seçilir. Onun yaradıcılıq tərcümeyi-halı Cümhuriyyət tarixinin ədəbi salnaməsi kimi mənə qazanır. Cəfər Cabbarlının (1899-1934) “Azərbaycan Bayrağı”, “Sevgilim, Sevimli yurdum” və digər şeirlərində vətənpərvərlik hissi öz poetik ifadəsini tapmış, cümhuriyyətin rəmzi olan dövlət bayrağı tərənnüm edilmişdir. Türkçülük, turançılıq ön plana çəkilməmişdi. Onun “Azərbaycan bayrağına” şeiri şairin azadlıq, istiqlal sevgisini orijinal şəkildə əks etdirən əsərlərindəndir:

*Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,
Ürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı!
Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərfi Od yurdu,
Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi,
Səhərlərə ucmuşdur! [3, s. 198].*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində xalq arasında adı çəkilən respublikadan xaricə təhsil almağa göndərilən tələbələrdən biri gənc şair Əli Yusifin şeirlərinin də əsas motivini müstəqillik mövzusu təşkil edir. Müəllifin “Azərbaycana”, “Bayraq”, “Getmə”, “Kim bilir, “Bəlkə bir yuxu”, “Bir türk səyyahı deyir”, “Qarabağ xainlərinə” və digər şeirlərinin özünəməxsus üslubu var. Şairin Ceyhun Hacıbəyliyə həsr etdiyi “Getmə” əsəri də orijinal üslub xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir [1, s.166].

Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam Ordusuna çoxlu şeirlər həsr olunub. Bunların arasında Əhməd Cavadın Bakının azadlığından bəhs edən “Bismillah”ı, Xəlil Paşaya həsr etdiyi “Yuxusunu Gördüm”, Salman Mümtazın Nuri Paşaya həsr etdiyi “Övün Millət”, İbrahim Şakirin “Türk Ordusu”, Ümgülsümün “Yolunu gözləyərdim” və digər əsərlər xüsusilə seçilir [1, s.171].

Azərbaycan nəsr Cümhuriyyət illərində özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Təbii ki, böyük nəsr əsərlərinin qısa müddətdə yazıldığını iddia etmək düzgün olmazdı. Buna baxmayaraq, Cümhuriyyət dövründə ədəbi nəsr təkamül prosesinin yeni mərhələsinə daxil edilmiş və bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının məzmun və formaca çox nadir əsərləri yazılmışdır.

Məlum olduğu kimi, ədəbi nəsr poeziya sənəti ilə müqayisədə cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə dərhal reaksiya verməkdən uzaqdır. Bu dövrün nəsr əsərlərində ənənəvi mövzulara üstünlük verilirdi.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm qollarından biri də səhnə əsərləri idi. Cəfər Cabbarlının Ədirnənin fəthi, Trablus döyüşü (və ya Yıldız), Aydın, Hüseyn Cavidin İblis, Cəlil Məmmədquluzadənin Anamın kitabı və Kamança pyesləri bu dövrün nümunələrindəndir. Cümhuriyyət dövrü dram əsərlərinin məzmununa, ilk növbədə, dövrün və mühitin ictimai-siyasi ab-havası təsir edirdi. Bu əsərlərdə müasirlik ruhunun şövqlə ifadə olunması ədəbiyyatın sosial problemlər qarşısında həssas münasibəti və müdaxiləsi ilə bağlıdır.

Böyük ədəbiyyat xadimi Hüseyn Cavidin Cümhuriyyət dövründə qələmə aldığı “İblis” pyesi bədii istiqaməti, romantik xarakteri və poeziyası ilə şairin zəngin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Müharibə əleyhinə etiraz ruhunun kəskinliyi ilə seçilən bu əsərdə xeyirlə şər bir-birinə qarşı qoyularaq dövrün ictimai-siyasi və mənəvi fəsadları ifşa olunur. Əsərin yazılma səbəbi bilavasitə

dövrün gərgin və mürəkkəb hadisələrinin ruhu və mahiyyəti ilə bağlıdır. Müəllif Birinci Dünya Müharibəsinin güclü siyasi böhranı və mart ayında erməni daşnak birləşmələrinin törətdiyi qətləmin onun şüurunda və dünyagörüşündə yaratdığı güclü təəssürlərə görə belə bir əsərin yazılmasını vacib hesab etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən biri Kamança əsəridir. Bu əsərdə Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında qarşıdurmanın psixoloji qatlarına işıq salınmış, fəlakətin ilk baxışda görünməyən tərəfləri öz əksini tapmışdır. Müəllif təsvir etdiyi hadisələrin fonunda münaqişənin yaratdığı etnik problemləri deyil, onu unutduran ümumbəşəri dəyərləri və humanitar prinsipləri işıqlandırmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahələri, eləcə də ədəbiyyat müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Klassik ədəbi irsin tədqiqi istiqamətində müəyyən addımlar atıldığı halda, çağdaş ədəbi inkişaf prosesi adekvat qiymətləndirilmiş, nəzəri problemlərin araşdırılması istiqamətində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır.

Cümhuriyyət dövründə tanınmış tənqidçi və yazıçı Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə “Yaşıl Qələm” ədəbi-elmi cəmiyyətinin fəaliyyəti milli ədəbiyyat sahəsindəki inkişafı yaxından təsir göstərmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Nəcəf Bəy Vəzirov, Üzeyir Bəy Hacıbəyli, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz kimi nüfuzlu şair və yazıçıların Yaşıl Qələm çətrində yer alması faktı cəmiyyətin ədəbiyyata verdiyi əhəmiyyətin göstəricisidir. Cəmiyyətin proqramında yazıldığı kimi, “Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan xalqını zehni cəhətdən yüksəltməyə çalışmaq və Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə olunan yeniliyi gücləndirmək, onu türklüyə və sadələşdirməyə sövq etmək idi” [2, s.257].

Yaşıl Qələm Cəmiyyəti ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə, ədəbi tənqidin inkişafına da önəm verirdi. Lakin bu fəaliyyətlər Cümhuriyyətin süqutundan sonra sona çatdı.

Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiqin birlikdə nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyat dərsləri” (1919) kitabı dövrün nəzəri-estetik baxışlarını araşdırmaq baxımından əhəmiyyətli bir əsərdir. Dərslər kimi yazılan tədqiqatda müəlliflər bir tərəfdən ədəbiyyatın qaydaları haqqında nəzəri məlumat verir, digər tərəfdən də ədəbi yaradıcılıq üsullarını şərh etməyə çalışıblar.

Bu dövrün ədəbi araşdırmaları arasında Yusuf Vəzir Cəmənzəminlinin Azərbaycanın Türkiyədə səfiri olduğu dövrdə qələmə aldığı və 1921-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatına bir göz” adlı monoqrafik araşdırması mühüm yer tutur. Bu əsərdən sonra Firudin bəy Köçərlinin 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuş “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid ən mühüm əsərlərdən biridir.

Nəticə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aparılan mədəni quruculuq siyasəti milli özünüdərkini və mədəni inkişafın təməlini qoymuşdur. AXC-nin qısa müddətli fəaliyyəti ərzində milli təhsil sisteminin qurulması, Bakı Dövlət Universitetinin açılması, ana dilinin dövlət dili elan edilməsi, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına göstərilən dəstək Azərbaycan xalqının milli kimliyini gücləndirmişdir. Bu dövrdə həyata keçirilən mədəni layihələr xalqın maariflənməsinə, milli mədəniyyətin zənginləşməsinə və gələcək nəsillərin milli dəyərlərə bağlı yetişməsinə şərait yaratmışdır. AXC-nin mədəni quruculuq siyasəti, sonrakı dövrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin və təhsilinin inkişafına güclü təkan vermiş və milli mədəni irsimizin qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramoğlu, A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat / A. Bayramoğlu. – Bakı: Elm –2003, –s. 227.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu) / məsul redaktor: Yaşar Qarayev. –Bakı: Elm, –1998, –s.560.
3. Cabbarlı, C. Əsərləri / C.Cabbarlı, –Bakı: Çarşıoğlu, –2004, –s. 360.
4. Dünyaminqızı, Q. Cümhuriyyət Dövründə Azərbaycan Mətbuatı (1918-1920-ci illər) / Q.Dünyaminqızı, –Bakı : ADPU, I cild, –2005, –s.65

5. Dünyaminqızı, Q. Cümhuriyyət Dövründə Azərbaycan Mətbuatı / Dünyaminqızı, Q. –Bakı: Elm –2011, –s. 216.
6. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / M.Ə. Rəsulzadə, –Bakı: Elm, –1990, –s. 110.
7. Yaqublu, N. Kaspi Qəzetinin Yaranması və Fəaliyyəti / N. Yaqublu, –Bakı: Ozan, –2011, –s. 213
8. Qarayev, Y. Tarix: yaxından və uzaqdan / Y. Qarayev. –Bakı: Sabah, –1996, –s. 367.
9. Mahmudov, Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası / Y.Mahmudov. Bakı: Lider, c.1, –2004, –s. 440.
10. Mahmudov, Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası / Y.Mahmudov. Bakı: Lider, c.2, –2005, –s. 472.

SUMMARY
CULTURAL ESTABLISHMENT DURING THE PERIOD
OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC
Shamilova A.M.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, educational and educational reforms, national press, alphabet reform.*

During the period of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), a number of important works were carried out in the field of cultural construction. With the establishment of the APC, the people of Azerbaijan for the first time got the opportunity to build their cultural development as an independent state according to their will. The government of the Republic has taken steps towards the creation of a national education system, establishment of national cultural centers and development of art. In this period, the first higher education institution in the country was established with the establishment of Baku State University. ADR also supported the development of national theater, music, literature and other arts and tried to protect the national cultural identity of the people. During the period of the republic, cultural events such as the declaration of the mother tongue as the state language, the opening of national schools, and the publication of various newspapers and magazines were carried out. In general, the cultural construction policy of the ADR is aimed at protecting and developing the national moral values of the Azerbaijani people.

РЕЗЮМЕ
КУЛЬТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
Шамилова А.М.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, реформы образования и просвещения, Национальная пресса, реформа алфавита.*

В период Азербайджанской Демократической Республики (АДР) был проведен ряд важных работ в области культурного строительства. С созданием ПНФА азербайджанский народ впервые получил возможность построить свое культурное развитие как независимое государство в соответствии со своей волей. Правительство республики предприняло шаги по созданию национальной системы образования, созданию национальных очагов культуры и развитию искусства. В этот период с учреждением Бакинского государственного университета было создано первое в стране высшее учебное заведение. АДР также поддерживал развитие национального театра, музыки, литературы и других сфер искусства, стремясь сохранить национальную культурную самобытность народа. В период республики проводились такие культурные мероприятия, как объявление родного языка государственным, открытие национальных школ, издание различных газет и журналов. В целом культурно-строительная политика АДР направлена на сохранение и развитие национальных духовных ценностей азербайджанского народа.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.10.2024
	Son variant	03.12.2024

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİNDƏ PREZİDENTLİK İNSTITUTUNUN TƏHLİLİ

MƏMMƏDOV TURAL XALİD oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant
tural.mammadov-4@bsu.edu.az

Açar sözlər: prezidentlik institutu, ABŞ, Rusiya, Çin, İran

Giriş

Müasir dövrdə prezidentlik institutu bütün dünyada çoxsaylı dövlətlərin siyasi mənzərələrinin mərkəzi komponentinə çevrilmişdir. Hər bir ölkə öz tarixi, mədəni və sosial kontekstinə uyğunlaşdırılmış unikal siyasi sistemi saxlasa da, dünya miqyasında prezident aparatlarının üzləşdiyi rollarda, funksiyalarda və çətinliklərdə ümumi cəhətlər mövcuddur.

Prezidentlik icra hakimiyyətinin simvolu olaraq, həm daxili, həm də beynəlxalq cəbhələrdə ölkənin siyasət və prioritetlərinin istiqamətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xüsusi konstitusiya çərçivələrindən və prezidentə verilən səlahiyyətlərdən asılı olmayaraq ümumi funksiyalar ortaya çıxır. Prezidentlər çox vaxt qanunların icrasına nəzarət edən icra başçısı, milli müdafiəyə cavabdeh olan ali baş komandan və diplomatik məsələlərdə ölkənin əsas nümayəndəsi kimi xidmət edirlər.

Prezidentlər iqtisadi siyasət və ticarət sazişlərindən tutmuş iqlim dəyişikliyi, təhlükəsizlik və insan hüquqları məsələlərinə qədər milli sərhədləri aşan qərarlar vermək məcburiyyətində qalırlar. Prezidentin beynəlxalq münasibətləri idarə etmək, ittifaqlar qurmaq və qlobal çağırışlara effektiv cavab vermək bacarığı müasir prezidentliyin müəyyənedici xüsusiyyətidir. Prezidentin qərarlarının təsiri təkcə onların öz sərhədləri daxilində deyil, həm də qlobal miqyasda əks-səda verir, diplomatik münasibətlərə və beynəlxalq nizamın formalaşmasına təsir göstərir [4, s. 31].

ABŞ və Rusiyada prezidentlik institutları

Müasir dövrdə ABŞ prezidenti qlobal səhnədə əsas fiqurdur. Prezident diplomatik münasibətlərdə dövləti təmsil edir, xarici siyasəti formalaşdırır və mürəkkəb beynəlxalq problemləri həll edir. ABŞ-da sosial şəbəkələr kimi kütləvi informasiya vasitələrinin və rəqəmsal KİV-in yaranması prezidentin ictimaiyyətlə birbaşa ünsiyyət qurmaq imkanlarını gücləndirib. Prezidentlər öz mesajlarını çatdırmaq və vətəndaşlarla ünsiyyət qurmaq, ictimai rəyi formalaşdırmaq üçün çıxışlardan, mətbuat konfranslarından və sosial mediadan istifadə edirlər. Prezident həmçinin silahlı qüvvələrin baş komandanıdır və milli təhlükəsizlik məsələlərində mühüm qərarlar qəbul edir. Müasir prezidentlik həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə yaranan təhdidlərə cavab olaraq çevik və qətiyyətli addımların atılmasını şərtləndirir [13, s. 229].

ABŞ-da prezidentlik institutundan bəhs edərkən, impiçmentdən danışmamaq olmaz. Birləşmiş Ştatlarda impiçment prosesi dövlət məmurlarını, o cümlədən prezidentləri “yüksək cinayətlər və qanunsuzluqlara” görə məsuliyyətə cəlb etmək üçün nəzərdə tutulmuş konstitusiya mexanizmidir. Bu proses ABŞ Konstitusiyasında, xüsusilə 2-ci maddənin 4-cü bəndində təsvir edilmişdir, burada deyilir: “*Birləşmiş Ştatların Prezidenti, Vitse-Prezidenti və bütün mülki məmurları dövlətə xəyanət, rüşvətxorluq və ya digər yüksək cinayətlər və ağır cinayətlərə görə impiçment edilərək ofis idarəsindən kənarlaşdırılmalıdır*” [11].

Əfv etmə səlahiyyəti ABŞ Prezidentinə verilən əhəmiyyətli konstitusiya səlahiyyətidir. Bu səlahiyyət ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin 2-ci bölməsində öz əksini tapıb, burada deyilir: "*Prezident impiçment halları istisna olmaqla, Birləşmiş Ştatlara qarşı cinayətlərə görə möhlət və əfvlər vermək səlahiyyətinə malikdir*" [11].

Əfv, cinayətin hüquqi nəticələrini mahiyyətcə ortadan qaldıracaq şəkildə cinayətin rəsmi bağışlanmasıdır. O, istənilən vaxt, hətta ittiham irəli sürülməzdən əvvəl verilə bilər. Digər tərəfdən, çox vaxt əlavə məhkəmə araşdırmalarına imkan vermək və ya yeni sübutları qiymətləndirmək üçün cəzanın müvəqqəti olaraq təxirə salınması formasında da olur.

Əfv müxtəlif səbəblərə görə verilə bilər, o cümlədən reabilitasiyanın etirafı, cəmiyyətə töhfələrin tanınması və ya həddən artıq sərt cəza kimi qəbul edilənlərin düzəldilməsi. ABŞ-ın tarixi boyunca prezidentlər əfv səlahiyyətini müxtəlif yollarla həyata keçiriblər. Prezident Cerald Fordun 1974-cü ildə Riçard Niksonu əfv etməsi kimi bəzi əfvlər mübahisəli olub. Digərləri isə, məsələn, prezident Cimmi Karterin Vyetnam müharibəsindən yayınanları əfv etməsi kimi hərəkətlər xalq tərəfindən alqışlanıb [2].

Son illərdə ABŞ-Rusiya qarşılıqlı daha da kəskinləşir. Bu baxımdan, Rusiyada da prezidentlik institutu özünəməxsus formada transformasiya keçirir. Rusiyada prezidentlik Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ölkənin siyasi mənzərəsinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Tarixi irsin, siyasi keçidin və müasir dinamikanın birləşdiyi 1990-cı illərin Rusiyasında prezidentlik institutu həm davamlılığı, həm də dəyişikliyi əks etdirirdi. Bu baxımdan, Rusiyada müasir prezidentliyin əsası 1990-cı illərin əvvəllərinə, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra qoyulub. Baxmayaraq ki, SSRİ varlığının son bir ilində prezidentlik institutuna keçid etmişdi, sosialist dövlətindən demokratik federasiyaya keçid mühüm siyasi dəyişikliklərə, o cümlədən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi müasir prezidentliyin yaradılmasına səbəb oldu. Boris Yeltsin 1991-ci ildə Rusiya Federasiyasının ilk prezidenti oldu və bu, rus xalqının siyasi tarixində mühüm məqam kimi qaldı [9, s. 196].

Prezidentlik siyasi mərkəzləşmə prosesində əsas rol oynamışdır. Hakimiyyətin konsolidasiyası vasitəsi kimi prezident Rusiyanın federal strukturunun yenidən formalaşdırılmasında, regional qubernatorlar və yerli administrasiyalara təsir göstərməkdə əsas rol oynayıb. Müasir Rusiya prezidentləri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və təbii ehtiyatlardan asılılığın azaldılması səylərinə nəzarət edərək iqtisadi siyasətdə fəal iştirak ediblər. Prezidentlik iqtisadi islahatların aparılmasında, xarici investisiyaların cəlb edilməsində və innovasiyaların təşviqində mühüm rol oynayıb [10, s. 204].

Prezidentlik Rusiyada siyasi sabitliyin mənbəyi olub, iqtisadi və sosial dəyişikliklər dövrlərində davamlılıq hissini təmin edib. Bəzi prezidentlərin, məsələn, Vladimir Putinin daha uzun müddət fəaliyyət göstərməsi sabitliyin təmin olunmasına kömək etmiş, eyni zamanda mənfi mənada hakimiyyətin konsolidasiyası ilə bağlı müzakirələrə səbəb olmuşdur [12, s. 240].

Rusiyada prezident ictimai rəyi formalaşdırmaq üçün dövlətin nəzarətində olan mediadan və strateji məlumatların idarə edilməsindən istifadə edir. Bu baxımdan, tənqidçilər siyasi plüralizm, mətbuat azadlığı və hakimiyyətin icra hakimiyyətində cəmləşməsi ilə bağlı narahatlıqları əsas gətirərək, Rusiyada prezidentliyin demokratik çatışmazlıqlarla bağlı problemlərlə üzləşdiyini iddia edirlər. Prezident Putin insan haqları məsələlərinə, o cümlədən siyasi müxalifətə münasibət, ifadə azadlığı və qanunun aliliyi ilə bağlı narahatlıqlara münasibətinə görə dəfələrlə tənqid edilib [12, s. 276].

Çin və İranda prezidentlik institutlarının təhlili

Çində prezidentlik institutu 1949-cu ildən Mao Zedonqun ilk prezident olaraq fəaliyyət göstərdiyi Çin Xalq Respublikasının yaranmasından başlayır. Zamanla Çin Kommunist Partiyası (ÇKP) güclənərək prezidentlik institutunun formalaşmasına təsir etdi. Prezident Çinin sosialist idarəetmə strukturunda yer alır və burada ÇKP-nin baş katibi ən yüksək lider sayılır. Yəni, prezident əhəmiyyətli bir rola malik olsa da, real güc ÇKP-nin baş katibinin əlindədir [7, s. 73].

Çin prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri və silahlı qüvvələr üzərində səlahiyyətləri mövcuddur. Bu səlahiyyətlər müdafiə siyasəti, hərbi modernləşdirmə və milli təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı tədbirləri əhatə edir, bu da Çinin suverenliyinin qorunmasına olan önəmi nümayiş etdirir [5, s. 302]. Prezident həmçinin texnoloji innovasiyalar və sənaye inkişafını dəstəkləyir. Süni intellekt, 5G texnologiyası və kosmos kəşfiyyatı sahələrində təşəbbüsləri təşviq edir, beləliklə, ölkənin texnoloji gücünü artırır. Prezident sosial idarəetmədə də aktiv rol oynayır, ÇKP-nin sabitliyi və sosial asayışı qorumağa sadıqlığını vurğulayır. Bu, sosialist dəyərlərin təbliğinə və ictimai məqsədlərin partiya prinsipləri ilə uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş tədbirləri əhatə edir [6, s. 412].

Son illərdə, xüsusilə Xi Jinping dövründə hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi prosesi müşahidə olunur. Xi özündən əvvəlki prezidentlərdən fərqli olaraq qərarları təkbaşına qəbul etməyə çalışır. Bu məqsədlə konstitusiya dəyişiklikləri ilə prezidentlik müddətinin məhdudiyətləri aradan qaldırıldı, səlahiyyət müddəti uzadıldı və prezidentin səlahiyyətləri genişləndirildi [6, s. 470].

Tarixi inkişafın dinamikası göstərir ki, Çində prezidentlik institutu ilk illərində ÇKP-nin hökmranlığı kontekstində rəsmi strukturların yaranması ilə bağlıdır. Zamanla, Çin iqtisadi və siyasi transformasiyalara uğradıqca prezidentlik institutu da təkamül etdi.

İranda isə prezidentlik islam prinsiplərinə əsaslanan teokratik sistem çərçivəsində fərqli bir yer tutur. 1979-cu il islam inqilabından sonra prezidentlik, dini hakimiyyət və demokratik prinsiplərin unikal birləşməsini əks etdirən əsas bir institut kimi inkişaf etdi. Müasir prezidentlik 1980-ci ildə Əbülhəsən Bənisədrin ilk prezidentliyi ilə formalaşdı [1, s. 308].

İranda prezident ümumxalq səsverməsi ilə seçilir, bu da siyasi sistemi nominal olaraq demokratik edir. Prezident seçkiləri dörd ildən bir keçirilir, namizədlər isə islam prinsiplərinə riayət etməsinə cavabdeh olan Keşikçilər Şurası tərəfindən yoxlanılır və təsdiq edilir. Ancaq Ali Rəhbərin rolu burada əhəmiyyətlidir, prezident icra hakimiyyətinin başçısıdır, lakin əsas qərarlar, xüsusən də xarici siyasət və milli təhlükəsizlik məsələlərində, Ali Rəhbərin təsdiqinə tabedir [3, s. 105].

Prezident mədəni və sosial siyasətə də töhfə verir, onu islam prinsiplərinə uyğunlaşdırır. İctimai dəyərləri qorumaq istiqamətindəki cəhdlər, İslam Respublikasının prinsiplərinə uyğun sosial-siyasi mühitin formalaşmasında prezidentin rolunu vurğulayır [3, s. 109]. İranda müxtəlif prezidentlər müasir teokratik sistem çərçivəsində sosial və siyasi islahatları həyata keçirməkdə çətinliklərlə üzləşiblər. Daha liberal siyasət yeritmək və diplomatik yaxınlaşma cəhdləri mühafizəkar fraksiyaların müqaviməti ilə qarşılaşır. Prezidentlik orqanı ictimai rəyə həssasdır, prezident seçkiləri isə iranlılara fikirlərini ifadə etmək imkanı yaradır. Son səlahiyyət teokratik quruluşda olsa da, prezidentlər seçicilərin hisslərini nəzərə alırlar [8, s. 202].

Ümumiyyətlə, İranda prezidentlik institutu teokratik və demokratik prinsiplərin kəsişməsində dayanır. Prezident icraedici səlahiyyətlərə malikdir və ümumxalq səsverməsi ilə seçilsə də, Ali Rəhbərin gücü onun rolunu və səlahiyyətlərini formalaşdırır.

Nəticə

Nəticə olaraq, ABŞ, Rusiya, Çin və İranda prezident sistemləri unikal siyasi, tarixi və mədəni kontekstləri əks etdirən müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Birləşmiş Ştatlarda hakimiyyət bölgüsü, nəzarət və tarazlıq və demokratik prinsiplərə sadıqlıq ilə xarakterizə olunan yaxşı qurulmuş prezident sistemi fəaliyyət göstərir. Prezident dövlət və hökumət başçısı kimi konstitusiya məhdudiyətləri çərçivəsində daxili və xarici siyasətin formalaşmasında mərkəzi rol oynayır.

Rusiyanın prezident sistemi güclü icra hakimiyyətini əks etdirir və burada prezidentin kifayət qədər səlahiyyəti var. Bununla belə, siyasi mənərə mərkəzləşdirilmiş güc strukturu, məhdud siyasi plüralizm və demokratik institutlarla bağlı narahatlıqlar ilə xarakterizə olunur.

Çinin prezidentlik sistemi, rəsmi olaraq kollektiv liderlik modelinə sadıq qalmasına baxmayaraq, Çin Kommunist Partiyasının və onun Baş katibinin dominant rolu ilə xarakterizə olunur. Prezidentin səlahiyyətləri uzunmüddətli siyasət məqsədləri və iqtisadi inkişafa diqqət yetirməklə partiyanın rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılır.

İranda prezidentlik sistemi Ali Rəhbərin son səlahiyyətə malik olduğu İslam Respublikası çərçivəsində mövcuddur. Prezidentin səlahiyyətləri dini qurumlar tərəfindən məhdudlaşdırılır və siyasi sistem dini qurumlarla dərinə bağlıdır.

Hər bir halda prezidentlik sistemi siyasi ənənələrin, idarəetmə strukturlarının və ictimai dəyərlərin fərqli qarışığını əks etdirir və bu xalqların qlobal səhnədə trayektoriyasını formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Amanat, A. Iran: A Modern History. Yale: Yale University Press, 2017. 1000 pages. p. 308.
2. ArtII.S2.C1.3.1 Overview of Pardon Power / -congress.gov, URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S2-C1-3-1/ALDE_00013316/
3. Buchta, W. Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic. –Washington, D.C.: Washington Institute for Near East Policy, –2002. –239 p.
4. Burke, J. Presidential Power: Theories and Dilemmas. 1st edition. –Boulder: Westview Press, –2016. –272 p.
5. Dreyer, J.T. China's Political System: Modernization and Tradition. –London: Routledge, –2018. –378 p.
6. Goodman, D. Handbook of the Politics of China (Handbooks of Research on Contemporary China series). –Cheltenham: Edward Elgar Publishing, –2015. –576 p.
7. Heilmann, S. China's Political System. –Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, –2016. –542 p.
8. Mahmood, M. The Political System of the Islamic Republic of Iran. –New Delhi: Kalpaz Publications, –2006. –310 p.
9. Nichols, T. The Russian Presidency: Society and Politics in the Second Russian Republic. –London: Palgrave Macmillan, –2001. –259 p.
10. Pomerantsev, P. Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia. –London: PublicAffairs, –2014. –256 p.
11. The US Constitution: Executive Branch / -constitutioncenter.org, URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution/articles/article-ii>
12. Treisman, D. The New Autocracy: Information, Politics, and Policy in Putin's Russia. –Washington D.C.: Brookings Institution Press, –2018. –332 p.
13. Yenne, B. The Complete Book of US Presidents, Fourth Edition: Updated for 2021. –Washington: Crestline Books, –2021. –272 pages.

SUMMARY

ANALYSIS OF THE INSTITUTION OF THE PRESIDENCY IN THE PRACTICE OF THE COUNTRIES OF THE WORLD

Mammadov T.Kh.

Keywords: *Presidential institution, USA, Russia, China, Iran.*

The article analyzes the presidential systems in the USA, Russia, China and Iran. The article concludes that the United States clearly enjoys a well-established presidential system that includes separation of powers, checks and balances, and a strong commitment to democratic principles. Acting both as the head of state and the head of government, the president has a central role in the formation of domestic and foreign policy while acting within the limits of the constitution. The article also emphasizes that Russia's presidential system stipulates a strong executive power in which the president has significant powers. However, the political landscape is characterized by a centralized power structure, limited political diversity and concerns about democratic institutions. The article analyzes that China's presidential system, which officially adheres to the collective leadership model, is characterized by the dominant influence of the Chinese Communist Party and its General Secretary. Presidential powers are influenced by party leadership, emphasizing long-term policy goals and economic development. The article shows that the presidential system of Iran operates

within the framework of the Islamic Republic, where the Supreme Leader has the ultimate authority. The powers of the president are limited by the clergy and the political system works in conjunction with the religious institutions.

**РЕЗЮМЕ
АНАЛИЗ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПРАКТИКЕ СТРАН МИРА**

Мамедов Т.Х.

Ключевые слова: *Президентский институт, США, Россия, Китай, Иран.*

В статье анализируются президентские системы в США, России, Китае и Иране. В статье делается вывод, что в Соединенных Штатах явно существует устоявшаяся президентская система, включающая разделение властей, систему сдержек и противовесов, а также твердую приверженность демократическим принципам. Выступая одновременно в качестве главы государства и главы правительства, президент играет центральную роль в формировании внутренней и внешней политики, действуя при этом в рамках конституции. В статье также подчеркивается, что президентская система России предполагает сильную исполнительную власть, в которой президент обладает значительными полномочиями. Однако политический ландшафт характеризуется централизованной структурой власти, ограниченным политическим разнообразием и озабоченностью по поводу демократических институтов. В статье анализируется, что президентская система Китая, официально придерживающаяся модели коллективного руководства, характеризуется доминирующим влиянием Коммунистической партии Китая и ее Генерального секретаря. На президентские полномочия влияет партийное руководство, делающее упор на долгосрочные политические цели и экономическое развитие. В статье показано, что президентская система Ирана действует в рамках Исламской Республики, где высшая власть принадлежит Верховному лидеру. Полномочия президента ограничены духовенством, а политическая система работает совместно с религиозными институтами..

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.10.2024
	Son variant	05.11.2024

УДК 101.

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_70

НАУКА КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ КУЛЬТУРЫ И РАЗВИТИЯ

МАДАДЗАДЕ КОНУЛ МАХИР ГЫЗЫ [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, доцент

konulmedezade@mail.ru

Ключевые слова: *Наука, общество, античность, космологические взгляды, прогрессивные идеи, материальные блага, человеческий капитал, интеллектуальный центр.*

Наука исторически являлась одним из древних, наиболее необходимых и многогранных компонентов человеческого общества. Наш XXI век отличается различными многосторонними событиями, как естественного, так и общественного характера. Поэтому рассматриваемые нами вопросы относятся к проблемам над которыми долгое время задумывалось человечество.

IV век является периодом наибольшего расцвета как истории экономической мысли Древней Греции, так и античного периода человеческого прогресса. Формирование экономических взглядов наиболее ярко были отражены в трудах Ксенофонта и Аристотеля. Платон, как и Ксенофонт, проживал во времена кризиса греческого полиса и пытался решать, присущие своему времени общественные, экономические, философские и морально-правовые вопросы. В круг естественно-научных знаний, интересующих Аристотеля, входили математические, физические и астрономические науки [1].

Наибольшие достижения Аристотеля были связаны с исследованиями живой природы. Он осмысливал жизнь как самодостаточность организма, его рост и разрушение. Аристотель, являющийся одним из корифеев мировой науки, выдвигал самые прогрессивные идеи в области экономической мысли. В своих трудах «политика», «Афинская политика» он анализировал полезную деятельность и правила поведения людей в достижении богатств. Аристотель во все времена являлся одним из величайших гениев. Наибольшей его научной заслугой является накопление и систематизация знаний. Аристотель также вошел в историю науки как автор учения о космологии. Он утверждал, что земля имеет форму шара и обосновал это результатами наблюдений проводимых при лунных затмениях. В отличии от космологических взглядов греческого философа Демокрита, космология Аристотеля была основана на представлениях о конечности мира. Птолемей, математически обосновав геоцентрическую космологию Аристотеля, также доказал доминирующее положение такой космологии не только на конечных этапах античного периода, но и в средние века [2]. Наука, исторически будучи формой общественного мышления, обусловила развитие всех сфер социальной жизни в взаимосвязи с общественным производством.

Можно отметить 3 основных направлений взаимосвязи науки и производства:

1. **Этап рабства и феодального производства.** Основной особенностью является слепое использование знаний и воспринимаемых законов природы;

2. **Этап перехода от мануфактурного к машинному производству.** На этом этапе такие науки как астрономия, механика, математика, химия и биология, отделившись от философии, стали действовать как самостоятельные науки. Именно в этом периоде получили развитие технические науки.

3. Этап взаимосвязи науки с производством. На этом этапе наука опередила в своем развитии процесс производства, произошла научно-техническая революция и превращение науки в производительную силу. В результате фундаментальных открытий в области теоретических наук, ядерной физики, теоретической кибернетики, химии полимеров и др. возникли новые сферы производства, способствующие экономическому развитию.

Возможности изучения природы неисчерпаемы. Исследования в этой области охватывают микро, макро и мега сферы природы. Природоведение исследует органическую и неорганическую природу Земли и Вселенной. Неорганическую природу изучают физика, химия, геология, неорганическая химия, а также науки преобразованные от их дифференциации и интеграции. Комплекс же биологических наук, начиная от клеток до биосферы, изучает живую природу, растения, животный мир и законы их развития. Вселенная является объектом познания такими науками как астрономия, астрофизика, астрохимия, космология, космогония. Предметом исследования математики, играющей ведущую роль среди современных наук, составляют все области возникновения количественных отношений. В настоящее время математические методы широко распространены в общественных науках.

Гуманитарная культура, являющаяся неотъемлемым элементом современной культуры, основана на совокупности таких наук как, этика, философия, литературоведение, религиоведение, история и ряд других наук.

Гуманизм это моральные ценности, охватывающие такие идеалы как, добропорядочность, человеколюбие, правдивость, красота, совершенство, свобода, демократия, честь и др. идеалы, составляющие систему гуманитарных наук. Эти ценности, имеющие решающее значение в целенаправленной деятельности людей, отдаляя их от чувства животного эгоизма, возвышают на уровень развитой общественной жизни.

В зависимости от роли гуманитарных наук в жизни общества и человека, гуманитарные ценности в различных периодах исторического развития имели разное значение. Например, в то время как, в XI- XIV веках в Европе в приоритете были религиозные ценности католицизма, в современных европейских странах преобладают политико-правовые ценности (демократия, права человека, свобода слова и пресса). Следует отметить, что если в гуманитарных науках и в гуманитарной культуре в целом, в значительной степени присутствовали личные интересы субъекта, то в естественно-научной культуре фактор субъективизма личных интересов отсутствует [3].

В связи с исследуемой проблемой важное значение имеет изучение основных признаков естественно-научной и гуманитарной культуры. Учитывая это, кратко рассмотрим эти признаки.

Специфичность естественно-научной культуры состоит в непрерывном совершенствовании знаний о природе, которые отличаясь своей высокой объективностью и точностью и имея исключительное значение для человека и общества, составляют самый высокий уровень наших знаний. С другой стороны, естественно-научные знания в значительной степени специализированные знания. В целом, естественно-научная культура является решающим условием для социализации человека и эффективной деятельности специалистов.

Современные научные достижения превратились в капитал, обеспечивающий развитие экономических и политических сфер социальной жизни, вложение инвестиций в технологии и производство, в том числе науку.

Динамика XX века сопровождается значительными изменениями в области этническо-национальных отношений. С одной стороны, была отменена колониальная система под гнетом и насилием которой находились многие народы и национальности, с другой стороны, произошло обострение национализма, противостояние различных

национальностей. Развал Советской Империи запомнился с выдвиганием необоснованных территориальных претензий с стороны наших враждебно настроенных соседей, оккупацией Арменией Нагорного Карабаха и 20% наших территории в целом, потоком беженцев и вынужденных переселенцев на 30 лет отторгнутых с родных мест.

В XX веке значительно расширился социальный масштаб войн, охватывающих многие континенты, десятки стран, миллионы людей. В Первой Мировой Войне участвовало 38%, а во Второй Мировой Войне 80% населения планеты, охватывающих 61 государство. Войны всегда оборачивались трагедиями и человеческими жертвами.

Прошедший XX век, составляющий важный этап в материальной и моральной жизни человечества, заполнился для будущего поколения как век атома и кибернетики, развития науки и техники, как период проникновения человеческого интеллекта в законы макро и мега-мира. В этот период произошли серьезные изменения в экономической жизни общества. Компьютеризация, информатизация социальной жизни, развитие технологий превратилось в насущную реальность для этого периода [3].

Проблема гуманизма в Азербайджане приобрела особую актуальность. После развала Союза в жизни нашей республики произошли такие негативные явления как, застой, деградация моральных ценностей, ослабление человеческих качеств. С окончанием советского образа жизни и последующей агрессией Армении возникла серьезная моральная опустошенность личности у населения.

Современное общество невозможно представить без техники. Техника является движущей силой не только современности, но и будущего. В современных условиях нельзя отделить науку от техники, а технику от науки: наука создает и развивает технику, техника же ускоряет развитие науки.

На Западе многие считают, что технитизация мышления лишает человека человечности, «портит» его, превращает его в робота. Итальянский философ Р.Гвардиани отмечал, что «современная культура движется не к жизни, к смерти».

Наука и техника революционизировали жизнь в материальном отношении, сегодня переход на революционизированную мораль является логической необходимостью. Для правильного использования научных результатов, превращения техники в источник процветания человек должен революционизировать себя, оздоровить свое мышление.

В период президентства Общенационального лидера Гейдара Алиева произошли прогрессивные тенденции в жизни нашего народа, развитие науки, образования, моральных ценностей постепенно вошло с свою русло. В настоящее время наша республика широкими шагами развивается в результате гибкой политики, проводимой достойным продолжателем Гейдара Алиева -Ильхамом Алиевым. Правильно организованная и успешно осуществляемая внутренняя и внешняя политика способствовала коренным изменениям в социально-культурной жизни республики, позволила устранить многие имеющиеся недостатки. Сегодня, наша республика по темпам экономического развития занимает одно из лидирующих мест в мире, постепенно устраняется безработица в стране, ведется последовательная и жесткая борьба с коррупцией, наркоманией и с любыми перегибами. Проводятся большая работа по улучшению уровня жизни беженцев и вынужденных переселенцев. Благоустраиваются города, прокладываются дороги, возводятся мосты, осуществляются эффективные меры по развитию науки, образования и спорта в стране. Одним словом, устраняются негативные последствия, оставшиеся от социалистического наследия на пути развития нашей страны.

Формирование человеческого капитала является стратегической целью всех мировых стран. Экономическое развитие общества невозможно без формирования человеческого капитала. В настоящее время мировые страны, с целью развития человеческого капитала, уделяют особое внимание качественному улучшению науки, созданию интеллектуальных

центров, совершенствованию сфер производства и услуг, в том числе кадрового обеспечения.

Наша Республика обладает богатым опытом в области развития науки и образования, достигла значительных успехов в создании развитой системы среднего и высшего образования. За 30 лет оккупации наших территорий процессу образования Карабахского региона был нанесен большой удар, что привело к ее отдалению от общеобразовательной системы страны. Восстановление системы общего и высшего образования на освобожденных от оккупации территориях является одним из стратегических направлений их развития. Проводимые в настоящее время широкомасштабные восстановительно-строительные работы будут способствовать ускоренному и эффективному присоединению постконфликтных территорий к социально-экономической системе страны. Устойчивое развитие науки и образования в этом регионе создаст благоприятные условия для превращения его в центр производства интеллектуальной и инновативной продукции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вернадский, В.И. Философские мысли натуралиста / В.И.Вернадский, –М.: Наука, –1988, –482 с.
2. Гумилев, Л.И.Етногенез и биосфера Земли / Л.И. Гумилев Л.: Изд.ЛГУ, –1989, –496 с.
3. История экономических учений. Учебник / – Баку, –2002, –35с.
4. Мадад-заде, К. Исторические этапы развития природоведения. Философско-Геологический анализ / К. Мадад-заде, –Баку, –2015, –125с.
5. Мадад-заде, К. Глобализационный мир и глобальное мышление / К.Мадад-заде, –Баку, –2010, –157с.
6. www.tradetap.org
7. <https://ipt.worldbank.org/international/global/2018?sort=osc&ort>

XÜLASƏ

ELM – MƏDƏNİYYƏT VƏ İNKİŞAFIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Madadzadə K.M.

Açar sözlər: elm, cəmiyyət, qədimlik, kosmoloji baxışlar, mütərəqqi ideyalar, maddi nemətlər, insan kapitalı, intellektual mərkəz

Məqalədə elmi fikirlər, cəmiyyətin inkişafındakı tarixi nailiyyətlər və əsrlər boyu insanları narahat edən problemlər müzakirə olunur. Məqalədə insan kapitalının cəmiyyətin iqtisadi inkişafında strateji rolu da vurğulanır. Elm və təhsilin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, eləcə də dünya ölkələrində insan kapitalının inkişafı üçün intellektual mərkəzlərin yaradılmasının əhəmiyyəti açıqlanır

SUMMARY

SCIENCE AS AN INTEGRAL PART OF CULTURE AND DEVELOPMENT

Madadzadə K.M.

Key words: science, society, antiquity, cosmological views, progressive ideas, material wealth, human capital, intellectual center.

The article talks about scientific ideas, historical achievements in the development of society, as well as problems that have worried people for centuries. The article also emphasizes the strategic role of human capital in the economic development of society. The importance of creating intellectual centers for the qualitative improvement of science and education, and the development of human capital in world countries is revealed.

Daxilolma tarixi: İlk variant 22.04.2024
Son variant 30.09.2024

UOT 338.1

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_74

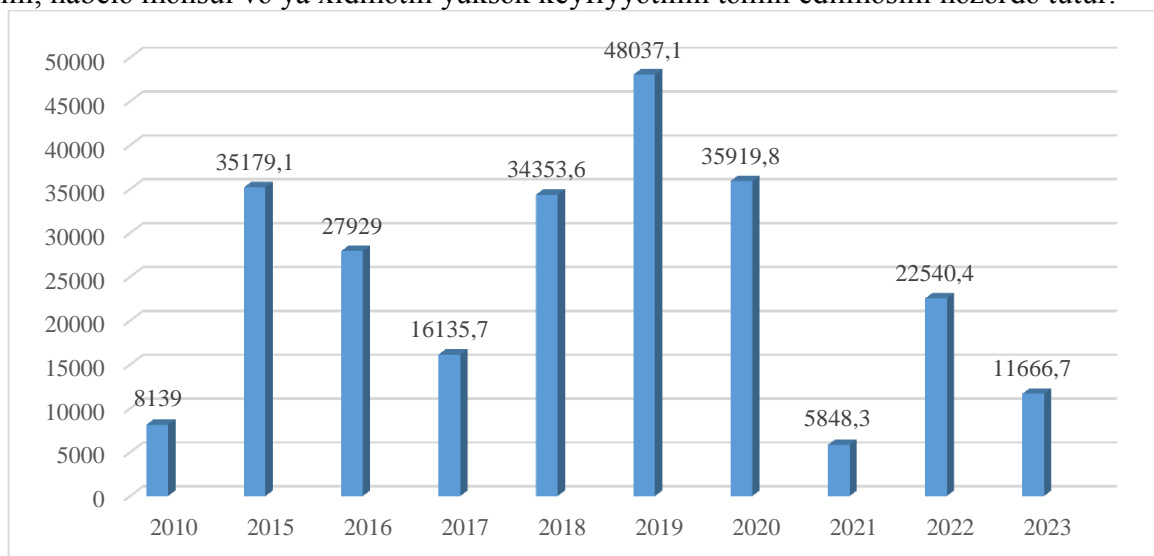
MÜƏSSİSƏLƏRİN INNOVASİYALI İNKİŞAFINDA TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

¹ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı [ORCID](#)²MƏMMƏDOV İLQAR SƏMƏNDƏR oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1,2- dosent
tarana.ahmadova@sdu.edu.az ; ilqar.mamedov@sdu.edu.az

Açar sözlər: müəssisə, istehsal, innovasiya, innovasiyalı inkişaf, texnologiya, informasiya

Müasir dünyada müəssisələrin inkişafının innovativ komponenti artımın əsas mənbəyidir. İstehsalın davamlı inkişafı və uzunmüddətli perspektivdə rəqabətqabiliyyətli olması innovasiyadan asılıdır. Müəssisələrin innovasiyalı inkişafı isə onların yeni texnologiyalardan necə istifadə edilməsindən asılıdır. Müasir iqtisadi artımda, cəmiyyətin inkişafında texnologiyanın müstəsna rolu vardır. Texnologiya istənilən nəticəyə nail olmaq üçün metod və vasitələrin məcmusu, daha geniş mənada isə elmi biliklərin təcrübədə tətbiqi vasitəsi kimi qəbul edilə bilər. Müəssisələrin innovasiyalı inkişafı çərçivəsində də texnologiya kateqoriyası önəmli rol oynayır. O, bir tərəfdən innovativ texnologiya şəklində tədqiqat və idarəetmə obyektini, digər tərəfdən isə idarəetmə funksiyasını reallaşdıran üsul və vasitə kimi çıxış edir. Müəssisənin innovasiyalı inkişafı mövcud texnikanın daimi inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, yüksək texnologiyaya sahib olmaq ehtiyacını, habelə məhsul və ya xidmətin yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Mənbə: [1]

Şəkil 1. Sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

Müasir reallıqlarda müxtəlif fəaliyyət sahələrində qabaqcıl texnologiyaların və innovativ yanaşmaların hazırlanmasında və sonradan tətbiqində aparıcı mövqə texnoloji üstünlüyün davamlılığını təmin edə bilər. Təkmilləşdirmələr, innovativ texnologiyaların tətbiqi və qabaqcıl global təcrübədən alınan strategiyaların səriştəli tətbiqi sayəsində məhsulların keyfiyyəti və bazarda rəqabət qabiliyyəti artır [4, s.30].

Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin innovasiyalı inkişafını onların texnoloji innovasiyalara çəkdiyi xərclərin həcmindən aydın müşahidə etmək olar. Bunun üçün biz şəkil 1-ə diqqət yetirək.

Şəkil 1-dən Azərbaycan sənayesində tədqiq etdiyimiz innovasiyalara çəkilən xərclərin qeyri-bərabər artdığını görürük. Ən çox 2019-cu ildə 48037,1 min manat olmaqla innovasiyalara xərc çəkilmişdir ki, bu da 2023-cü ilə görə 4,1 dəfə çoxdur. Bu göstərici 2021-ci ildə ən aşağı həddə olmuşdur. 2021-ci ildə innovasiyalara 5848,1 min manat xərc çəkilmişdir ki, bunun da 529,8 min manatı və ya 9,1%-i mədənçıxarma sənayesinə, 5318,5 min manatı və ya 90,9%-i isə emal sənayesinə yönəlmişdir. Emal sənayesində innovasiyalara ən çox 2019-cu ildə 47658,5 min manat xərc çəkilmişdir ki, bu da bütün sənaye üzrə ümumi innovasiyalara çəkilən xərclərin 99,2%-i deməkdir.

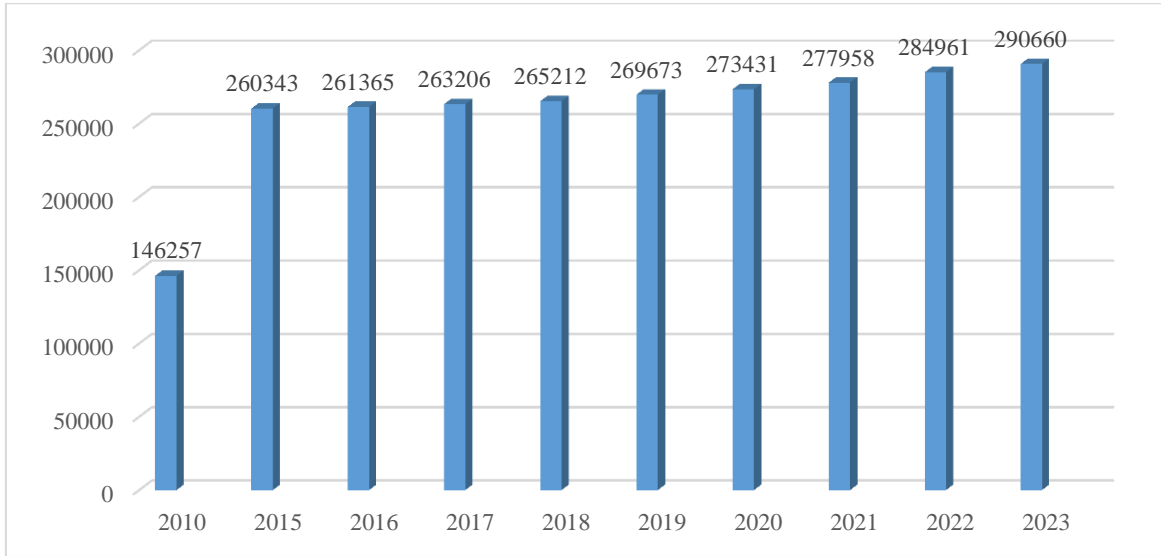
Müəssisənin innovativ fəaliyyəti idarəetmə qərarlarının qəbuluna əsaslanır. İnnovasiyanın səmərəliliyini artırmaq üçün zəruri və kifayət qədər məlumat əldə etmək, çoxlu sayda davamlı dəyişən məlumatları vaxtında qəbul etmək və emal etmək vacibdir. Böyük həcmli məlumatların emalı o halda səmərəli olar ki, istehlakçıya çatan informasiya etibarlı, vaxtında, müntəzəm, tam və innovasiya mütəxəssisinin informasiya tələbatını ödəyən formada olsun [6, s.313].

Müəssisələrin innovasiyalı inkişafında yeni faydalı ideyaların yeni və təkmilləşdirilmiş məhsullara (texnologiyalara, xidmətlərə) çevrilməsini dəstəkləmək üçün zəruri olan inteqrasiya olunmuş informasiya təminatı sistemlərinin yaradılması problemi aktual olaraq qalır. Müəssisələrin innovasiyalı inkişafının informasiya təminatı strukturlaşdırılmış informasiya resurslarına və müasir İKT-yə əsaslanır, onlardan innovasiya proseslərinin iştirakçıları tərəfindən səmərəli istifadəsini təmin edir.

İnnovativ fəaliyyətin subyektlərinə texniki, iqtisadi, kommersiya, statistik məlumatları, sənaye məhsullarının, texnologiyalarının, maşınlarının, avadanlıqlarının, materiallarının xüsusiyyətləri və s. haqqında məlumatı ehtiva edən məlumat lazımdır. Bu gün informasiya texnologiyalarından fəal istifadə etmədən innovativ ideyaların inkişafı və uğurla reallaşdırılması prosesini təsəvvür etmək mümkün deyil. İnnovasiya texnologiyaları vaxt xərclərini önəmli dərəcədə azalda bilər. Vaxt amilinin nəzərə alınmasında onların rolu innovativ fəaliyyətin effektivliyindən, reallaşdırılmasının nə vaxt başlanmasından və rəqabətli dünya bazarında innovasiya prosesinin müddətindən asılı olduğunu göstərir.

İnnovasiya fəaliyyəti ideyaların konkret bazara çıxarılan yeni məhsula çevrilməsi ilə bağlı olduğundan, onun effektivliyi əsasən elmi-texniki məlumatlara çıxış imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Yeni elmi kəşflərin və işlənmələrin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş informasiya axtarışı prosesinin təşkili, toplanmış məlumatların ekspertizasının aparılması, müəyyən edilmiş ideyanın hazır məhsul mərhələsinə çatdırılması, layihənin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və kütləvi istehsalın qurulması məqsədi ilə müəssisələrin idarəetmə sistemində inteqrasiya olunmuş informasiya təminatı sisteminin yaradılması zəruridir. İnnovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı müəyyən dövr üçün keyfiyyət və kəmiyyət məlumatlarının toplanması, işlənməsi, təhlili və ötürülməsini nəzərdə tutur. Hazırda informasiya məhsullarla eyni əmtəyə çevrilir. Bir çox müəssisələr innovasiyalar haqqında əsas məlumat mənbələrini xarici sərgilərdə iştirak, xarici mütəxəssislərlə təmaslar, tanınmış və iri müəssisələrdə təcrübə keçmək yolu ilə əldə edirlər. Lakin bu cür imkanlar bütün müəssisələrdə mövcud deyil.

İnnovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı müəssisələrin innovasiya strategiyasının formalaşdırılması prosesinin informasiyalaşdırılmasını, maliyyə uçotunu, innovasiyaların tətbiqi prosesinin təhlilini və idarə olunmasını əhatə edir. İnnovasiya texnologiyaları və kompüterləşdirilmiş sistemlərdən istifadə etməklə inteqrasiya olunmuş avtomatlaşdırma müəssisələrin innovasiya siyasətində mühüm mərhələdir. Hazırda Azərbaycanda müəssisələrin kompüterlərlə təchiz olunma səviyyəsini tədqiq etmək üçün onların sayını əks etdirən şəkil 2-yə diqqət yetirək.

Mənbə: [7]

Şəkil 2. Müəssisələrdə mövcud kompüterlərin sayı

Şəkil 2-dən Azərbaycanda müəssisələrin kompüterlərlə təchizatının davamlı olaraq artdığını görürük. Belə ki, onların sayı 2010-cu ildə 146257 olmuşdursa, artıq 2024-cü ilin əvvəlinə qədər onların sayı 144403 vahid və ya 98,7% artaraq 290660 ədədə çatmışdır.

Ümumiyyətlə, innovativ fəaliyyətin tam reallaşdırılması üçün informasiya axınlarının hərəkətinin iş, maddi və maliyyə resursları axını ilə sinxronlaşdırılması və inteqrasiyası tələb olunur. Bu, müəssisələrdən innovasiya fəaliyyətlərinə effektiv nəzarət, uçot, təhlil, planlaşdırma və əlaqələndirməni tələb edir.

Müəssisələrin satış bazarlarının genişləndirilməsi, keyfiyyətin yüksəldilməsi, məhsuldarlığın və səmərəliliyin artırılması yolunda duran maneələrin aradan qaldırılması problemlərinin həlli innovativ texnologiyalardan nə dərəcədə istifadə edə bilməsindən asılıdır. Məsələn, əşyaların internetinin köməyi ilə proseslərin məntiqini yenidən qurmaq mümkündür [5, s.32].

Bu gün kifayət qədər maliyyə resurslarına malik iri müəssisələr rəqəmsal texnologiyalara keçid edə bilirlər. Lakin rəqəmsal texnologiyalar və onların inkişafı, tətbiqi və istifadəsi üçün avadanlıq bahadır ki, bu da həmin texnologiyaların sürətlə yayılmasına böyük mane olur və onları müəssisələrin əksəriyyəti üçün əlçatmaz edir. Müəssisənin iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması kontekstində davamlı olaraq innovativ inkişafı artırmaq imkanı əldə etməsi üçün innovasiya proseslərinin təşkili və idarə edilməsi, eləcə də onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün kompleks həllərin hazırlanmasına əhəmiyyətli ehtiyac var.

Sənaye müəssisəsi səviyyəsində innovativ həllərin səmərəli tətbiqi və effektiv innovasiyalı inkişaf prinsiplərinə əməl etmək üçün korporativ innovasiya sistemi adlanan sistem formalaşdırılır. Hər bir müəssisə müstəqil şəkildə sistemin elementlərini formalaşdırır, bu sistemin funksional xüsusiyyətlərini və iştirakçılarını müəyyənləşdirir. İnnovasiyanın axtarışı, seçilməsi, inkişafı və tətbiqi platforması kimi çıxış edən bu innovasiya sistemi əsasında bütövlükdə müəssisənin innovasiyalı inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə innovasiya proseslərinin təşkili və idarə olunması istiqamətində işlər aparılır.

Rəqəmsal transformasiyaların uğurla reallaşdırılması bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bunlar arasında ixtisaslı kadr çatışmazlığı, inkişaf strategiyasının olmaması, rəqəmsallaşma layihələrinin reallaşdırılmasında uğursuzluq qorxusu, təhlükəsizlik məsələləri və şirkətlərin dəyişikliklərə hazır olmaması daxildir. Habelə, rəqəmsallaşmanın reallaşdırılmasında uğurun stimullaşdırılması istiqamətləri kimi zəruri sərəşlətlərin təmin edilməsi məqsədilə kadrların inkişafı,

proseslərin tənzimlənməsi üçün zəruri normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması və informasiya texnologiyalarının və infrastrukturun inkişafı zəruri hesab olunur.

Müəssisələrin innovasiyalı inkişafında texnologiyaların tətbiqi proseslərinin genişləndirilməsi üçün dövlət tədbirlərinə ehtiyac vardır. Belə ki, dövlət müxtəlif tədbirlərlə müəssisələrinin innovasiyalı inkişafına kömək edə bilər ki, bunlardan ən əsası vergi güzəştləridir. Dövlətin innovasiya fəaliyyətini və innovativ proseslərini stimullaşdıran vergi güzəştlərinin tətbiqi istehsal güclərinin yenilənməsinə, köhnəlmiş texnika və texnologiyaların yeniləri ilə əvəzlənməsinə töhfə verə biləcək ən səmərəli tədbirlərdən biri hesab olunur [3, s. 73].

Müəssisələrin innovasiyalı inkişafında texnologiyaların kommersiyalaşdırılması və onların transferi proseslərinin inkişaf etdirilməsi böyük önəm daşıyır. Səmərəli MİS-in formalaşması və onun elmi-texniki potensialdan intensiv şəkildə istifadə və təkrar istehsalı şəraitində texnologiyaların transferi mümkündür. Milli iqtisadiyyatın innovativ əsaslarla modernləşdirilməsi onun səmərəli kommersiyalaşdırılmasını təmin edən müvafiq innovativ infrastrukturun olmasını tələb edir. Bu proseslərdə qabaqcıl ölkələrdə kommersiyalaşdırma və texnologiya transferinin inkişaf etdirilməsi təcrübəsi nəzərə alınmalı, həmçinin bu prosesin səmərəliliyini artırmaq üçün dövlət-özəl əməkdaşlığının forma və üsulları təkmilləşdirilməlidir. Kommersiyalaşdırma və texnologiyaların transferi dövlət sektorundan tam asılı olmamalıdır, texnologiya infrastrukturunun yaradılması və inkişafı üçün müxtəlif səviyyələrdə büdcə vəsaitlərindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi kimi əsas istiqamətlər müəyyən edilməlidir [2, s. 62]. Bütün bunlar öz növbəsində müəssisələrin innovasiyalı inkişafına öz töhvəsini verə bilər.

Müəssisə fəaliyyətinin bütün sahələrində ən son texnologiyaların və inkişafın tətbiqi yolu ilə innovativ inkişafa sərmayə qoymalıdır. Bu problemlərin uğurlu həllinə aşağıdakılar kömək edə bilər:

- tədqiqat mərkəzlərinin inkişaf etmiş infrastrukturunun olması;
- innovativ layihələrin reallaşdırılması;
- fəaliyyətlərin uzunmüddətli planlaşdırılması;
- beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı.

Ümumiyyətlə, yeni texnologiyanın tətbiqi əmək məhsuldarlığını artırır, lakin kadrların aşağı ixtisası ilə belə bir problemi həll etmək problemli olacaqdır. Odur ki, bütövlükdə müəssisənin fəaliyyəti təkcə mövcud biznes prosesləri, texnologiyaları və ya məhsulları təkmilləşdirməklə deyil, həm də yeni inkişafın tətbiq etməklə təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, 288 s.
2. Əliyev Ə.Q. Elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması proseslərinin idarə olunması problemləri // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, –2021, №2, –с.52–69
3. Мамедова, С. Р. Оценка роли государства в инновационном развитии промышленных предприятий / С. Р. Мамедова // Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки. – 2022. – Т. 18, № 2. – С. 73-76. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_73. – EDN POMHGM. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50025596>
4. Милитдинова, М.Э. влияние инновационных технологий на качество продукции предприятия / М. Э. Милитдинова, Н. Л. Антонова // Modern Science. – 2021. – № 5-1. – С. 125-131
5. Сергеев, А. А. Влияние инновационных технологий на развитие промышленности / А. А. Сергеев // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2020. – Т. 2, № 5(101). – С. 31-36
6. Шаповалова, К. И. Информационное обеспечение инновационной деятельности предприятия / К. И. Шаповалова, Е. В. Органова // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. – 2017. – Т. 3, № 13. – С. 313-314
7. https://www.stat.gov.az/source/information_society/

SUMMARY

APPLICATION OF TECHNOLOGIES IN INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES

Ahmadova T.M., Mammadov I.S.

Key words: *enterprise, production, innovation, innovative development, technology, information*

Innovative development is the main priority task for any enterprise. After all, such development can increase the efficiency of resource use, as a result, significantly increase the level of competitiveness of products and raise the level of economic growth in the country. However, we cannot imagine innovative development of enterprises without the use of technologies. Therefore, the study of issues of technology application is of great importance in the innovative development of enterprises. From this point of view, we can say that the topic of the article is relevant. The article examines the role of technologies, which are one of the main components of innovative development of enterprises, and touches on their contribution to increasing productivity and income. Recommendations are put forward to expand the processes of technology application in the innovative development of enterprises.

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ахмедова Т.М., Мамедов И.С.

Ключевые слова: *предприятие, производство, инновация, инновационное развитие, технология, информация*

Инновационное развитие – главная приоритетная задача для любого предприятия. Ведь такое развитие способно повысить эффективность использования ресурсов, как следствие, существенно повысить уровень конкурентоспособности продукции и поднять уровень экономического роста в стране. Однако мы не можем представить инновационное развитие предприятий без использования технологий. Поэтому исследование вопросов применения технологий имеет большое значение в инновационном развитии предприятий. С этой точки зрения можно сказать, что тема статьи актуальна. В статье рассматривается роль технологий, которые являются одной из основных составляющих инновационного развития предприятий, и затрагивается их вклад в повышение производительности и доходов. Выдвинуты рекомендации по расширению процессов применения технологий в инновационном развитии предприятий

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.09.2024
	Son variant	30.10.2024

UOT 336.1

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_79

DÖVLƏT BORCLANMASININ NƏSİLLƏRARASI YÜK PROBLEMİNİ YARATMASI

RƏŞİDOV AMİN HƏSƏN oğlu [ORCID](#)

*Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan, doktorant
aminrashidov78@gmail.com*

Açar sözlər: dövlət borcu, nəsillərarası yük, maliyyə yükü, iqtisadi inkişaf

Giriş

1958-ci ildən başlayaraq iqtisadçılar borc yükü ilə bağlı təhlillərində “yük” və “cəmiyyət” anlayışlarını yenidən nəzərdən keçirməyə başladılar. Ənənəvi baxışa qarşı çıxan bu iqtisadçılar tam məşğulluq modellərindən istifadə etmiş və sabit məbləğdə dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün vergitutma əvəzinə daxili borclanmanın istifadə edildiyi vəziyyətləri təhlil etmiş, borcla maliyyələşdirilən dövlət xərclərinin yükünü “xüsusi istehlak xərclərinin azalması” kimi müəyyən etmişlər. “Bütövlükdə cəmiyyətin üzərinə düşən yük – indiki və gələcək” kimi “vergi ödəyicilərinin nəsillərinin vergi yükü” kimi fərqləndirdilər [1].

Yük olmadığı vəziyyətə uyğun ənənəvi baxışın əsasları Domar [9], Lerner [13], Mişan [17], Scitovsky [22], Elliott [10], Wiseman [26], əks baxışın əsasları isə Buchanan [6, 7], Musgrave [19], Bowen, Davis və Kopf [5], Modigliani [18], Neisser [20], Vickrey [25], Miller [16], Shoup [23], Tullock [24] və Ferguson [11] tərəfindən nəzəriyyəyə daxil edilməyə çalışılmışdır. Dövlət borcunun nəsillərarası yükünün müəyyən edilməsi ilə bağlı ardıcıl nəsil modellərinə əsaslanan tədqiqatlar Diamond [8], Blanchard [4] və Auerbach and Kotlikoff [2] ilə başlamışdır. Auerbach, Kotlikoff və Gokhale[3] hökumətin dövrlərarası büdcə məhdudiyyətinin başlanğıc nöqtəsi kimi nəsil hesablama yanaşmasının əsasını qoydular.

Ənənəvi yanaşmada yük məsələsi

Domar [9] qurduğu dinamik modellər çərçivəsində dövlət borcunun davamlı artmasının gələcəkdə mütləq yüksək vergi dərəcələri demək olmayacağını, milli gəlirin borcla artması nəticəsində yaranan yüksək vergi gəlirlərindən istifadə oluna biləcəyini iddia edirdi. Buna görə də milli gəlirlə artan dövlət borcu gələcək nəsillərə yük olmayacaq. Domar dövlət borcunun yükünü borc üçün ödənilən faizin milli gəlirə nisbəti və ya borc məbləğinin milli gəlirə nisbətinin istiqraz faizi ilə çarpılması nəticəsində əldə edilən dəyər kimi müəyyən etmiş və bunun əsas amil olduğunu bildirmişdir.

Lerner [13] görə daxili borc gələcək nəsillər üçün heç bir yük yaratmır. Borc ödəniləndə yalnız gələcək nəsil daxilində dəyişiklik olur. Bu vəziyyətdə daxili borc bir qrupdan digərinə köçürmədir. Bütövlükdə baxıldığında gələcək nəsil borc almadan əvvəl və sonra eyni istehlak imkanlarına sahib olacaq. Lerner vurğulayır ki, dövlət borcunun ödənilməsi üçün tətbiq olunacaq əlavə vergilər investisiyanın xalis gəlirini azaldacaq, digər tərəfdən dövlət borcunun artması fərdlər üzərində xalis sərvət təsiri yaratdığı üçün istiqraz sahibləri daha az işləməyə meylli olacaqlar .

Meade [14] ənənəvi və əks fikirlər arasında körpü rolunu oynayan əsəri ilə borcun gələcək nəsillərə yük olmadığını müdafiə etmiş və borcun faizlərini ödəmək üçün dövlət borcunun və vergilərin mənfi nəticələrini mikroiqisadi səviyyədə araşdırmağa çalışmışdır.

Michel [15] altruistik davranışın məhdud olduğu modelində təhlilin istiqamətini dəyişdirəcək iki fərqli fərziyyədən başladı. Modeldə valideynlərin rifahı övladlarının rifahından asılıdır. O, dövlət borcunun təsirlərinin gənc nəsil tərəfindən satın alındığı və bu dövlət

istiqrazlarının şirkətlərin səhmlərini mükəmməl əvəz etdiyi fərziyyəsindən çıxış etdi. Bu baxımdan dövlət borçlanması cari istehlakı artırır və gələcək dövrlərdə kapital ehtiyatını azaldır. Digər alternativ fərziyyə fərdlərin patriarxal yaşama qəbul edəcəyini qəbul etməkdir. Əgər fərdlər uşaqlarının belə bir davranış motivasiyasına sahib olmasını gözləyirlərsə, onlar da eyni şəkildə davranacaqlar. Bu cür davranan şəxslər Rikardonun proqnozunu təsdiqləyəcəklər və dövlət borcunu borcun yarandığı vaxt yaşayan nəsillər daşıyacaq.

Yenilikçi yaşamada yük məsələsi

Yenilikçi iqtisadçıların əsas fikri ondan ibarətdir ki, borc hesabına maliyyələşən dövlət xərclərinin dəyəri və ya yükü, resursların özəl sektordən çıxarılması nəticəsində vergi ödəyicilərinin özəl mal və xidmətlərə olan istehlakının azalması kimi ifadə edilməlidir. Bu fikri dəstəkləyən iqtisadçılar öz təhlillərində dövlət xərclərinin vergi və borcla maliyyələşdirilməsi yükünün müxtəlif nəsillər arasında zamana görə bölüşdürülməsini araşdırmış və xərclərin həyata keçirildiyi dövrdə borc vasitəsilə maliyyələşdirmənin nəsillər lehinə alternativ olduğunu vurğulamışlar. Ancaq bütün yenilikçi iqtisadçılar borc alma variantından yaranan yükün bir hissəsinin gələcək nəsillərə keçdiyini qəbul edərkən, iki fərqli nəsillər anlayışını və əks etdirmə mexanizmini vurğuladılar. Bu iqtisadçıların bəzilərinin fikrincə, “dövlət borcunun gələcək nəsillərə əks olunması” dövlət borçlanmasının həyata keçirilməsi, resursların özəl sektordən çıxarılması, vergi ödəyicilərinin şəxsi istehlakında baş verməli olan azalmaların bir hissəsinin öz əksini tapması və ya təxirə salınması deməkdir. Digər yenilikçi iqtisadçıların fikrincə, ümumi yükün bir hissəsi gələcək dövrlər üçün təxirə salınır və sonra gələcək nəsillərdə vergi ödəyicilərinin üzərinə əks olunur.

Buchanan [6, 7] öz təhlilində zaman keçdikcə əhalinin artımının baş vermədiyi bir cəmiyyəti nəzərdən keçirdi və cəmiyyəti iki yerə ayırdı: vergi ödəyiciləri və istiqraz sahibləri. Dövlət xərclərinin dəyəri qanuni olaraq vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilir və vergi ödəyiciləri borçlanma nəticəsində şəxsi istehlak xərclərinin funksiyası olan fərdi faydaları azaldığından borc yükü ilə üzləşirlər. Xərclərin həyata keçirildiyi dövrdə vergitutma əvəzinə borc götürüldükdə vergi ödəyiciləri üzərində hüquqi öhdəlik gələcək dövrlərə keçir. Bu halda istiqraz almış şəxslər gələcək dövrlərdə cari alıcılıq qabiliyyətini alıcılıq qabiliyyəti ilə dəyişirlər. Bu vəziyyətdə bir yük dərhal yaranmır. Çünki bu əməliyyat könüllü mübadilədir. [12] Vergi ödəyiciləri isə gələcək istehlaklarının azalması müqabilində real resursları borc alırlar. Lakin istiqraz sahiblərinin cari istehlakında hər hansı azalma borcla maliyyələşdirilən dövlət xərclərinin yükünün bir hissəsi deyil. Bu azalma sonrakı dövrlərdə istehlakın artması ilə kompensasiya olunacaq. Bu kontekstdə borcun ödənilməsi üçün gələcək nəsillərə buraxılacaq vergi transfer xərcləri kimi təsnif edilmir, lakin alıcılıq qabiliyyətini istiqraz sahiblərinə ötürən və şəxsi istehlak xərclərini azaldan vergi ödəyicilərinin çəkdiyi dövlət xərclərinin məbləğini əks etdirir. Buchanan xüsusilə ümumi yük konsepsiyasına diqqət yetirdi. Dövlət borcu gələcək nəsillərin üzərinə böyük yük qoyur. Ümumi yük vergi ödəyicilərinin özəl sektordən resursların çıxarılmasını tələb edən özəl mal və xidmətlərin istehlakının azalmasıdır. Borc alma prosesində istiqraz alıcıları gələcək gəlirləri müqabilində könüllü olaraq öz resurslarını verirlər. Dövlət xidmətlərinin göstərildiyi və borc götürüldüyü dövrdə heç bir yük yaranmır. Dövlətə borc verən şəxslər, mövcud olan vəsaitləri istehlak və ya investisiya məqsədləri üçün istifadə etmək əvəzinə, könüllü olaraq dövlətə köçürürlər. Buchanan fikrincə, bu könüllü mexanizmin işləməsinin əsası istiqraz və ya istiqrazları alan şəxsin gələcək gəlirlərini təmin etmək üçün borcun yarandığı dövrdə şəxsi malların istehlakından imtina etmək motivasiyasındadır [21].

Ferguson [11] borc yükünü imtiyazlar baxımından müəyyən etdi, lakin vergi ödəyicilərinin vergi maliyyələşdirməsindən çox borc maliyyələşdirilməsi nəticəsində çəkdiyi yükün və ya rifah itkisinin dövlət borcunun yanlışlığı nəticəsində yarana biləcəyini irəli sürdü. Dövlət borcunun yanlışlığı vergi ödəyicilərinin ömür boyu istehlakının optimal olmayan şəkildə bölüşdürülməsinə səbəb olur və istehlak davranışının bu şəkildə pisləşməsi nəticəsində vergi ödəyicilərinin borcla maliyyələşmədə ömür boyu faydaları vergi maliyyələşdirməsindən daha az olur.

Nəticə

Yenilikçi fikirlər təhlilə dövlət borcunun xalis yükü anlayışını da daxil etmiş və xalis yükün dövlət borcunun yönəldiyi dövlət xərclərinin səmərəliliyindən asılı olduğunu vurğulamışdır. Bununla belə, dövlət xərclərinin səmərəliliyi nəsillər arası yük bölgüsünün müəyyən edilməsində əhəmiyyət kəsb etmir. Yenilikçi fikrin əsas məqsədi dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət borclanmasının səmərəliliyini müəyyən etməkdənsə, bu xərclərin kim tərəfindən və nə vaxt ödəniləcəyini müəyyən etməkdir. Yenilikçilərin dövlət borcunun yükü ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirmək olar:

1. Vergilər hesabına maliyyələşdirilən dövlət xərclərinin yükünü dərhal hökumət öz üzərinə götürür, çünki o, mütləq vergi ödəyicilərinin resurslarından götürülür. Lakin dövlət xərcləri daxili və ya xarici borc hesabına maliyyələşdirilsə, xərclənən zaman yaşayan nəsil üçün heç bir yük yoxdur. Bu zaman dövlətin əldə etdiyi resurslar dövlət istiqrazlarını saxlayan əmanətçilər tərəfindən verilən və könüllü mübadilə əsasında qurulan resurslardan ibarətdir.

2. Dövlət borcunun yükünü borcun amortizasiyasına cavabdeh olan vergi ödəyicilərinin gələcək nəsilləri daşıyır. Bu vergilər təkcə gəlir transferi deyil, həm də cəmiyyət üçün xalis yüküdür. Onun xalis yük hesab edilməsinin səbəbi borclanma olmadığı təqdirdə bu vergilərin azad edilməyəcəyi və dövlət istiqrazlarını alan əmanətçilərin gəlirlərinin dəyişməməsidir. Lakin bu arqument borc hesabına maliyyələşdirilən dövlət xərclərinin mütləq gələcək nəsillərin ziyanına olması anlamına gəlməməlidir.

Dövlət borclanmasının xalis təsirini müəyyən etmək üçün borclanma ilə maliyyələşdirilən dövlət xərclərinin yaratdığı xalis mənfəət ümumi yükədən çıxılmalı və xalis yükə çatılmalıdır. Bu halda xalis ödəniş mənfəi və ya müsbət dəyər ala bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Atkinson, A.B. and Stiglitz, J. E. (1980). *Lectures on Public Economics*. New York: McGraw-Hill Inc.
2. Auerbach, A. J. & L. Kotlikoff. (1987). *Dynamic fiscal policy*. New York: Cambridge University Press.
3. Auerbach, A. J., B. Baker, L. J. & Kotlikoff, J. Walliser. (1992), Generational accounting in New Zealand: Is there generational balance? *Journal of International Tax and Public Finance* 4(2), 201-228.
4. Blanchard, O. J. (1985). Debt, deficits and finite horizons. *The Journal of Political Economy* 93, 223-247.
5. Bowen, W. G., Davis, R. G. & Kopf, D. H. (1960) The public debt: A burden on future generations? *The American Economic Review*, 50, 701-706.
6. Buchanan, J. M. (1958). *Public Principles of Public Debt: A Defense and Restatement*. Homewood, Ill: Richard D. Irwin.
7. Buchanan, J. M. (1960). *Fiscal Theory and Political Economy: Selected Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
8. Diamond, P. A. (1965). National debt in a neo-classical growth model. *American Economic Review*, 55, 1126-1150.
9. Domar, E. D. (1944). The burden of the debt and the national income. *American Economic Review* 34(4), 798-827.
10. Elliott, J. R. (1961). The burden of the public debt: comment. *The American Economic Review* 51, 139-141.
11. Ferguson, J. M. (Ed.) (1964) . *Public Debt and Future Generations*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
12. Labonte, M., G. E. Makinen (2002). *The National Debt: Who Bears Its Burden?* The Library of Congress – Congressional Research Service.
13. Lerner, A.P. (1948). The burden of national debt. In Metzler, L. A., H. S. Perloff, E. D. Domar (Eds.). *Income, Employment and Public Policy: Essays in Honor of Alvin H. Hansen, Derl.* (pp. 255-275). New York: W.W. Norton.

14. Meade, J. E. (1958). Is the national debt a burden? *Oxford Economic Pap.*, 10, 163-183.
15. Michel, P. (2003). *Public debt and limited altruism: Is Ricardian Equivalence possible if altruism is limited?* Université Catholique de Louvain – Core Discussion Papers 2003/8.
16. Miller, H. L. (1962). Anticipated and unanticipated consequences of public debt creation *Economica*, 39, 410-419.
17. Mishan, E. J. (1960). How to make a burden of the public debt. *The Journal of Political Economy*, 71, 529-542.
18. Modigliani F. (1961). Long run implications of alternative fiscal policies and the burden of the national debt. *The Economic Journal* 71, 730-755.
19. Musgrave, R. A. (1959). *The theory of public finance*. New York: McGraw Hill Inc.
20. Neisser, H. (1961). Is the public debt a burden on future generations? *Social Res.*, 26, 225-228.
21. Tobin, J. (1965). The burden of public debt: A review article. *J. of Finance* 20, 679-682.
22. Scitovsky T. (1961). The burden of the public debt: Comment. *The American Economic Review* 51, 137-139.
23. Shoup, C. S. (1962). Debt financing and future generations. *The Econo J.*, 72, 887-898
24. Tullock, G. (1963). Public debt - Who bears the burden. *Rivista di Diritto Finanziario e Scienza Dele Finanze*, 52, 207-213.
25. Vickrey, W. (1961). The burden of the public debt: Comment. *The American Economic Review*, 51, 132-137.
26. Wiseman, J. (1961). The logic of national debt policy. *Westminster Bank Review*, 8-15.

SUMMARY

THE PROBLEM OF THE INTERGENERATIONAL BURDEN OF PUBLIC DEBT

Rashidov A.H.

Keywords: *public debt, intergenerational burden, financial burden, economic development*

Although the debt burden is formed by resources drawn from the private sector during spending, there is no mechanism that will ensure the intergenerational transfer of the debt financing burden. When the debt is due, a portion of the population will earn interest income, and taxes will be collected to pay off the debt. According to this view, these interest payments, which are transfer costs for the government, are not a real burden. Because there was no real use of resources during this process. Interest holders and taxpayers are from the same generation. This idea, in which traditional economists define private debt and public debt in the same way, may be true for external debt, but it may not always be true for domestic debt.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКОГО БРЕМЕНИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА

Рашидов А.Г.

Ключевые слова: *государственный долг, межпоколенческое бремя, финансовое бремя, экономическое развитие*

Хотя долговое бремя формируется за счет ресурсов, извлекаемых из частного сектора в ходе расходов, не существует механизма, который бы обеспечивал межпоколенческую передачу бремени долгового финансирования. Когда наступает срок погашения долга, часть населения получает процентный доход, а налоги собираются для погашения долга. Согласно этой точке зрения, эти процентные платежи, которые являются издержками перевода для правительства, не являются реальным бременем. Поскольку в ходе этого процесса не было реального использования ресурсов. Держатели процентов и налогоплательщики принадлежат к одному поколению. Эта идея, в которой традиционные экономисты определяют частный долг и государственный долг одинаково, может быть верной для внешнего долга, но не всегда верной для внутреннего долга.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.11.2024
	Son variant	20.12.2024

UOT 330.1

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_83

BİLİK İQTİSADİYYATI VƏ ONUN ƏSAS FAKTORLARI

RZAYEV RAUF MƏRDAN oğlu [ORCID](#)

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan, doktorant
rrzayev2020@ada.edu.az

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, yeni iqtisadiyyat, informasiya, informasiya texnologiyaları, bilik

Giriş

Yeni iqtisadi nizamı ifadə etmək üçün istifadə edilən informasiya iqtisadiyyatı anlayışı ilk dəfə Maçlup tərəfindən istifadə edilmişdir. Maçlup bu konsepsiyadan üç klassik sektorda gizlənmiş yeni sektoru ifadə etmək üçün istifadə etdi. Bununla belə, bilik iqtisadiyyatı anlayışı Druckerin “The Age of Continuity” kitabında istifadə edildikdən sonra ad qazanmağa başladı.

Bilik iqtisadiyyatı anlayışı sənaye iqtisadiyyatında biliyin kapitalı, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında isə əməyi əvəz etdiyi, innovasiya və biliyin rifahı yüksəltdiyi yeni iqtisadi konsepsiyayı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bilik iqtisadiyyatı anlayışı iki müəyyənedici qüvvədən yaranmışdır. Bunlar: iqtisadi fəaliyyətin informasiya intensivliyinin artması və iqtisadi işlərin artan qloballaşması [3].

Bilik iqtisadiyyatının əsas komponentləri fiziki imkanlara və təbii resurslara deyil, intellektual imkanlara əsaslanır. İstehsal prosesinin hər mərhələsində təkmilləşdirmələr etmək və Ar-Ge tədqiqatlarını fabrik istehsal sahələrinə inteqrasiya etmək söylərindən ibarətdir [5]. Torpaq kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında ən vacib resursdur. Sənaye iqtisadiyyatında kömür, dəmir filizi və işçi qüvvəsi kimi təbii ehtiyatlar əsas ehtiyatlardır. Informasiya iqtisadiyyatı informasiyanın əsas resurs olduğu iqtisadiyyatdır. İqtisadiyyatda informasiyadan istifadə yeni anlayış deyil. Informasiya bütün iqtisadiyyatlarda vacibdir. Onun istifadəsi təsərrüfatda, mədəncilikdə, tikintidə və sənaye inqilabından sonra artmaqdadır. Lakin biliyin iqtisadi fəaliyyətə daxil olma dərəcəsi bir-birindən fərqlənir. Bilik iqtisadiyyatında biliklərin hər bir sahəyə daxil edilməsi ilə iqtisadiyyatın fəaliyyətində dərin struktur və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş, rəqabət üstünlüyünün əsasını dəyişdirmişdir [3].

Bilik iqtisadiyyatının faktorları

Bilik iqtisadiyyatının əsas komponentləri fiziki imkanlara və təbii resurslara deyil, intellektual imkanlara əsaslanır. İstehsal prosesinin hər mərhələsində təkmilləşdirmələr etmək və Ar-Ge tədqiqatlarını fabrik istehsal sahələrinə inteqrasiya etmək söylərindən ibarətdir [5].

Bilik iqtisadiyyatının strukturunu təşkil edən bəzi əsas elementlər vardır. Bunlara nəzər salsaq: Bu, bilik iqtisadiyyatının informasiya, bilik işçiləri (insan resursları), informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, AR-GE və innovasiya ilə inkişaf edə biləcəyi uyğun bir iş mühitidir. D.Bell biliyə belə tərif vermişdir: “Bilik, hər hansı ünsiyyət vasitəsi ilə sistemə şəkildə başqalarına çatdırılan, əgəlabatan mühakimə və ya təcrübəyə əsaslanan nəticəni göstərən faktlar və ya ideyalar haqqında müntəzəm və sistemli ifadələrin məcmusudur”. Informasiya texnoloji inkişaflarla yanaşı, informasiya cəmiyyətinin mahiyyətini və strukturunu formalaşdırmışdır. Məlumat olmayan yerdə rifahda artım yoxdur [2].

İnformasiya sözü əsasən iki mənada işlənir. Onun birinci mənası bir mövzuda fikir və ya biliyə malik olmaq və o mövzunu dərk etməkdir. Hər hansı bir hadisəni, vəziyyəti, şəxsi və ya mövzunu təcrübə və müşahidələr vasitəsilə öyrənmək və qavramaq mənasında istifadə olunur. İkinci mənə isə “informasiya” sözü ilə sinonim olaraq işlənir. Bu mənada onlar məlumat, düşüncə

və hadisələri göstərən sənədlərdir. Bu sənədlərin məlumatlandırma məqsədi ilə bir şəxsdən digər şəxsə ötürülməsi və istifadəsi deməkdir [1].

İnformasiya cəmiyyətinin yaranması ilə, yəni post-sənaye texnoloji inkişafının təsiri ilə daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin əsası biliyə əsaslanır. İnformasiya cəmiyyətindən əvvəl, yəni sənaye cəmiyyətində sənaye (maddi elementlər) ön planda idisə, informasiya cəmiyyətində informasiya istehsalı ön plana çıxmış və informasiya texnologiyaları sayəsində əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Beləliklə, informasiya cəmiyyətinin əsas gücü və mənbəyi informasiya texnologiyalarının məhsulu olan informasiyaya əsaslanır. Yeni cəmiyyətdə nəzəri bilik mərkəzi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki nəzəri bilikləri bazarda məhsul və xidmətlərə müvəffəqiyyətlə tətbiq edən, təhsil və Ar-Ge sahələrində lazımi sərmayə yatan şirkətlər və ya cəmiyyətlər müvəffəqiyyət və rəqabət gücü qazanacaqlar.

İqtisadi inkişaf prosesində biliklərin davamlı istifadəsi və yeni biliklərin yaradılması ilə iqtisadiyyat bilik iqtisadiyyatına çevrilir. İqtisadi inkişafın açarı kimi informasiyadan istifadə edən bilik iqtisadiyyatında təhsilə uzunmüddətli investisiyalar etməklə və innovasiya qabiliyyətini inkişaf etdirməklə uğurlu iqtisadi mühit yaradıla bilər [4]. İnformasiya inqilabı müəssisələrin strukturunda və fəaliyyətində köklü dəyişikliklərə, iqtisadi, sosial və texnoloji dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İqtisadi fəaliyyətdə vurğu sənaye fəaliyyətindən biliyə əsaslanan fəaliyyətə keçdi. Bu inkişaflarla birlikdə “mavi yaxalılar” sürətlə bilik işçiləri ilə əvəzlənməyə başladı. Druckerin “bilik işçiləri” adlandırdığı yeni təbəqə bu yeni cəmiyyətdə hakimiyyəti saxlayanlardır. İnformasiya cəmiyyətində kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmətlər kimi üç sektorla yanaşı, dördüncü sektor olan informasiya sektorunda bilik işçiləri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

1990-cı illərdə informasiya cəmiyyətində çalışanlardan yaxşı təhsilli və xüsusi bacarıqlara malik olmaları tələb olunurdu. Bu keyfiyyətlərə malik insanlar keçmişdə heç vaxt ala bilmədikləri maaşla işləyirlər. 1985-1990-cı illər arasında ABŞ-da yeni iş imkanları yarandı və imkanların 73 faizi yüksək maaşlı sahələrdə açıldı. Bu yeni sahələr; peşəkar idarəetmə, marketinq, texniki bilik tələb edən bölmələr və təcrübə tələb edən sənət seqmentləridir [1].

İnformasiya iqtisadiyyatının ən mühüm elementlərindən biri olan informasiya ekspertləri dövlət və özəl sektorun təhsil müəssisələrinin ixtisaslı işçi qüvvəsi və insan resurslarının hazırlanmasına cəlb olunduğu dinamik və innovativ təhsil sistemini əhatə edir. İnformasiya cəmiyyətində biz sənaye cəmiyyətinin istehsal etdiyi standart məhsullardan uzaqlaşdıq və bunun əvəzinə çoxməqsədli robotlardan istifadə edərək yaradıcı və yeniliklərə açıq olan çevik istehsal sistemini keçdik.

OECD tərəfindən aparılan bir araşdırmada, bilik işçilərinin ümumiyyətlə müəyyən bir mövzuda biliyi olan peşəkarlar olduğu ifadə edildi. Tədqiqatda bilik işçilərinin sahib olmalı olduğu bəzi xüsusiyyətlər sıralanır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- Kompüterdən istifadə etmək bacarığı;
- Müstəqil işləmək bacarığı və nizam-intizamı;
- Fərqli tapşırıqları yerinə yetirmək bacarığı və çevikliyi;
- Məsuliyyəti üzərinə götürmək bacarığı;
- Daim öyrənmək, təzələmək və özünü təkmilləşdirmək istəyi;
- Keçmiş biliklərdən istifadə yeni biliklər formalaşdırma;
- Beş ildən bir təhsil alaraq bacarıqlarını, mövqeyini və vəzifələrini təkmilləşdirmək arzusu

və bacarığının olması;

- Öz peşəsinə bağlı olması və bu işi həvəslə və sevrək yerinə yetirməsi.

Bütün bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq demək olar ki, bilik işçiləri yeni vəziyyətlərə asanlıqla uyğunlaşa bilən, yaradıcı, özünü daim yeniləyən və təkmilləşdirən, informasiyadan istifadə etməyi bilən yüksək statuslu insanlardır. Bilik işçilərini digər işçilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər var. Bu xüsusiyyətlər bunlardır: İş sektoru informasiyadan intensiv istifadə edir və belə işçilər bilək gücündən çox beyinlərindən istifadə edirlər. Onlar fiziki əməkdən daha çox təcrübə və bilikləri ilə töhfə verirlər. Onlar bir çox mövzularda məlumatlıdırlar, texnologiyada bacarıqlıdırlar və bu

bacarıqları təlim vasitəsilə daim yeniləyirlər, təşkilatdan daha çox təcrübəyə malikdirlər. Bu ixtisaslar onlara öz işlərində yüksək statusa malik kimi tanınmağa və onları digər işçilərdən ayrı tutmağa imkan verir.

İnformasiya texnologiyaları sənayesi Klassik, Neoklassik və Keyns iqtisadiyyatlarında olduğu kimi tələb və təklif qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən sənaye deyil. Bunlarda istehsal xərcləri istehsalla eyni sürətlə artır, informasiya texnologiyalarında isə istehsal artdıqca xərclər azalır. İnformasiya texnologiyalarının yeni dövrə adını verməsinin səbəblərindən biri də informasiyanın əsas sərvət mənbəyi olmasıdır. Bu resurs paylandıqca artdığı kimi dəyəri də artır.

Sərhədləri və müəyyən bir yerə bağlanma zərurətini aradan qaldıran rabitə texnologiyasındakı inkişaf dünyanı nəhəng bir bazara çevirdi. Bu, qloballaşmanı və beynəlxalq iqtisadi rəqabəti artırmışdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları informasiyanın istifadəsi, yayılması və yaradılmasında mühüm yer tutur. İnformasiyaya asan çıxış sayəsində dünya bazara çevrilib və beynəlxalq rəqabət artıb. Ölkələrin bu rəqabətə uyğunlaşması üçün dəyişən texnologiyaya ayaq uydurmalı və lazımı sərmayələri yatırmalıdır.

İnternet texnologiyası texnoloji inkişafının ən əhəmiyyətli kimi qəbul edilmişdir. İnternet texnologiyası təhsil həyatına, iqtisadiyyata, istehlakçı hərəkətlərinə və gündəlik həyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnsanlar əldə etdikləri məlumatları internetdə paylaşmaq imkanı da əldə etdilər. Bu, insanlara öyrənmələrində davamlılıq verdi və onlar əldə etdikləri bilikləri faydalı şəkildə yaymaq imkanı qazandılar. İnformasiyanın önə çıxdığı bilik iqtisadiyyatında biznes mühitində də dəyişikliklər baş verib. Fiziki bacarıqlara əsaslanan ənənəvi iş strukturundan bilik və zehni araşdırmalara əsaslanan mücərrəd iş strukturuna keçid olmuşdur.

Şirkətlər yeni iqtisadi strukturda təşkil edilərkən, iş üsullarında komanda işi, aşağı səviyyəli iyerarxiya quruluşu və daha çox işçi iştirakı ön plana çıxır. Dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq üçün iş şəraiti çevik saxlanılmalıdır. İş şəraiti çevik saxlanıldıqda, işçilərin iştirakı artdıqda, əmək haqqı performansına görə bölüşdürüldükdə və texnoloji inkişafını izləyən yeniliklər inteqrasiya olunduqda, şirkətlər keyfiyyət, gəlirlilik və səmərəlilik baxımından yüksək irəliləyiş əldə edəcəklər.

Nəticə

Bilik iqtisadiyyatının yaranması biliyin istehsal amili kimi əhəmiyyətinin artması və onun bacarıqlara, öyrənməyə, təşkilatlanmaya və innovasiyaya təsiri kimi ifadə oluna bilər. İnformasiya iqtisadiyyatı ilə bağlı inkişaf oldu ki, bəziləri aşağıdakılardır:

- Şəbəkələrdə və informasiya texnologiyalarında artan inkişafın təsiri altında baş verən məlumat mübadiləsində sürətli artım müşahidə olunur;
- Artan bilik iqtisadi artıma müsbət təsir göstərmişdir;
- İnformasiya iqtisadiyyatında innovasiya sistemi və informasiyanın paylanması gücü ciddi əhəmiyyət kəsb edir;
- Öyrənmə fərdlər və təşkilatlar üçün getdikcə mərkəzi oldu;
- Sahibkarlıq, yaradıcılıq, problemləri həll etmək bacarığı və dəyişməyə və transformasiyaya açıqlıq getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni iqtisadiyyat anlayışında bilik iqtisadiyyatında yeni dedikdə əsas strukturadakı yeniliklər nəzərdə tutulur. Çünki bura global iqtisadiyyatın formalaşmasının kökündə duran yeni səmərəlilik mənbələri, yeni təşkilat formaları və yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları daxildir.

İnformasiya iqtisadiyyatında rəqəmsal inqilab informasiya istehsalı baxımından əhəmiyyətlidir. Kompüterlərin inkişafı ilə informasiyaya uzaqdan daxil olmaq mümkün olmuşdur. Bu, yazılı mətnlərin və digər rəqəmsal elementlərin ötürülməsinə imkan verdi. Eyni zamanda, istifadəçilərə distant informasiya sistemlərinə daxil olmaq və tələbə-müəllim münasibətləri çərçivəsində distant təhsil kurslarını öyrənmək imkanı yaradır. Bu o deməkdir ki, bir növ universal kitabxananın iş masasında böyük miqdarda məlumat mövcuddur.

Texnoloji yeniliklərin qısa müddətdə sürətli inkişafı yeniliklərin qısa müddətdə köhnəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu sürətli inkişaf prosesi yüksək səviyyəli kadrların davamlı olaraq yenilənməsinə tələb edir. Müəssisələr üçün ən vacib resurs yüksək ixtisaslı işçilər olacaqdır. Bu

günün şərtlərinə uyğun olaraq müvəffəqiyyətli olmaq istəyən müəssisələr istedadlı işçiləri cəlb etmək və saxlamaq məqsədi daşmalıdır. Çünki işçilər arasında əsl fərq yaradacaq və milli və ya beynəlxalq arenada rəqabət üstünlüyü təmin edəcək bilikləri emal edəcək bilik işçiləri, biliklə işləyən və biliklə dəyişən bir qrup olacaq. Bir sözlə, biznesin ən dəyərli qaynağı bu bilik işçiləri və onların gətirdiyi yenilik və məhsuldarlıq olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alakuş, M. (1991). *Bilgi toplumu*. Ankara: Güner.
2. Dura, C. və Atik, H. (2002). *Bilgi toplumu bilgi ekonomisi ve Türkiye*. İstanbul: Literatür.
3. Houghton, J. and Sheehan, P. (2002). A primer on the knowledge economy. *Centre for Strategic Economic Studies, Victoria University of Technology*.
4. Özkan, G. və Yılmaz, H. (2017) Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı ve kişi başı gelir üzerindeki etkileri: 12 AB ülkesi ve Türkiye için uygulama (1996-2015). *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 1-12.
5. Powell, W.W. and Snellman, K. (2004). The knowledge economy. *Annual Review of Sociology*, 30, 199-220. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.100037>.

SUMMARY

INFORMATION ECONOMY AND ITS MAIN FACTORS

Rzayev R.M.

Keywords: *information economy, new economy, information, information technologies, information*

After a brief information about the information economy in the article, the main factors in the scientific literature are analyzed. Especially with the development of information and communication technologies, the rapid movement of information has accelerated the differentiation process in economic approaches. However, in the economic approach, the economic value of labor has begun to give way to the economic value of information, and it has been emphasized that mental power is more important in human capital. Many international organizations have emphasized the issue of education in the formation of human capital and indirectly education marketing. It has been emphasized that educated employees are important in the formation of the information economy.

РЕЗЮМЕ

ИНФОРМАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ

Рзаев Р.М.

Ключевые слова: *информационная экономика, новая экономика, информация, информационные технологии, информация.*

После краткой информации об информационной экономике в статье анализируются основные факторы, представленные в научной литературе. Быстрое движение информации, особенно с развитием информационных и коммуникационных технологий, ускорило начало процесса дифференциации экономических подходов. Однако в экономическом подходе экономическая ценность труда стала уступать экономической ценности знаний, и было подчеркнуто, что в человеческом капитале большее значение имеет умственная сила. Он подчеркнул важность образования и, опосредованно, маркетинга образования в формировании человеческого капитала многих международных организаций. Было отмечено, что образованные работники играют важную роль в формировании экономики знаний.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.04.2024
	Son variant	30.05.2024

UOT 37.01

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_87

DAYANIQLI İNKİŞAF TƏHSİLİNİN TƏHSİLƏLƏNƏNLERİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU

¹BAXŞALIYEV ARZU YELMAR oğlu [ORCID](#)
²QƏHRƏMANOVA AİDƏ YARIŞ qızı [ORCID](#)
³İSAYEVA KƏMALƏ KAMALƏDDİN qızı [ORCID](#)
⁴YUNUSZADƏ ZİBA QARA qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1,3- dosent, 2-b.f.d.
SDU-nun nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, 4-müəllim
kamala.isayeva@sdu.edu.az*

Açar sözlər: dayanıqlı təhsil, ekoloji şüur, fərdi məsuliyyət, mənəvi standartlar, genetik mühəndislik, mənəvi və sosial dəyərlər

Mövzunun aktuallığı. Təhsildə dayanıqlı inkişaf təhsilənlərdə etik və ekoloji məsuliyyət dəyərləri formalaşdırır. Bu zaman sağlam həyat tərzini, fiziki aktivlik və gigiyena kimi mövzular əhatə olunur. Təhsilənlərin sağlam düşüncə və sağlam həyat tərzini haqqında fikirləri düzgün şəkildə formalaşır. Təbiət elmlərinin tədrisi zamanı şagirdlərdə mənəvi və sosial dəyərlər də inkişaf edir. Dayanıqlı inkişaf təhsili təhsilənlərə real dünya problemlərini həll etməyə yardım edir. Genetik mühəndislik, ekoloji monitorinq, biotexnologiya kimi sahələrdəki təcrübələr təhsilənlərə elm və texnologiyanın cəmiyyətə necə təsir etdiyini göstərir. Vətənpərvəlik duyğusunun düzgün formalaşmasına yardım edir.

Təhsildə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin tətbiqi, sosial, iqtisadi və ekoloji amillərin qarşılıqlı və əlaqəli inkişafını təmin edir. Bu yanaşma təhsilənlərə ekologiyanın, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələliyini öyrətməklə yanaşı, onların mənəvi inkişafını formalaşdırır, məsuliyyətli və məntiqi düşünən vətəndaşlar kimi yetişdirir. Dayanıqlı inkişaf təhsilinin əsas məqsədləri:

- Ekoloji şüurun artırılması: Təhsilənlərə ekologiyanın qorunması, resurslardan dayanıqlı və davamlı istifadə öyrədilir.
- İqtisadi davamlılıq: Gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təminatı baxımından, iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji və sosial aspektlərdə tarazlaşdırılması tədris olunur.
- Sosial ədalət və bərabərlik: Ədalətli, dayanıqlı və davamlı bir cəmiyyətin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu zaman təhsildə sosial məsuliyyət və bərabərlik prinsipləri xüsusi vurğulanmalıdır.
- Fərdi məsuliyyətin inkişafı: Təhsilənlər şəxsi və kollektiv məsuliyyətin əhəmiyyətini analiz edirlər. Dayanıqlı inkişafın hər bir gəncin iştirakı və töhvəsi ilə mümkün olduğunu anlayırlar.

Daha yaşanaqlı, dayanıqlı bir dünya qurmaq üçün təhsilənlərin bilik və bacarıqlarını artırmaq, onların səmərəli və yaradıcı fəaliyyətlərinin tətbiqinə məhsuldar şərait yaratmaq, sosial və ekoloji həssaslıqlarını düzgün formalaşdırmaq daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

Ölkəmizdə fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən sağlam və yaradıcı təfəkkürə malik gənclərin formalaşmasına nail olmaq üçün təhsilin məzmununda əsaslı dəyişikliklər etmək lazımdır. Sürətlə baş verən dəyişikliklər təhsilənlərin mənəvi tərbiyəsinə yeni yanaşmanı tələb edir.

Təhsil ocaqları gənclərin dünyagörüşlərinin, xarakterlərinin, mənəvi prinsip və inanclarının formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu baxımdan məktəblər təməl rolunu oynayır. Şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri müxtəlif və əlaqəli mənbələrdən təsirlənir, peşəkar müəllimlər isə mənəvi kompasın düzgün və yararlı istiqqamətlənməsini təmin edirlər. Məktəb daxilində mənəvi mühitin yaradılması şagirdlərə dəyərlərin, davranış mədəniyyətinin, nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin aşılması üçün vacibdir. Mənəvi standartların və dəyərlərin qorunmasında pedaqoji kollektivin birgə səyləri təhsilalanların ümumi mənəvi inkişafına, şəxsiyyət kimi formalaşmasına xüsusi təkan verir.

Dayanıqlı inkişaf təhsili təhsilalanların şəxsi və sosial inkişafında mühüm rol oynayan sahələri əhatə edir. Mənəvi tərbiyənin məqsəd və vəzifələri təhsilalanların sağlam əqli, mənəvi və emosional inkişafını həm təmin edir, həm də psixi durumlarını sağlam şəkildə dəstəkləməyi hədəfləyir. Bu məqsədlər təhsilalanların yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də düzgün davranış və insanlara qarşı davamlı hörmətli münasibətlə inkişafına kömək edir. Bu məqsədlər təhsil müəssisələrində mənəvi tərbiyə proqramlarının əsasını təşkil etməklə yanaşı, təhsilalanların cəmiyyətə faydalı, əxlaqlı və məsuliyyətli gənclər kimi formalaşmasına yönəlmişdir [1].

Dünya səviyyəsində ümumi təhsildə şəxsiyyət yönümlülük əsas amil kimi qəbul olunur. Bu istiqamətdə aparılan bütün islahat yönümlü dəyişikliklərin əsasında şəxsiyyət yönümlük dayanır. Lakin şəxsiyyət yönümlülük məktəblərin, müəllimlərin fəaliyyətində aparıcı amilə çevrilə bilməmişdir.

Məktəblərdə mənəvi tərbiyə məqsədləri	
Dürüstlük və ədalətlik.	Təhsilalanlara doğruluq və ədalət aşılmalıdır. Onlara dürüst olmaq, yalan danışmamaq, başqalarının hüquqlarını qorumaq kimi davranışlar mənimsənilir.
Hörmət və mərhəmət.	Təhsilalanlara bir-birilərinə, cəmiyyətin digər üzvlərinə hörmətlə yanaşmaq, fərqlilikləri qəbul etmək, başqalarına qarşı mərhəmətli olmaq öyrədilir.
Məsuliyyət və vətəndaşlıq borcu.	Fərdi və sosial məsuliyyət, hüquq və vəzifələri, ictimai qaydalar və qanunlar öyrədilir.
İşbirliyi və komanda işi.	Təhsilalanların birlikdə işləməyi, əməkdaşlıqları və komanda işini öyrənmələridir. Onlar sosial həyata daha tez adaptasiya olurlar.
Əxlaqi və mənəvi dəyərlərin aşılması.	Təhsilalanların mənəvi və etik dəyərlərlə tanışlığı təmin olunur.
Özünü inkişaf və şəxsiyyətin formalaşması.	Təhsilalanların özlərini dərk etməsinə, şəxsi inkişafına diqqət yetirilir. Şəxsiyyət kimi formalaşmalarına təkan verilir.

Şagirdlərdə ətraf mühitə yönələn zərərli davranışlara qarşı şüur və empatiya hisslərinin aşılması, təbii ekosistemlərə zərər verənlərlə fəal mübarizə təkcə ekologiya sahəsinə aid olmayıb, həm də biologiyanın daha geniş əhatə dairəsi daxilində aparılmalıdır. Biologiya dərslərinin bilik və mənəvi tərbiyə vasitəsi kimi iki mühüm istiqamətini müəyyənləşdirmək olar [3]:

- Bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması istiqamətində mənəvi tərbiyə məsələləri – təlim fəaliyyəti prosesində həlledilməsi mümkün və zəruri olan idraki problemi müəyyənləşdirmək bacarıqları, biliklər sisteminin struktur xarakteristikasını, təlim situasiyalarına uyğun olan formalarda idrak fəaliyyətinin tamlığını seçmək bacarıqları və s.

- Biologiya dərslərində mənəvi dəyərlərin formalaşması istiqamətləri – məsuliyyətlik, vətənpərvərlik, kreativlik, xüsusi davranış və xarakterə malik olma, kommunikativ qabiliyyətlər, inamlı olmaq qabiliyyəti, özünü idarə edə bilmək, özünü təkmilləşdirmə, özünü reallaşdırma qabiliyyətinə də yiyələnməlidirlər.

Dayanıqlı inkişaf təhsilinin ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif fənnlər üzrə tədrisi bilik və bacarıqlara yiyələnməkdən kənara çıxır. Dayanıqlı inkişaf şagirdlərin dünyagörüşünün hərtərəfli formalaşmasında, inteqrasiya qabiliyyətinin inkişafında, dünyaya, cəmiyyətə və özlərinə münasibətinin düzgün qərarlaşmasında mühüm rol oynayır. Bilik təkcə faktlar və rəqəmlər toplusu deyil, eyni zamanda təhsilalanların xarakterinə və intellektual inkişafına təsir etmək gücünə malikdir. Biologiya dərsləri şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən ən aktiv amilləri özündə cəmləşdirir. Biologiyanın təhsil prinsiplərini bilmək və onlardan praktik təcrübələrdə istifadə etməklə gənc nəslin məsuliyyətli şəxsiyyət və vətənpərvər vətəndaş kimi formalaşmasına böyük təsir göstərə bilər [2].

Hazırda respublikamızda yaşıl təhsil, mənəvi təhsil və dayanıqlı təhsil pedaqoji praktikanın yeni aspekti kimi yaranır və inkişaf edir. Ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında şagirdlərin mənəvi mədəniyyətini formalaşdırmaq, şagirdləri şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq kimi vəzifələr durur. Əhəmiyyəti, ilk növbədə cəmiyyətin və təhsilalanların sağlamlığına məsuliyyətli münasibətlə bağlıdır. Eyni zamanda ətraf aləmin, təbiət abidələrinin və mədəni abidələrin qorunması zəruriliyindən irəli gəlir [4].

Azərbaycan təhsil sistemi iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır. Həmçinin, təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşəkarlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə cavab verməlidir [6].

Təhsilalanların ekoloji, mənəvi və etik dəyərləri mənimsəməsi üçün cəmiyyət və ailə də təhsilin bir hissəsi olmalıdır. Dərslərdən fəaliyyətlər və ailənin iştirakı şagirdlərin öyrəndiklərini gündəlik həyatda tətbiq etmələrini asanlaşdırır. Beləliklə, dayanıqlı inkişaf təhsili mənəvi və ekoloji tərbiyənin daha səmərəli şəkildə formalaşmasına kömək edəcək, təhsilalanların təbiətə və ətraf mühitə qarşı daha həssas, daha məsuliyyətli şəxsiyyət kimi inkişafına əlverişli şərait yaradacaq. Bu istiqamətdə bütün müəllimlər səfərbər olmalı, yaşıl dünya naminə əllərindən gələni əsirgənməməlidirlər [5].

Tədqiqatın əhəmiyyəti: Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin tədrisdə rolunu xüsusi vurğulayır. Həm etik, həm məsuliyyətli, həm də vicdanlı şagirdlərin yetişməsinə təmin etmə potensialını aydınlaşdırır. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin tədrisi təkcə elmi bilikləri öyrənilməsi deyil, eyni zamanda mənəvi və etik dəyərlərin aşılınması üçün platforma rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Biologiya dərslərində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin əsas istiqamətləri. Təhsil Problemləri İnstitutu, Bakı: 2012, №1, səh.111-115.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Müəssisələri Üçün “BİOLOGİYA” Fənni üzrə Təhsil Proqramı.(Kurikulum) (VII-XI siniflər) Bakı-2023.
3. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Biologiya fənnləri üzrə dərslilər. (1-ci və 2-ci hissələr)
4. Malik Aranlı, Ceyhunə Yusifova. Kurikulum. Metodika və məntiq testləri. Bakı-2015.
5. Kurikulum. Elmi-Metodik jurnal. Bakı-2013.№1.
6. Axundova, S.M. Tələbələrin fəaliyyətində pedaqoji təcrübənin rolu // - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. Mütərcim tərcümə və poliqrafiya mərkəzi - 2024. Cild 91, №4, - s. 25-28.

SUMMARY

THE ROLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT EDUCATION IN THE MORAL EDUCATION OF STUDENTS

Bakhsaliyev A.Y., Gahramanova A.Y., Isayeva K.K., Yunuszadə Z.Q.,

Keywords: *Sustainable education, ecological awareness, personal responsibility, moral standards, genetic engineering, moral and social values.*

Education for sustainable development instills values of ethical and ecological responsibility in learners. This encompasses topics like healthy lifestyle, physical activity, and hygiene. It shapes learners' views on healthy thinking and living. Teaching natural sciences also fosters moral and social values in students. Education for sustainable development helps learners solve real-world problems. Experiences in fields such as genetic engineering, ecological monitoring, and biotechnology show learners how science and technology affect society. It aids in properly forming a sense of patriotism.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ

Бахшалиев А.Е., Кахраманова А.Й., Исаева К.К., Юнусзаде З.Г

Ключевые слова: *устойчивое образование, экологическое сознание, индивидуальная ответственность, моральные нормы, геновая инженерия, моральные и социальные ценности.*

Образование в интересах устойчивого развития прививает учащимся ценности этической и экологической ответственности. Оно охватывает такие темы, как здоровый образ жизни, физическая активность и гигиена. Это формирует у учащихся взгляды на здоровое мышление и здоровый образ жизни. Преподавание естественных наук также способствует формированию у учащихся моральных и социальных ценностей. Образование в интересах устойчивого развития помогает учащимся решать реальные проблемы. Опыты в таких областях, как геновая инженерия, экологический мониторинг и биотехнологии, показывают учащимся, как наука и техника влияют на общество. Это способствует правильному формированию чувства патриотизма

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	20.11.2024
	Son variant	16.12.2024

RƏQSLƏR VƏ DALĞALAR MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ ZAMANI FİZİKA VƏ BİOLOGİYA FƏNLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

¹QURBANOV MEHDİ MƏHƏMMƏD oğlu [ORCID](#)

²MUSTAFAYEVA ÜLVİYYƏ MUSTAFA qızı

³QOCAYEV MURĞUZ MUĞAN oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1,3-dosent, 2- assistent
ulviyya.mustafayeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: rəqslər, dalğalar, təhsil sistemi, elektromaqnit, biofizika, periodik hərəkət, canlı orqanizm, biologiya, tədris prosesi

Son zamanlar Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində gedən müsbət dəyişikliklər, xüsusilə dünyanın qabaqcıl təhsil sistemlərinə inteqrasiya fənlərarası qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasını və interaktiv metodlardan istifadə edilməsini də ön plana çəkir. Bu baxımdan həm yeni hazırlanan tədris proqramları və dərsliklərdə, həm də bilavasitə tədrisin gedişində müəyyən dəyişiklər aparılmasına ehtiyac duyulur.

Müzakirəyə təqdim edilən bu məqalədə orta ümumtəhsil və tam orta məktəblərdə rəqslər və dalğalar mövzusunun tədrisi zamanı fizika və biologiya fənlərinin əlaqələndirilməsi məsələlərinə diqqət ayrılışdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, elm və texnikanın hazırkı inkişaf səviyyəsi elədir ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində müxtəlif dalğavi proseslərdən geniş istifadə edilir. Elə buna görə də canlı orqanizm daim həm təbii proseslər, həm də süni proseslər nəticəsində yaradılan dalğaların təsirinə məruz qalır. Belə demək olar ki, sanki canlı orqanizmlər bu dalğalar dənizində üzür.

Milyard illər bundan əvvəl Yer üzərindəki bütün canlılar müxtəlif səbəblərdən yaranmış dalğaların təsirinə məruz qalmışlar. Buraya kosmik cisimlər (xüsusilə Günəş), kosmik plazma, Yer atmosferində gedən müxtəlif elektrik prosesləri, Yerin tərkində baş verən tektonik proseslər nəticəsində yaranan rəqslər və dalğaları aid etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, canlı orqanizmlərin özləri də elektromaqnit rəqslərinin mənbəyidir. Bu rəqslərin tezliyi geniş intervalda dəyişir. Onların çoxu qarışıq rəqslər olsa da, müəyyən miqdar periodik rəqslər də yarana bilər. Orqanizmin həyat fəaliyyətində yaranan bu cür rəqslər və dalğalardan diaqnostikada geniş istifadə olunur.

Beləliklə, canlı orqanizmlər öz fəaliyyətində həm dalğavi proseslərdən istifadə edir, həm də həmin proseslərə aktiv reaksiya göstərir. Canlı orqanizmlərin xarici dalğaların təsirinə reaksiyası müxtəlif səviyyələrdə, o cümlədən molekulyar, kiçik kletkalar və bütöv orqanizm kimi ola bilər. Bu cür təsirlər dalğaların tezliyindən və intensivliyindən kəskin asılı olur. Elektromaqnit sahəsinin və dalğaların bioloji sistemlərə təsiri baxımından onları üç hissəyə bölmək olar:

a) sabit və aşağı tezlikli dalğalar (buraya təqribən metrlik diapazona qədər olan dalğaları aid etmək olar)

b) orta tezlikli dalğalar (metrlik, desimetrlik və santimetrlik dalğalar)

c) daha yüksək tezlikli dalğalar (millimetrlik və submillimetrlik dalğalar)

Bu cür elektromaqnit dalğalarının insan orqanizminə təsiri həm əhəmiyyətli, həm də zərərli ola bilər. Məsələn, bədxassəli işlərin müalicəsi məqsədilə lokal həcmdə elektromaqnit dalğalarının köməyi ilə təqribən $42\div 45^\circ$ S temperatura qədər qızdırma yolu ilə həmin şişin dağıdılması, eyni

zamanda lazer cərrahiyyəsində kiçik intensivlikli millimetrlik diapazona uyğun elektromaqnit dalğalarından istifadə olunur. Bununla belə istənilən tezlik diapazonunda yüksək intensivlikli şüalanma orqanizm üçün zərərli hesab edilir. Alimlərin müəyyənləşdirdiyi kimi elektromaqnit dalğalarının canlı orqanizmə təsiri ilkin olaraq kletkalardan başlanır.

Məşhur biofizik A.M.Jabotinskinin fikrincə istənilən növ bioloji hərəkətin əsasında rəqsi (periodik) hərəkət durur. Bu rəqslərin özləri də müxtəlif təbiətli ola bilər: elektronların, atomların, molekulların rəqsləri, kimyəvi, akustik, elektromaqnit və s. Son zamanlar alimlər bioloji və kimyəvi sistemlərdə baş verən periodik rəqsi proseslərə daha çox diqqət ayırırlar. İstər təbiətdə, istərsə də canlı orqanizmlərdə baş verən rəqsi hərəkətlərin eyni xarakterli olması və bu proses nəticəsində dalğaların yaranması və yayılması mexanizmi açıqlanmalıdır. Belə ki, elektronların rəqsi zamanı onların atom daxilində bir energetik səviyyədən digərinə keçidləri ilə əlaqədar optik diapazonunda və ultrabənövşəyi oblastda şüaburaxma və şüaudma hallarının baş verməsi, atomların molekul daxili hərəkətləri ilə əlaqədar infraqırmızı oblastda udulma baş verdiyi və nəhayət çoxatomlu molekullarda konformasiya rəqslərinin yaranması izah edilir. Bu rəqslər zamanı molekullarda periodik təkrarlanan deformasiyalar baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, millimetrlik dalğalar insan orqanizmində immun sisteminə kəskin təsir göstərir. Elə buna görə də bu diapazona uyğun gələn dalğalar tibbdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, kimyəvi reaksiyalarla əlaqədar kletkalarda avtorəqslər də yaranır. Bu rəqslərin tezliyi təqribən 10^{10} Hz tərtibində olur. Bu zaman kletkaların ayrı-ayrı hissələrində, o cümlədən membranlarda rəqslərin sinxronlaşması baş verə bilər. Başqa sözlə, bu rəqslər zamana görə eyni cür baş verir, burada tezliklər də eyni olur. Belə sinxronlaşma bütövlükdə sistemin yaşamasını təmin edir. Makromolekullarda həcmi periodik dəyişməsi konformasiya tezlikli akustik rəqslər və dalğalar yaradır, molekulların ayrı-ayrı hissələrinin rəqsi isə ifrat yüksək tezlikli oblasta düşən rəqslərin yaranmasını təmin edir. Kletkalar daxilində də bu cür rəqslər yarada biləcək çoxlu sayda fermentativ reaksiyalar gedir. Bu proses zamanı makromolekullar arasında qarşılıqlı təsir yaranır. Bütün bu tip akustik və elektromaqnit sahələri “daxildə” yaranan sahələr adlandırılırlar. Lakin orqanizmlərin həyatı üçün xarici sahələrin, xüsusilə xarici elektromaqnit sahəsinin təsiri də böyükdür. Təcrübələr göstərmişdir ki, millimetrik diapazonunda olan kiçik intensivlikli dalğalar insan dərisi tərəfindən tamamilə udulur və bir neçə millimetr dərinliyə daxil ola bilər. Bu tip dalğalar əsasən dərinin 60 faizini təşkil edən su molekulları tərəfindən udulur. Bununla belə bu dalğalar kletkalara, qan damarlarına, sinir çıxıntılılarına təsir göstərə bilirlər. Odur ki, bu diapazona uyğun gələn dalğalardan da təbabətdə müalicə məqsədi ilə istifadə edilir. Tədris prosesində istifadə edilən həm fiziki parametrlər, həm də bioloji obyektlər haqqında yeri gəldikcə müəyyən açıqlamalar verilməli, onların fiziki mahiyyətləri aydınlaşdırılmalıdır. Beləliklə, fizika dərslərində bioloji bilgilər, eləcə də biologiya dərslərində fizikaya aid bilgilər verilməklə bu iki fənnin necə qarşılıqlı əlaqəsinin olduğu göstərilmiş olur.

Təbiətdə baş verən periodik proseslər insan orqanizmində müəyyən funksiyalara təsir göstərir və bu zaman ilkin effektlər molekulyar səviyyədə meydana çıxır. İnsan orqanizmində sanki “bioloji saatlar ” vardır. Bu saatlar həyatın ritmik fəaliyyətini təmin edir. Odur ki, bu “bioloji saatların” müxtəlif təbiətli xarici təsirlərə məruz qalmasının öyrənilməsi də elmi cəhətdən vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu məsələlərin öyrənilməsinin bir növ praktik əhəmiyyəti də vardır. Belə ki, orqanizmdə bu cür bioritmlərin cüzi pozulması insan sağlamlığı üçün çox təhlükəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Canlı orqanizmlərdə əsas fizioloji və biokimyəvi proseslər həmişə periodik şəkildə baş verir, buna uyğun olaraq bioritmlər də periodik dəyişir (misal olaraq sutkalıq yaxud fəsil dəyişmələrinə uyğun). Bu cür dəyişikliklər evolyusiya prosesində uzun müddət ərzində formalaşmış və hər bir canlı orqanizmin genetik aparatında möhkəmlənmişdir. Ən çox periodiklik Yerin öz oxu ətrafında fırlanması ilə əlaqədar gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsi nəticəsində yaranır. Bu periodik dəyişiklik bizi əhatə edən mühitdə temperatur, işığın spektral tərkibi, atmosfer təzyiqi, maqnit sahəsi və s. dəyişmələrinə səbəb olur ki, bu da həyat fəaliyyəti prosesinə ciddi təsir göstərir.

Bununla əlaqədar saatların irəli və geri çəkilməsi insan orqanizminin fəaliyyətinin müəyyən periodik ritmə uyğunlaşması ilə əlaqədar yaranmış stabilliyin pozulmasına və bununla əlaqədar meteohəssas insanlarda narahatçılığın yaranmasına səbəb olur. Elə buna görə də hər il bu məsələ ilə əlaqədar qərarlar qəbul olunanda bəzən haqlı narazılıqlar və müzakirələr gedir.

Kosmik zərrəciklər selinin intensivliyinin dəyişməsi havanın ionlaşmasına güclü təsir göstərir ki, belə dəyişiklik də kletkalar səviyyəsində müxtəlif reaksiyaların getməsinə səbəb olur. Bu cür dəyişikliklər Günəş aktivliyinin dəyişməsi hallarında da yaranır. Müəyyən edilmişdir ki, Günəş və Yerdə baş verən proseslər arasında qarşılıqlı təsir Yerin maqnit sahəsinin də dəyişməsinə gətirib çıxarır. Yerin maqnit sahəsinin dəyişməsi canlı orqanizmdə ən kiçik kletkalar səviyyəsində də özünü göstərir. Bu dəyişikliklər həmçinin biosistemlərdə dəyişən elektromaqnit sahələri induksiyanmasına səbəb olur. Bütün bunlarla yanaşı canlı orqanizmlərdə bioritmləri oyadan daxili mənbələr də vardır ki, bu cür mənbələr hələlik tam aşkar edilməmişdir.

İnsanın həyat fəaliyyətində əsas rol oynayan aşağıdakı ritmlər mövcuddur:

- Ultradian ritmlər (onların periodu 0.5 – 20 san. təşkil edir), bu ritmlər baş beyinin fəaliyyəti nəticəsində rəqs rejimi ilə əlaqədar yaranır.

- Məlumat xarakterli ritmlər (periodu 1.66 – 5 sutka), bu ritmlər insanın özünü aparması ilə əlaqədar meydana çıxan reaksiyalardan əmələ gəlir.

- Üç həftəlik ritmlər – bu ritmlər sinir sisteminin aktivləşməsi nəticəsində yaranır. Belə ritmlər həm baş beyində həm də ürəkdə elektrik aktivliyi yaradır ki, bu da beyindən çəkilən elektroensefaloqramma və ürəkdən çəkilən elektrokardioqrammaları oxumaqla müəyyən diaqnozların qoyulmasında həkimlərə köməklik göstərir.

Hazırda biz elmi – texniki tərəqqi dövründə yaşayırıq. Müasir həyatı kompütersiz, radiosuz, televizorsuz, radiolokasiya və radionaviqasiya qurğularsız təsəvvür etmək çətindir. Bütün bunlar isə canlı aləm üçün əvvəllər mövcud olmayan və gözlə görünməyən “elektromaqnit fonu” yaradır. Bu da öz növbəsində ətraf mühitin elektromaqnit çirklənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda bu çirklənmə elə tezlik diapazonunu əhatə edir ki, belə tezliklərin təsirinə insanlar yüz illərlə məruz qalmamışlar. Beləliklə, artıq insan həyatında və fəaliyyətində elektromaqnit ekologiyası yaranmışdır.

Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi millimetrik dalğalar insan dərisindəki su və su məhlulu tərəfindən çox güclü şəkildə udulmağa məruz qalır. Hesablamalar göstərir ki, bu tip dalğalar insan dərisinin 1mm dərinliyinə qədər tamamilə udulur. İnsan dərisi müxtəlif istiqamətlərdə öz fiziki xarakteristikalarına görə qeyri-bircins olan laylı quruluşa malikdir. Eyni zamanda dəri bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Buraya qoruyucu reseptor, endokrin, termorequlyasiya və immun funksiyalarını aid etmək olar. Millimetrik dalğalar məhz bu immun funksiyalarına təsir göstərir. Dəri sisteminin özündə də bu dalğalara daha həssas olan qan damarları və sinir ucluqları vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan bədəninin özü də koherent olmayan istilik şüalanması mənbəyidir və təqribən 10^4 nm uzunluqlu dalğalar buraxır. Bu cür şüalanmanın gücü bir neçə yüz vatt tərtibində olur. Hazırda bu diapazonda işləyən həssas qəbuledicilər (teplovizorlar) düzəldilmişdir. Bu qurğularda istilik şüalanması displeydə görünən xəyala çevrilir. Bu cür displeylərdən hazırda diaqnostikada xəstəlikləri aşkara çıxarmaq üçün istifadə edilir. Bununla belə bir sıra heyvanlarda, məsələn, akulalarda 10^{-8} V/sm elektrik sahələrini hiss etmək qabiliyyəti vardır və onlar həmin sahələrə doğru istiqamətlənirlər. Belə məsələlər hələlik elm tərəfindən açılmamış bir məsələ olaraq qalır. Belə möcüzələr quşlarda da vardır və quşlar da təqribən 10^{-7} V/sm sahələri hiss etmək qabiliyyətinə malikdir.

Bütün bu məlumatların tədris prosesində yaxud dərstdən əlavə keçirilən tədbirlərdə şagirdlərə çatdırılması, onlarda bir növ elmi yaradıcılıq meyillərinin güclənməsinə, digər tərəfdən isə fizika istərsə də biologiyada uyğun bölmənin daha dərinləndirilməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Пресман, А.С. Электромагнитные поля и живая природа / А.С.Пресман, –М.: Наука, – 1968, –с.134
 2. Сотников О.С. Динамика структуры живого нейтрона / О.С.Сотников, –М.: Наука, –1982, – 246 с.
 3. Тушмакова, Н.А. Сравнительно-физиологическое исследование ультраструктурных аспектов памяти / Н.А.Тушмакова, Н.В.Маракуева. –М.: Наука, –1986, 357 с.
 4. Бабаева А.Г. Иммунология процессов адаптивного роста, профиликации и их нарушений” / А.Г.Бабаева, Е.А.Зотиков. –М.: Наука, –1987, с.173
 5. Миллиметровые волны в медицине и биологии / под ред. акад. Н.Д.Девяткова, –М.: ИРЭАН СССР, –1989, 432 с.
 6. Лишко, В.К. Мембраны и жизнь клетки / В.К.Лишко, М.Н.Шевченко. –Киев: Наукова думка, –1987, –с.103
- İnternet resursları**
7. <https://ntb.donstu.ru/content/kolebaniya-i-volny>
 8. <https://biomolecula.ru/articles/biofizika-dlia-kazhdogo#>:
 9. <https://biomolecula.ru/themes/biofizika>
 10. <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-biologii-i-fiziki-kak-uslovie-povysheniya-kachestva-estestvennonauchnogo-obrazovaniya#> .
 11. <https://zanauku.mipt.ru/2019/04/29/mezhdu-fizikoj-i-biologiej/>

SUMMARY

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DISCIPLINES OF PHYSICS AND BIOLOGY IN TEACHING “VIBRATIONS AND WAVES”

Kurbanov M.M., Mustafayeva U.M., Gojayev M.M.

Keywords: *vibrations, waves, educational system, electromagnet, biophysics, periodic movements, living organism, biology, in the learning process.*

This article indicates the methodological foundations of the relationship between the disciplines of physics and biology in the process of teaching in secondary school on the topic “Vibrations and waves”. This explains the causes of the formation of vibrations and waves and their effect on a living organism. The useful and harmful features of the effects of electromagnetic waves on biological systems are indicated. The use of living organisms from wave processes and the resulting various symptoms in these processes are also shown. The nature of formations and the nature of oscillatory movements in living organisms themselves have been clarified

РЕЗЮМЕ

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПРЕДМЕТОВ ФИЗИКИ И БИОЛОГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ТЕМЕ «КОЛЕБАНИЯ И ВОЛНЫ»

Курбанов М.М., Мустафаева У.М., Годжаев М.М.

Ключевые слова: *колебания, волны, система образования, электромагнит, биофизика, периодические движения, живой организм, биология, в процессе обучения.*

В данной статье указано методические основы взаимосвязи между дисциплины физики и биологии в процессе преподаваний в средней школе по теме “колебания и волны”. Тут объясняется причины образования колебания и волны и их влияние на живой организм. Указано полезные и вредные черты влияний электромагнитных волн на биологических системах. Показаны так же использований живых организмов из волновых процессов и образовавшихся различных симптомов в данных процессах. Выяснены природы образований и характер колебательных движений в самих живых организмов

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.07.2024
Son variant 21.09.2024

УДК 37.026

DOI 10.54758/16801245_2024_20_4_91

ЧТЕНИЕ, КАК ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ

МУСАЕВА АМИНА ТАБАГЮЛЬ ГЫЗЫ [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, ст.преподаватель
amina.musayeva@sdu.edu.az

Ключевые слова: русский язык как иностранный, техника чтения, чтение вслух, чтение про себя, интонирование, лингвострановедческий текст.

Чтение – один из четырёх видов речевой деятельности, необходимых при изучении иностранного языка (в статье затрагивается изучение русского языка как иностранного). Этот вид речевой деятельности является рецептивным, так как направлен на восприятие и понимание письменного текста. Чтение текстов на иностранном языке – это, прежде всего средство обучения языку и возможность получить страноведческую и культурологическую информацию о стране изучаемого языка.

Обучение чтению как виду речевой деятельности – одна из главных проблем методики преподавания русского языка как иностранного. Чтение присутствует уже на первых занятиях. Студенты читают слоги, односложные, двусложные слова, постепенно переходя к мини-текстам. Чтение постоянно имеет место в процессе изучения языка.

В современной методике различают несколько видов чтения [1]:

- ✓ по форме чтения: чтение вслух, чтение про себя;
- ✓ по психологической установке: аналитическое чтение, синтетическое чтение;
- ✓ по степени участия родного языка в понимании текста: беспереводное чтение, переводное чтение;
- ✓ по степени помощи учащемуся: подготовленное чтение – чтение со словарём; неподготовленное чтение – чтение без словаря;
- ✓ по форме организации учебной работы: индивидуальное, аудиторное/фронтальное, домашнее;
- ✓ по целевой направленности и характеру протекания процесса чтения: просмотровое, поисковое, изучающее, ознакомительное;
- ✓ по социолингвистической направленности: лингвострановедческое чтение.

На первых этапах обучения преподаватель активно практикует чтение вслух. Эта ежеурочная практика позволяет учащимся овладеть соответствием графической и звуковой системы языка, правилами интонационного оформления предложений. В громком чтении особое внимание необходимо уделять артикулированию предложений, интонированию и сохранению пауз. Чтение вслух способствует внутреннему проговариванию текста, а это особенно важно для развития скорости (беглости) чтения. На начальном этапе чтение вслух следует чередовать с чтением *про себя*.

В качестве примера приведем фрагмент учебного текста «Урок».

Вот аудитория. Сейчас урок. Студенты изучают русский язык. Преподаватель читает слова. Студенты слушают и повторяют. Они хорошо знают слова. Потом студенты читают текст. Преподаватель внимательно слушает, а потом исправляет ошибки.

На начальном этапе внимание учащихся обращено к технике чтения. (правильное произношение слова с постановкой ударения интонация, паузы). Связи между словами, значения отдельных слов и предложений не улавливаются. Что наблюдает преподаватель? Студенты стараются прочитать вслух, затем, чтобы перевести текст, ещё раз пытаются прочитать предложение про себя, или же вслух.

Поэтому преподаватель на начальном этапе обучения должен нацелить внимание студентов на смысл читаемого. Так, методисты рекомендуют не исправлять ошибки во время чтения, чтобы студент не прерывал чтение и не исправлял их. При обучении технике чтения начинать надо уже во вводно-фонетическом курсе наряду с овладением графическими навыками.

Что можно использовать для формирования техники чтения?

- ✓ озвучивание слогов, слов, предложений (вместе с преподавателем или самостоятельно);
- ✓ чтение вслух предложений различных интонационных конструкций;
- ✓ чтение предложений с увеличением количества языковых единиц («снежный ком»): *Студенты читают, Студенты читают текст; Студенты читают интересный текст; Студенты читают интересный текст об экологии* и т.д.
- ✓ выразительное чтение, заучивание наизусть стихотворения или отрывков из прозаических произведений.

Наряду с учебными текстами на начальном этапе можно предложить тексты лингвострановедческого характера. Так, на одном из занятий был апробирован текст «Арбат». Текст вызвал большой интерес: отличался от учебных текстов лексикой, нес лингвострановедческую информацию. Предлагаем фрагмент текста «Арбат». [2]

В Москве нет другой такой необычной и интересной улицы, как Арбат. В столице есть два Арбата: Старый и Новый. Новый Арбат – первая «западная» улица Москвы – современная широкая, с оригинальными зданиями, людными магазинами и кафе. Но, чтобы её построить, снесли целый исторический квартал. За это коренные москвичи не любят эту улицу.

Судьба Старого Арбата другая. Его модернизировали на европейский лад, сделали из него «пешеходную зону»

Название «Арбат» идёт из арабского языка, что означает «пригород». На этой торговой улице Москвы в прошлом останавливались восточные купцы. В середине 19-го века здесь уже были только аристократические особняки. Арбат всегда был и литературным, и театральным, и музыкальным местом. Здесь жили Пушкин, Бунин, многие русские художники и композиторы ...

Сейчас Старый Арбат – деловой, торговый центр Москвы. Это также место встреч неформалов. Это улица стала самой независимой и свободолобивой улицей Москвы.

Для работы над этим текстом были предложены предтекстовые, притекстовые и послетекстовые задания:

1. *Прочитайте заголовок текста.*

Вы слышали что-то об Арбате? Где он находится, в каком городе?

2. *Обратите внимание на слова и словосочетания, переведите их.*

необычный, исторический квартал, коренные москвичи, на европейский лад, пешеходная зона, пригород, купец, аристократический особняк.

3. *На языковую догадку: неформал.*

После прочтения текста, перевода можно задать вопросы:

1. Почему эта улица называется «Арбат»?

2. Как вы думаете, почему старожилам Арбата не нравится современный Арбат?

Креативным студентам можно предложить описать пешеходную улицу в столице или других городах республики; подготовить презентацию об Арбате.

В послетекстовых заданиях можно также провести большую лексико-грамматическую работу: подобрать синонимы/антонимы; обсудить этимологию слова «Арбат»; подобрать прилагательные к словам *улица, зона, центр*; проспрягать глаголы *строить – построить* и.т.д.

Наконец, необходимо выполнить упражнения, направленные на обучение чтению вслух:

1. Слушая текст, который читает преподаватель, ставьте в словах ударение.
2. Читайте текст по цепочке: первое предложение читает преподаватель, это же предложение читает студент.

Итак, данный текст способствует формированию техники чтения, пониманию содержащейся в тексте информации, расширению лексикона, развитию грамматических навыков, усвоению лингвострановедческих знаний.

Научная новизна: В практической работе по обучению языку преподаватели используют все виды чтения. В СГУ реализуется пилотный проект по изучению дисциплины «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке», когда в группе ведутся два типа занятий «Чтение и письмо», «Аудирование и говорение». Исходя из этого, необходимо уделять больше внимания каждому аспекту речевой деятельности. В статье затронуты методы обучения техники чтения, даны фрагменты работы над текстом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Капитонова Т.И., Московкин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб.: Златоуст, 2006, с. 37.
2. Губиева И.Г., Яцеленко В.А. 50 русских текстов. Книга для чтения на русском языке для иностранцев. М., 2015, с.114.
3. Акиньшина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. Для преподавателей русского языка как иностранного. М.: Русский язык. курсы, 2002.
4. Гасанова П.М. Методика обучения чтению (изучающему) как виду речевой деятельности. Преподавание русского языка студентам и специалистам нефилологического профиля. Лингвистика и методика. М.: Русский язык, 1978.

XÜLASƏ

OXU – NİTQ FƏALİYYƏTİNİN BİR NÖVÜ VƏ ÖYRƏNMƏ ASPEKTİ KİMİ

Musayeva Ə.T.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi, oxu texnikası, ucadan oxumaq, özündə oxumaq, intonasiya, linqvistik və coğrafi mətn

Məqalədə xarici dil öyrənərkən tələb olunan dörd nitq fəaliyyətindən biri müzakirə olunur. Oxumaq nitq fəaliyyətinin qəbuledici növüdür. Yazılı mətni qavramağa və anlamağa yönəlmişdir. Oxumağı öyrənmək RCT-nin tədris metodikasının əsas problemlərindən biridir. Qeyd olunur ki, müasir metodologiyada tədqiqatçılar bir neçə oxu növünü fərqləndirirlər: oxu forması, psixoloji münasibət, ana dilinin mətni anlamaqda iştirak dərəcəsi və s.ucadan oxumaq (yüksək səslə oxumaq) təlimin ilk mərhələlərində artıq tətbiq olunur: öz-özünə oxumaqla əvəzlənir.

Məqalədə oxu texnikasının tədrisinin Praktiki nümunələri, ölkəşünaslıq mətninin bir parçası, mətndən əvvəl, mətndən sonrakı tapşırıqlar verilmişdir.

SUMMARY

READING AS A TYPE OF SPEECH ACTIVITY AND AN ASPECT OF LEARNING

Musayeva A.T.

Keywords: *Russian as a foreign language, reading technique, reading aloud, reading to oneself, intonation, linguistic and cultural text*

The article considers one of the four types of speech activity necessary for learning a foreign language. Reading is a receptive type of speech activity. It is aimed at the perception and understanding of the written text. Learning to read is one of the main problems of the RCT teaching methodology. It is noted that in the modern methodology, researchers distinguish several types of reading: according to the form of reading, according to the psychological attitude, according to the degree of participation of the native language in understanding the text, etc. Reading aloud (loud reading) is practiced already at the first stages of learning: it alternates with reading to yourself. The article provides practical examples of teaching reading techniques, a fragment of a text of a regional nature, pre-text and post-text assignments to the text.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.11.2024
	Son variant	12.12.2024

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Paşayeva G.B., Musayeva İ.İ.* Ekoloji diskursun ekolinqvistikanın hüdudları çərçivəsində analizi 4
2. *Əfəndiyeva L.R.* Epistolıyər mətnlərin kreativliyi. Azərbaycan epistolıyər mətnlərində başlanğıc və sonluqlara kreativ yanaşma 9
3. *Rzayeva M.A.* Norm in terms in the form of complex abbreviations in the press language 15
4. *Qarayeva A.V.* Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində onomastik vahidlər 19

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Cümənov D.A.* Rəsul Rza ədəbi məktəbində azadlıq lirikası 23
6. *Məmmədova Ş.N.* Abdulla Şaiqin uşaq şeirlərində folklordan istifadə üsulları 29
7. *Alıyeva A.A.* Mağcan Cumabayın şeirlərində milli dəyərlər 34
8. *Muslumova O.S.* The formation of the new era of Azerbaijani emigration literature 38

Tarix

9. *Səlimov Ş.D.* Şuşa: tarixdən müasirliyə 45
10. *Məhərrəmov S.Q.* Azərbaycan SSR-də sovxoz təsərrüfatının vəziyyəti (1920-1925-ci illər) 49
11. *Əhmədova N.Ə., Hüseynova S.R.* Şuşa bəyannaməsi – tarixin səsi 53
12. *Şamilova A.M.* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mədəni quruculuq 58
13. *Məmmədov T.X.* Dünya ölkələrinin təcrübəsində prezidentlik institutunun təhlili 65
14. *Mağadzađe K.M.* Наука как составная часть культуры и развития 70

İqtisadiyyat

15. *Əhmədova T.M., Məmmədov İ.S.* Müəssisələrin innovasiyalı inkişafında texnologiyaların tətbiqi 74
16. *Rəşidov A.H.* Dövlət borçlanmasının nəsillərarası yük problemini yaratması 79
17. *Rzayev R.M.* Bilik iqtisadiyyatı və onun əsas faktorları 83

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Baxşaliev A.Y., Qəhrəmanova A.Y., İsayeva K.K., Yunuszađe Z.Q.* Dayanıqlı inkişaf təhsilinin təhsilalanların mənəvi tərbiyəsində rolu 87
19. *Qurbanov M.M., Mustafayeva Ü.M., Qocayev M.M.* Rəqslər və dalğalar mövzusunun tədrisi zamanı fizika və biologiya fənlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi 91
20. *Musaeva A.T.* Чтение, как вид речевой деятельности и аспект обучения 95

Kompüter yığıcı
Texniki redaktor

S.Şahverdiyeva
E.Həsəratova

Çapa imzalanmışdır: 28.12.2024-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 83. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sevda.shaxverdiyeva@sdu.edu.az

